

133/20

133/2

॥ कालनिर्घण्डसिद्धांतटीकाप्रारंभः ॥

Kaliniparvatiśāradmūlaka Tika

का. नि. सि.
१

श्रीगणेशाय नमः प्रणम्येकरदं देवं शारदां गुरुमेव च। कालनिर्णयसिद्धांतं व्याकुर्वे विशदोक्तिः १ प्राप्तेरा
धेर्गद्यपद्येर्निबंधाः कृतानानावेदशास्त्रार्थविज्ञैः भास्वत्स्वेते ध्वर्थसंदर्शनार्थं दीपाकारामेकतिगुर्जरस्य
२ जानंतियेभूरिस्तभूरिविद्यास्तेषां निमित्तं नममेष यत्नः उत्पत्त्यते मत्सदृशो विकश्चित्कालो ह्यनंतो वि
पुलाधारित्री ३ अधग्रंथकर्ता स्वामीष्टं प्रतिजानीते शिवं कालतनुं नत्वा विपश्चिज्जनतुष्टये। कालनिर्ण
यसिद्धांतं वक्ष्ये ग्रंथानुसारतः १ व्याख्या शिवमिति अहं कालनिर्णयसिद्धांतं वक्ष्ये इत्यन्वयः कालः परा
परव्यतिकरयोगपद्यायोगपद्याचिरक्षिप्रः प्रत्ययलिंगः तेषां विषयेषु पूर्वप्रत्ययविलक्षणानामुत्पत्ता
वन्धनिमित्तासंभवाद्यदत्र निमित्तं सकाल इति सर्वकार्याणां चोत्पत्तिस्थिति विनाशहेतुः तद्यप्यदेशात्
क्षपालवनिमिषकाष्ठाकलामुदूर्तयामाहोरात्रार्धमासमाससर्त्ययनसंवत्सरयुगकल्पमन्वतरप्रलय
महाप्रलयव्यवहारहेतुस्तदवयवाः दिवसपक्षमाससर्त्ययनाब्दाद्यास्तेषां निर्णयस्तत्कालविहितान्तर
णानि श्रव्यः कालनिर्णयस्तस्य सिद्धांतो यस्मिंस्तं किं कृत्वा शिवं सच्चिदानंदरूपं परमात्मानं नत्वा तं वि
शिनष्टि कालतनुं अखंडं दंडायमानोऽनाद्यंतवा न्सर्वोत्पत्तिमतां निमित्तकारणं कालः स एव तनुः श
रीरं यस्येति कालतनुः परमात्मेत्युत्पलेनोक्तं। कालः सृजति भूतानि कालः संहति प्रजाः कालः सुप्तेषु
जागर्तिका लोहिकुरतिक्रमः कालेन बलिरिंद्रो भूत्कालेन च निवर्तते काल एव पुनः कर्ता पुराणान्येकमृ
चिर इतीशस्य कालस्वरूपत्वं। किमर्थं विपश्चिज्जनतुष्टये विशेषेण प्रयुज्यते शिवं सत्यमिति विपश्चि
तस्त एव जनास्तेषां तुष्टये संतोषाय विपश्चितोऽपि प्रबंधलाघवं प्रेक्ष्य तुष्टिमेष्यंति यत उक्तं आद्याद्यत्रावि

विचभंगिभिरभिप्रेतप्रसिद्धोक्रियातलघ्नीवाथसमानदेवसुधियाकार्यप्रकारांतरमिति स्वकल्पितत्वेनि
राकुर्वन्नाह ग्रंथानुसारतइति ग्रंथाः माधवान्चार्यरामचंद्रान्चार्यरघुनाथवाजपेयिप्रभृतिरचितानिबंधास्ते
षामतानुसारणं ततइति तत्रादौयद्यपिकालमानपूर्वाचार्यैर्ब्राह्मदेवजैवपित्र्यर्क्षसौरैर्द्वसावनमानवभे
देननवेधोक्तं तत्रव्यवहृतयेकालावपवीभूतदिवसप्रभृतीनां चतुर्विध्यमाह सौराक्षैर्द्वसावनाश्चदि
वसामासारवेः संक्रमात्त्रयं ३० शोभमित २ स्तिथिप्रमितितो ३ व्योमागनाडी ६० मितः ४ ॥ संक्रांत्यं १६ स्ति
लर्क्षभोगवशातो २ दशविधिः ३ रवाग्न्य ३० ह ४ श्चांद्रोद्दोसितपक्षजैः ५ सितदला २ द्विध्याद्रुपादेः व्यते ॥ ३॥
सौरेति । दिवसाश्च परं मासाश्चतुर्थेति शेषः तत्प्रकारमाह सौराक्षैर्द्वसावनाः संक्रमात्त्रयं शस्त्रिंश
त्तमोभागः सौरोदिवसः संक्रमादित्यत्र संक्रांतेराशिमार्गानां त्रिंशत्तमोभागमित्येव नतुसंक्रांत्यवच्छिन्न
सावनदिनानां त्रिंशत्तमोभागः त्रिंशद्भिरंशैरेकराशिस्तत्क्रमेणेत्यर्थः १ चांद्राधिधितनक्षत्रावच्छिन्नोदि
वसआर्क्षः क्रक्षसंबंधीदिवसः २ तिथिप्रमितितः तिथिकालावच्छिन्नश्चांद्रोदिवसः ३ व्योमागनाड्युः षष्टि
घटिकाः ६० तमितः सावनोदिवसः ४ तथाचविष्णुधर्मोत्तरे तिथिनेकेनदिवसश्चांद्रमानेप्रकीर्तितः अ
होरात्रेणैकेनसावनोदिवसः स्मृतः आदित्यराशिभोगेनसौरोदिवसउच्यते चंद्रनक्षत्रभोगेननाक्ष
त्रोदिवसः स्मृतइति एवंमासाश्चतुर्विधाः सौराक्षैर्द्वसावनाइति संक्रांत्याराशिभोगेनसौरोमासः १ इंद्रो
रश्विन्याद्यखिलानि क्रक्षाणितेषांभोगआक्रमणतेननाक्षत्रोमासोभवति २ दशांतितः अन्यद्वंति
वधिश्चांद्रोमासः ३ रवाग्निभिर्मितान्यहानिचाराः यस्मिन्सरवाग्न्यहः सावनमासोभवति ४ तथाचोक्तं

विष्णुधर्मोत्तरे प्रथमः सावनो मासो द्वितीयश्चांद्रोऽन्यते नाक्षत्रस्तु तृतीयः स्यात्सौरो मासश्चतुर्थक इति तथा
 ज्योतिःशास्त्रे। दशविधिमासमुक्तातिचांद्रोऽसौरतथा भास्करराशिबारात्। त्रिंशद्दिनं सावनसंक्रमाया नाक्ष
 त्रमिंदो भगणमात्रेति। अन्यत्रापि। चांद्रः शुक्लादिदशतिः सावनस्त्रिंशतादिनैः। एकराशौ रविर्यावत्क
 लं मासः सभास्करः। सर्वर्क्षपरिवर्तेन नाक्षत्रो मास उच्यते इति। सचांद्रो मासो द्विधा। शुक्लप्रतिपदादिद
 शतिविधिरेकः। कृष्णप्रतिपदादिपूर्णिमांतमपरः। अयंतु कृष्णादिर्मासो विंध्याद्रेरपादक्षिणप्रदेशे। नेष्यते
 नाद्रियते। तथा च त्रिकांठमंडनः। चांद्रोऽपि शुक्लपक्षादिः कृष्णादिश्चेति स द्विधा। कृष्णपक्षादिकं मासं न
 गीकुर्वति केचन। येषीकृति न तेषामपीष्टि विंध्यस्य दक्षिणे। येषि विंध्यस्य दक्षिणे कृष्णपक्षादिमानं नेच्छति
 तेषामपि तदिष्टिस्तत्तन्मासव्रतादिर्भवति। कार्तिकमाघवैशाखस्मानानितु कृष्णादित एव भवेतीत्यर्थः
 ॥२॥ ॥ अथर्तुभेदमाह ॥ ॥ सौरश्चांद्रः क्रतुः क्रियातिभिर्मुरवादिः संक्रमश्चेत्रतो द्विर्मासश्च वसंततोऽय
 न उदग्याम्ये मृगात्कर्कतः॥ चांद्रोऽदो विधुसत्तरामतिथिभि ३७९ः सौरो नभो गानिभि ३६० भगिः पंच
 षडग्निभिः सचरेणो ३६५। १५ रब्दो भवेत्सावनः ॥३॥ सौर इति। सौरश्चांद्र इति क्रतु। द्विधा। तथा च त्रिका
 ण्डमंडनः। श्रौतस्मार्तक्रियाः सर्वाः कुर्याच्चांद्रेषु चतुर्षु। तदभावे तु सौरतीति ज्योतिर्विदामतमिति। तत्रा
 पिसौरो द्विधा। क्रियान्तेषादिः संक्रम एकः। तिमिभरनस्तन्मुरवात्तरादि द्विसंक्रमः परः। वसंतत इति।
 तदनुप्रवृत्तिर्वसंततः मुरवा। एतद्वत्तूनां वसंत इति श्रुतेः। मेषवृषो वसंतोद्यः। मीनमेषो वसंतः स्यादि
 त्यपरः। चांद्रस्तु चैत्रवैशाखभाषा वसंत इति चांद्रः क्रतुः। मधुश्च माधवश्च वासंतिको क्रतुरिति श्रुतेः। एवं

द्विमासिकावसंताद्याष्टदृतवोभवन्ति। ज्योतिःशास्त्रेऽपि। मृगादिराशिद्वयभानुभोगात्पटुचर्तवः। शिशिरो
 वसंतः। ग्रीष्मश्च वर्षाश्च शरत्तद्वदे मंतनामाकथितोऽत्र षष्ठ इति। मृगात्तमकरात्। केकीत्। द्वे उदक
 याम्ये द्वे अयने भवतः। अयने तु सौर एव। शिशिराद्युत्तुनयमुत्तरायणं। वर्षाद्युत्तुनयं दक्षिणायनं। तथा
 च ज्योतिःशास्त्रे। शिशिरपूर्वमृत्तुत्रयमुत्तरं ह्ययनमादुरहश्च तदामरं। भवति दक्षिणमन्यदुत्तुत्रयं
 निगदितारजनीमरुतांचसेति। त्रिधा ब्रूमाह। विधुसप्तरामतिथिभिः ३७१ चंद्रो ब्रूमावति। नभो
 गाग्निभि ३६० रंशैः सौरो ब्रूः। पंचषडग्निभिः सांघ्रिभिर्दिवसेः ३६५। १५ सावनो ब्रूः। अब्रुस्त्रिवि
 ध एव। तथान्वब्रह्मसिद्धांते। चंद्रसावनसौराणां मासानां च प्रभेदतः। चंद्रसावनसौरास्तु त्रयः स
 न वत्सरा अपीति। तदे ब्रूत्रयं तद्वा दशमासात्मकं। द्वादशमासाः संवत्सर इति श्रुतेः। चंद्रो ब्रूः कदाचि
 त्रयोदशमासात्मको भवति। त्रयोदशमासाः संवत्सर इति श्रुतेः। ॥ इति कालनिर्णयसिद्धां
 तेदिनादिवत्सरांतनिर्णयः॥ ॥ **अथ मासादिके कृत्यमाह॥** ॥ चंद्रो विप्रविशामनुक्तविषयेपि
 येथ वैवाहिके सौरः क्षत्रभुवांचसूतकविधौ कृच्छ्रोषधे सावनः॥ नाज्यादौ भूमवो विवाहसदनाऽजास्था
 दिसौम्यायने याम्ये मातृवराहभैरव नृसिंहो बौबलिध्रुक्स्थितिः॥ ४॥ ॥ चंद्र इति। विप्राणां विप्रांच चं
 द्रो मास उक्तः। यत्र मासतियमो नोक्तस्तत्रापि चंद्रः। पित्र्येयकार्ये चंद्रः। तथान्वोक्तं ब्रह्मसिद्धांते। अ
 मावास्यापरिक्लिप्तो मासः स्याद्वाह्यपास्यतु। संक्रातिपोर्णमासीभ्यां तथैव नृपवैश्ययो रिति। विवाहवि
 चारे सौरः। क्षत्रियाणामपि सौर उक्तः। तथान्वकशवार्कः। ग्रायः सौरं मानमिष्टं विवाह इति। सूतकविधावा

स्युः

शौचे रुद्धेषु प्राजापत्यचांद्रायणादिषु। ओषधे भेषजे सेवने। सावनः प्रोक्तः। नाज्यादौ घृहीसाधनादौ भभवो ना
क्षत्रः काल उक्तः। तथा च ज्योतिःशास्त्रे। वर्षायनर्तुयुगपूर्वकमत्र सौरान्मासास्तथात्र तिथयस्तु हिमांशुमाना
त्। यत्कृच्छ्रसूतक चिकित्सक वासराद्यंतत्सावनान्त्रयटिकादिकमार्क्षमानादिति। अन्यत्रापि। सौरमासे
विवाहादौ यज्ञादौ सावनः स्मृतः। आब्दिके पितृकाये च चांद्रो मासः प्रशस्यत इति। ध्ययनकृत्यमाह। सोम्या
यने। विवाहः। सदनं गृहं। अजो विष्णुस्तस्यास्थ। प्रतिष्ठा। तदादि। आदिपदाद्वापीकूपतडागप्रासादादि
प्रतिष्ठात्सर्गः। एतदादिसत्कर्मविधेयं। तथा चोक्तं। देवतारामवाप्यादिप्रतिष्ठादग्गतैरवौ। दक्षिणाग्रामु
खे कुर्वन्त तत्फलमवाप्नुयादिति। आदिशब्दाद्वाहादिमांगल्यं ग्राह्यं। याम्यायने मातरो गौर्यादयः
भैरवा असिताद्याः वराहो यज्ञवाराहः। नृसिंहः। अंबामहिषमर्दिनी। बलिध्रुक् त्रिविक्रमः। बलयेद्रुध
तीति बलिध्रुक्। एतेषां स्थितिः प्रतिष्ठा स्यात्। तथा चोक्तं देवीपुराणे। मातृभैरववाराहनारसिंहत्रिवि
क्रमाः। महिषासुरहं न्यश्च स्थाप्या वै दक्षिणायने इति॥ ॥ इति मासायनकृत्यं॥ अथ मलमासः ४ सं
क्रांत्यारहितोऽधिकः सितमुखो माश्चांद्रकोऽग्न्याभिधः स्यान्मासे रदनैः सषोडशादिनेर्नीडी च
तुष्कान्वितैः। ३२। १६। ४। पूर्वस्मात्पर एकमासितरणेः संक्रांतियुग्मात्क्षयो मासः कार्तिके तस्त्रये
परपुरस्तत्राधिमासद्वयं॥ ५॥ व्याख्या॥ सितमुखः शुक्लादिश्चांद्रो मासः संक्रांत्यारहितो धिको मा
सो भवति। तथा च भृगुः। एकराशि स्थिते सूर्ये यदा दर्शद्वयं भवेत्। हव्यकव्यक्रियाहंता स भवेदधिमा
सकः। चांद्रो मासोऽप्यसंक्रांतिर्मलमासः प्रकीर्तित इति। अग्न्योयः स संक्रांतिमासस्तत्तुल्या अभि

भायत्यसः प्रमाणानामाभवति। तदुक्तं ब्रह्मसिद्धांते। षष्ठ्या तु दिवसेर्भासः कथितो वा दरायणैः। पूर्वमर्धपरि
 त्यज्य कर्तव्यान्वोत्तरे क्रियेति वचनात्परनामाऽद्यस्यापि। स एकस्मादधिमासात्परोधिकमासो रदेद्वात्रिं
 शन्मासैः षोडशभिर्दिनैर्घटी चतुष्कसहितैः समायाति। तथा चोक्तं वसिष्ठसिद्धांते। द्वात्रिंशद्दिनैर्भा
 सैर्दिनैः षोडशभिस्तथा। घटिकानां चतुष्केण पतत्यधिकमासक इति॥ ॥ अथ क्षयमासः॥ ॥ एकमासीति।
 कार्तिके तस्त्रये। कार्तिकादिमासत्रये। एकमासि एकस्मिन्मासे तरणोः सूर्यस्य संक्रांतियुग्मे भवति स क्ष
 यास्यः स्यात्। एतदुक्तं भवति। चेत्कार्तिके संक्रांतिद्वयं भवति। तदा कार्तिकस्य क्षयः समार्गशीर्षना
 मा भवति। तत्र क्षयमासात्परोधिमासद्वयं भवति। चैत्रादिषट्के एकः। आश्विनादिषट्के परः सक
 दाचिद्भवति। तदुक्तं सिद्धांतशिरोमणे। असंक्रांतिमासोधिमासः स्फुटः स्याद्वि संक्रांतिमासः क्ष
 यारव्यः कदाचित्। क्षयः कार्तिकादित्रयेनान्यतः स्यात्तदा वर्षमध्ये धिमासद्वयं चेति॥ ५॥ तत्संभ
 वार्थमाह॥ ॥ वर्षैरेकयुगे दुभिर् १४१ नवकुभिर् १० स्तत्संभवोच्चादिमः संसर्पोधिकमाः १२ क्षयारव्य
 उदितश्चाहस्पतिश्चाधिकः॥ पाश्चात्यास्त्रिषु नेषु देवसदनक्षोरोद्गहेषु त्सवाः प्रोक्ताद्यद्वितये स्मृ
 तीरित पितृश्रौताश्रिता स क्रिया॥ ६॥ ॥ व्याख्या॥ तस्य क्षयमासस्य संभवः एकयुगे दुभिर्वर्षैः क्वचि
 नवकुभिर् १० वर्षैः प्रोक्तः। तदुक्तं ब्रह्मसिद्धांतशिरोमणे। गलोऽध्यद्रिनंदैर्मितेशाककाले २७४
 तिथीशे १११५ भविष्यस्य धांगाक्षसूयैः॥ १२५६। गजाद्राग्निभूभिर् १३० स्तथा प्रायशो यंकुवेदे दुव

का. नि. सि. ४
 क्विजो कुभि १० श्वेति। क्षयमासयुक्ते वर्षे यथादिमोधिकमासः संसर्पारव्यः क्षयस्य नाम। अंहस्पतिः पा
 श्वात्येधिमासः। एतदुक्तं। यस्मिन्मासेन संक्रांतिः संक्रांतिद्वयमेव वा। ससर्पंहस्पतीमासावधिमासश्च
 निदिताः॥ बहुवचनेन त्रयं त्याज्यं। एषु त्रिषु मासेषु देवगृहक्षौरविवाहयागोत्सवाः न। तथा चोक्तं ज्योतिः
 शास्त्रे। यद्वर्षमध्ये अधिकमासयुग्मं तत्कार्तिकादि त्रितयेक्षयारव्यः॥ मासत्रयं त्याज्यमिदं प्रयत्नादिव
 यज्ञे। हस्तवमंगलेषु॥ मंगलशब्देन क्षौरोपनयनादिग्राह्यां आद्यद्वितैः ये ससर्पंहस्पत्योर्मासयोः स्मृत्यु
 क्तपितृकार्याश्रिताश्रोताश्रितासक्त क्रियाभवत्येव। तथान्वजाबालिः॥ मासद्वयेऽप्यु मध्ये तु संक्रां
 तिर्नयदा भवेत्। श्रोक्तस्तत्र तु पूर्वः स्यादधिमासस्तथोत्तर इति। अन्यच्च ज्योतिःशास्त्रे। एकत्र मा
 सद्वितयं यदि स्याद्वर्षेधिकं तत्र परोधिमासः। त्रयोदशोत्तुश्रुतिराहवेदे चतुर्दशः क्वापि न चात्र दृष्ट इति ॥६॥
 अधमलमासे कृत्या न्याहा ॥ गर्भाधानमुरवाः क्रियावितनुयादन्नाशनानां ताः शिशोस्तनूनां दीमुखया
 गमिंदुतपनग्रासोत्पदानां लवो ॥ तद्वृद्धं मृतकस्य दाहविधितो मुख्याब्दिकां ताः क्रियाः पातामापित
 ज भत्रयोदशतिथिश्चाङ्गुलैः क्वायिकं ॥७॥ ॥ व्याख्या ॥ अधिकमासोऽशिशोर्गर्भाधानादि अन्नप्राशनानां
 ताः क्रियाः संस्कारान्वितनुयात्। तथान्वकावकगृहपरिशिष्टे। यवव्रीहितिलैर्होमा जातकर्मादिकाः
 क्रियाः। अनन्यगतिकत्वेन कर्तव्यस्यान्मलिच्छुचे इति। गर्भाधानादिकाः सर्वाः प्राशनानां ताश्च पाः क्रियाः।
 सर्वामलिच्छुचे कार्या इत्यन्यत्रापि। तन्निमित्तं तज्जातकर्मादि प्राशनानां तं कर्मनिमित्तं वृद्धिश्चाङ्गुलैः चंद्रस
 र्वग्रहणैस्त्रानदानादिश्चाङ्गुलैः। तथा चोक्तं। चंद्रसूर्यग्रहे चैव मरणेषु पुत्रजन्मनि। मलमासे पिदेयं स्यात्पितृ

मांस्तुतमक्षयमिति। मृतस्य दाहादितः प्रथमाब्दिकांताः क्रियावितनुयात्। तथा च काठकगृहोऽप्रेतमात्मादि
 मारभ्य श्राद्धं पिंडोदकक्रियाः। सपिंडी करणांताश्च यथा कालमुपस्थिताः। मघात्रयोदशी श्राद्धं प्रत्य
 पस्थितिहेतुकं। अनन्यगतिकत्वेन कर्तव्यं स्यान्मलिम्लुचइति। पातो व्यतीपातः। अमादर्शः। पितृभूमि
 त्रयोदशीतिथि श्राद्धं त्रयोदशी श्राद्धं। गजछाया भवं श्राद्धं च कुर्यात्। तथा च बृहस्पतिः। नित्यनेमित्तक
 कुर्यात्प्रयतः समलिम्लुचे। तीर्थश्राद्धं गच्छो जेषां प्रेतश्राद्धं तथैव चेति। नित्यं व्यतीपातदर्शादि श्राद्धं। नै
 मित्तकं मघागजछायादि। शेषं स्पष्टं ॥ ७ ॥ ॥ अन्यकृत्यमाह ॥ ॥ संध्यावदनमग्निहोत्रमुरवतोऽमाषौर्ण
 मासक्रियाः प्रायश्चित्तमिहोत्थितं च पुनराधानं तथापत्तिषु ॥ नव्यान्नेष्टिरथान्यमासिमृतकस्याद्यादि
 कंचाधिके नष्टस्यापरमाब्दिकं प्रथमतः श्राद्धं गयायां चरेत् ॥ ८ ॥ व्याख्या। संध्यापासनं श्रोतस्मार्तिसा
 यं प्रातर्होमवैश्वदेवपिंडपितृयज्ञादिदर्शपोर्णमासेष्टिचरुप्रांताः क्रियाः मलिम्लुचे कुर्यात्। नित्यनेमित्तके
 कुर्यादिति बृहस्पतिवचनं प्राग्लिखितं। अन्यच्च। अवषट्कारहोमाश्च पर्वचाग्रयणंतथा। मलमासे च कर्तव्यं
 कान्याइष्टीश्च वर्जयेत्। अवषट्कारहोमाः नित्यहोमादिवैश्वदेवपिंडपितृयज्ञादयः। पर्वचावेन दर्शपोर्णमा
 सोऽस्थालीपाके। आग्रयणं दुर्भिक्षे। मलमासेपि कर्तव्यमिति। दुर्भिक्षे आग्रयणेष्टिकरणं जीर्णान्नाभावा
 न्नवान्नप्राप्नोतत्करणोत्तरं भक्षणेन माणनमिति दृष्टार्थः। इह प्रायश्चित्तोत्पत्तौ। पुनराधानं। आपत्काले तु
 आग्रयणं व्याख्यातपूर्वं। शुद्धमासिमृतस्य प्रथमाब्दिकं। तथा च बृहद्वसिष्ठः। असंक्रांतेपि कर्तव्यमाब्दिकं प्र
 थमं द्विजैः। तथैव मासिकं श्राद्धं सपिंडीकरणं तथेति। कुंदोगानामुपाकर्षयुगादीनां तु चेष्टया। मलमासेपि कर्तव्यं प्र
 थमाब्दे तथैव चायदा अपूर्णसंवत्सरे मृतमासोधिकः तदा प्रथमाब्दं मलिने कुर्यात्। अपूर्णसंवत्सरे समासो
 त्यधिको भवेत्। तदा त्रयोदश कुर्यात्प्रथमाब्दं सदा बुधैः। प्रथमाब्दे तु कर्तव्यं नीलस्योत्सेजनं तथा। प्रेतस्येकाद
 शाहं च तन्मलादौ न दुष्यति। मलमासमृतानां च श्राद्धं प्रतिवत्सरं। मलमासे तु कर्तव्यं नान्येषां तु कदाचन चेति।

का. नि. सि.

५

अत्र मलमासे मृतस्य तु प्रथमाब्दं मलमासेन संभवति। परंतु कदाचिद् बहुभिर्वर्षैः स एव मासो मलमासः स्यात्तदा तत्र
मलमासे तस्याब्दिकांतरं कर्तव्यमिति तात्पर्यार्थः। तदभावे तु शुद्धमासि विधेयं। प्रथमं गया श्राद्धं सार्वकालिकं
कुर्यात्। उत्तं च वायुपुंशो गयायां स्कोर्विलेषु पिंडं दद्याद्दिनक्षणाः। अधिमासे जन्मदिने तथा स्ते गुरुशुक्रयोः। न सक्तं व्यंगया
श्राद्धं सिंहस्थे च वृहस्पते। अत्र श्राद्धस्य यात्रा पूर्वकृत्वा दुयां प्रति यात्रानुविष्टं इत्यर्थः। एतत्सर्वं मलमासपिकुर्यादिति परेणात्त
यः॥ ८॥ अन्यकृत्यमाह॥ ॥ पार्जन्येष्टि रथामया तविषयं काम्यं पुरांगी कर्तव्यं कृत्वा दिव्यत पूर्णता। तुरजने दानो रिस न्यासता॥ प्रा
गृष्टामरती र्भसे वनमथोपाकर्म सिंहरेवो छंदोग द्विजनेः कुसीदं चयः स्यात् नित्यसत्रार्पणं॥ ९॥ ॥ व्याख्या॥ पार्जन्येष्टिः
कारी र्यादीष्टिः रोगार्तनिमित्तं काम्यं जपहोमादि। मलमासात् प्रागंगी कृत कृद्धादि व्रत समाप्तिः। तथा च काठक गृह्ये। प्रवृ
त्तं मलमासात् प्राग्य काम्यमसमापितं। आगते मलमासे पितृसमाप्यमसं शयमिति। आतुरजनस्य दानादि। स न्यासग्र
हणं च। पूर्वदृष्टं तीर्थदेवतासेवनं। अथानंतरं॥ सामग द्विजनेः सिंहस्थे रवो सति उपाकर्म प्रोक्तं। यत उक्तं छंदोगपरिशिष्टे। सि
हरेवो तु पुष्यक्षौ पूर्वह्ने विचरेद्बहिः॥ छंदोगाभिलिताः कुर्युस्तसर्गं सर्वं छंदसामिति सिंहरेवाविति नियमाद्वितीयारंभो भव
त्येव। प्रथमारंभो न स्यादिति। कुसीदं कालांतरं च दद्यात्तद्धनं तत्र च यो मासिक वृद्धिः स्यात्। नित्यसत्रार्पणं नित्यदानं।
एतत्सर्वं मलमासे स्यात्। तत्र यमः। गर्भे वा धुंषिके भृत्ये प्रेतकर्मणि मासिके। स पिंडी करणे नित्येनाधिमासे विव
र्जयेत्॥ गर्भे गर्भसंस्कारे॥ वाधुषिके कुसीदं चये। भृत्ये वेतनविधाविति॥ ९॥ ॥ कृत्योत्तरमाह॥ ॥ चातुर्मास्य
समादृतं व्रतविधिः श्राद्धं युगाद्युद्भवं स्याच्छ्राद्धं च मलिम्लुचे दशहरा ज्येष्ठे सित्तिदिक्षिथौ॥ ॥ कैश्चि
त्सौरामिते द्वयं निगदितं देवत्वनाशो पुनः संस्कारः प्रतिमासः। चैतनमिदं कार्यं हि मासेधिके॥
॥ १०॥ ॥ व्याख्या॥ ॥ चातुर्मास्यनिमित्तं प्रारब्धव्रतविधिः॥ एकभक्तादि व्रतानि॥ युगादिविषयं श्राद्धं
॥ दशहरास्नानं च॥ एतद्वयं शुद्धमासि मलमासे च द्वयोर्भवति॥ उत्तरे देवकार्याणि पितृकार्याणि चोभयोरित्युक्तत्वा
त्॥ दशहरास्नानं तु ज्येष्ठे मासि सिते पक्षे भवति॥ तल्लक्षणं स्कंदपुराणे॥ ज्येष्ठे मासि सिते पक्षे दशम्यां बुधहस्त

वे

राम

५

नं

स्तयोः। गरा नंदेयतीपाते कन्या चंद्रेष्वरवौ। दशयोगेनरः स्त्रात्वा सर्वपापैः प्र
मुच्यते इदं दशहरा स्नानं युगादि आर्धं च केचिदाचार्यैः सौरमात्रेण तं इदं स
र्वैरेवमेव लिख्यते। परमस्य निरुक्तिः। वैशाखे तृतीया चंद्र तिथिर्युगादि।
तत्र वैशाखे धौ प्रमाणे वैशाखे प्रतिपदि संक्रां तौ सूर्यस्य तृतीयांशो भवति। तृ
तीयायामिह उपपन्नं। एवं साद्रपद विरधौ प्रमाणे साद्रपदे कन्या कस्याष्टाविंशो
शाष्टाविंशतिमतिथौ त्रयोदश्यां भवति। कार्तिके द्वादशे प्रमाणे कार्तिके सितन
वम्यां संक्रांते नवमौंशो भवति। माघे द्वादशे प्रमाणे माघे त्रिंशत्तमतिथौ राशे स्थि
रातमौंशो भवति। तेन युगादि निर्णयः सौर चंद्रमासं चार्थात् प्रमाणं माघे षण्मासे
षादृतः। दशहरा स्नानं तु भलिने ज्येष्ठे समुपपन्नं। तत्र वर्षा कस्यावश्यं

का. नि. सि.
६

सायित्वादितिसि धंतिः॥ ॥ प्रतिमासु दुष्टस्य र्णादितो देवत्वनाशो पुनः संस्कारः। वे
तनं सत्यजीवनं मिदं पूर्वं व्याख्यातं। इदं सर्वमधिके मासि कुर्यात्॥ १०॥ ॥ अथ मल
मासे वर्ज्याह॥ कालातिक्रमे तो न निः क्रम समाह्वय कृतो यो व्रतो दाह सौरजनीष्टि
काभ्यकरणारंभः समाप्तस्तथा। इष्टा पूतमि पूर्व तीर्थसुरयो यात्रा प्रतिष्ठाः मरीका
म्या सो दह अमि कं परमथोपाक्रम बोत्सर्जनं॥ ११॥ व्याख्या। बुधैरेता निबु ध्याबु
धि पूर्व कं विचार्य अधिमासे वर्ज्यानी सुतरेणान्वयः। एतानि कानि। कालातिक्र
मात् अग्नप्राशनं। निष्क्रमणे। समाह्वय कृतः नामकरणं। एतान्यन्यगतिक
त्येन वर्ज्यानि। तत्र गार्ग्यः। नामकर्म च जाते हिं यथा कालं समाचरेत्। अतिपा
ततु कुर्यात् प्रशस्ते मासि पुण्यमइति॥ अतिपाते कालातिक्रमे। अथो व्रतव
धविवाहसौ जातेष्टि काभ्यकमरिषाः समाप्तिश्चेष्टा पूती क्वर्ततीर्थदेव यात्रा च

राम
६

वर्जयेत्। तत्र गार्ग्यः अपूर्य देवतां दृष्ट्वा शुचः स्युर्नष्टमार्गवे। मलमासेष्यना रत्न तीर्थया
त्रां च वर्जयेत्। अनादृतमित्यपूर्वमित्यर्थः। देवप्रतिष्ठाकाम्य एषोत्सर्गादि वर्जयेत्। तथा च
त्यातिः पराशरः। अग्न्याध्वयं प्रतिष्ठा च यज्ञदानव्रतानि च। वेदग्रन्थेषोत्सर्गादि वर्जयेत्।
मद्वलाः। मांगल्यमग्निषेकं च मलमासे विवर्जयेत्। प्रतिष्ठेद्वप्रतिष्ठा। दानानि प्रह
रानानि। एषोत्सर्गस्तु काम्य एव। अग्निषेको राजाग्निषेकः। परं द्वितीयं सांवत्सरीयमाध्व
वर्जयेत्। तेनात्र सुधमासमृतस्य परमाधिनिषिद्धं। तथा च सप्तग्रन्थः। वर्षे वर्षे कं
यघ्राध्वं मातापित्रो मृतहनि। मलमासेन कर्तव्यं व्याघ्रास्य वदनयथेति। उत्तरदेव
कार्याणि पितृकार्याणि चाप्तयोरित्यादिलिखन् मलमासेन सप्तमाध्वदर्शमाध्वपरं।
उपाकमेत्यर्जने वर्जयेत्। अनयोः संमतिरग्रे वक्ष्यते ॥ पुनर्वर्ज्या न्याह ॥ अ
ग्न्याधानं नृपाग्निषेकं न वरात्राध्वं च दीपावकीहोलाऽजो हितिसुप्तिपार्श्वविरति

रनिमहश्चाष्टकाः। आधुं चापरपादिकं श्रवणि ककर्मदि मासारय्ययाप्नोक्तानीहमु
 सानिमास्यधिककेवज्या निरुध्यावुधैः॥१३॥ अग्न्या धानं राजा सिषेकं च। एतो
 पर्वश्लोके व्याख्याततरो। नवरौत्रा घं व्रतादि दीपावली दीपमालिका। होलाहो लि
 काकारणं। अजस्यविष्णुश्चानस्यापयार्थविवर्तनं। महादाने। अष्टकाश्रयं कर्म।
 अपरपक्षश्चाधुं। श्रवणा कर्म। दीनि माससंज्ञया उदिता निव्रतविशेषाणि
 शुभकर्मणि च। मलमासे वज्या नीत्यर्थः। तथा चोक्तं। मेलनव्यगतिं नित्यं कु य
 ने मितिकी क्रिया। सोमयागादिकर्मणि नित्या न्यपि मलिन्नुचे। एहीष्टाग
 यणा धानया तु मास्यारि कान्यपि। महालयाष्टका आधो पाकर्म चपिकर्म
 यत्। स्पष्टं मासविशेषारयं विहितं न ज्ञेयम्। मासविशेषारयमिति दी
 पोत्सर्वहोत्रनवरात्रादि विष्णुशयन पार्श्वविवर्तनप्रबोधप्रसूति कमपि ॥

इति मले वज्रानि ॥ १२ ॥ अथ क्षयमासिवर्ज्यं कथं चाह ॥ यद्वर्ज्यं च प्रलिप्तुं चे
तदखिलं मासि क्षयारब्धे लोके ॥ त्वारब्धस्य समाप्तिरत्र पुनरारंभो विधेयस्त
था ॥ क्षीणो यः खलु मासस्तदीयपरतो यो मास एतत्स्थितं यत्सां वत्सरमत्र
मासितनुयात्संक्रांतियुगमाचिरे ॥ १३ ॥ व्याख्या ॥ यन्मालिप्तुं चेवर्जं तद्वत्
यमासेषिवर्जं ॥ तत्र विशेषः पूर्वार्धस्य समाप्तिरत्र भवति ॥ अन्यथा क
र्तिकमासस्य क्षयांतः पाते चालुर्मास्य व्रतानाम समाप्तिः प्रसज्येत ॥ आ
रंभान्नियमे दोषश्चासमाप्तेरस्य दितिकात्यायनवचनात् ॥ द्वितीयारंभो वि
भवति ॥ अन्यथा पोषमासस्य क्षयांतः पाते पूर्वार्धस्य माघस्नानस्य पुनरा
रंभः प्रसज्येत ॥ तस्माद्वितीयारंभो भवति ॥ एतेनार्थात्प्रथमारंभो न भव
तीत्युपपन्नं ॥ यो मासः क्षीणः क्षयंगतः तस्यैव यो मासः एतयोर्वयं यत्सां

का. नि.
८

वत्सरीयंतत्संक्रांतियुग्मान्वितेक्षयमासेपूर्वापरपक्षविभागेनैकर्तव्यं। तथा चोक्तं। एक एव यदा मासः सं
क्रांतिद्वयसंयुतः॥ मासद्वयगतं प्राधुतं तस्मिन्नेव प्रकृत्यत इति॥ १३॥ अथ क्षयमासे मूलित्वमनार्थ
वस्था मासदिः संक्रांतियुते खिलेषु तिथिषु प्रागतिमा धर्मे क्रमाक्षीणस्याग्निममासिकस्यति
थमोज्ञेयामृतोजन्मनि प्राक्पुनः स्त्रिदिनं शिशुर्दशदिनं च धौ १० सवे सश्विमेतद्विपंचदिना
निबाल ५ उदितो दिग्वासराः सूरितिः॥ १४॥ द्विरिति। संक्रांतिद्वययुतमासेः खिलेषु तिथि
षु क्रमात्पूर्वापरार्धयोः क्षीणस्याग्निमस्य सर्वा स्थित्योगाद्याः। जन्ममहोत्सवसांवसरिका
चेदवियंयवस्था। एतदुक्तं सवीति। कार्तिकेः संक्रांतिद्वयं सवीति तदा कार्तिकः क्षयंगतः तन्नाम
मार्गशीर्ष इति संपन्नं। अनमासे प्रतिपदि पूर्वार्द्धे यदि जनिर्भूतिर्वा भवति तदा ग्रिमवर्षे कार्तिकमासि सितप्रति
पदि जन्मोत्सवसांवसरिके भवतः। चेत्प्रातिपदुत्तरार्द्धे जन्ममृत्युर्वा भवेत्तदा ग्रिमवर्षे मार्गशीर्षमासि तस्म
तिपदि जन्मोत्सववार्षिके स्तः। एवं द्वितीयादिषु। पूर्वापरार्धयोर्भासद्वयतिथय ऊहनीयाः। तदुक्तं मुन्यत्र।
तिथ्यर्धे प्रथमे पूर्वो द्वितीये धर्मे तदुत्तरः। मासाविति बुधे श्रित्योक्षयमासस्य मध्यगाविति। अथ भृगुजीवयोः
शेषावबुद्धत्वाद्याह शुक्रः प्रागुदितस्त्रिदिनं बालः। तत्रैवास्तासन्नोदरादिनं बद्धो भवेत्तद्वत्सश्विमेपंचदिना
निबुद्धः। तथैवोदितः दिग्वासराः दशदिनानि सूरिभिर्बालः प्रोक्त इति। तदुक्तं रत्नमालायां। प्रागुक्तः शिशुर
हस्त्रितयंसितः स्यात्पश्चाद्दशाहमिह पंचदिनानि बद्धः॥ - - - प्राग्दिनानि कथितोचवसिष्ठमुख्ये रिति। अन्य
प्राग्दिनानि सोदरापंचपश्चिमे गतिवराग्निदशाहमपश्चिमे। शिशुजरत्नमहान्मुदमास्तयोरिति॥ १५॥
॥ अथ गुरोः शिशुत्वजरत्ने आह॥ ॥ प्रागस्तादुदयात्परं स्तुरगुरुः पक्षे पाव ५५५

राम
८

सिते धः शिशुर्बाले स्ते सुविरे स्रगुरौ कार्यं न कुर्यादिदं । बौला घृदहनांत माला
 व्रत पुरा स्नान व्यवधा गमाद्योपाकर्म महापैतंगं न बोत्सर्गं हरे ज्याधेशः ॥ १५ ॥
 प्रागस्तादिति सुरगुहस्तात् प्राकुरु दयात्परं पक्षे पण्यं वदशदि नैर्धुः शिशुर्भवति धी
 वस्तु पक्षमिह वधुः शिशुर्विवर्ज्य इति श्रीपति काव्यत्वं एवं सिते बाले स्ते वधुगुरो वानु
 धाविधे वक्ष्यमाणं न कुर्यात् । बौलादिविधा हाताः संस्काराः आलयं गृहं । सुरा स्तदि
 धा व प्रलिनं न वै धूपवेशः आद्योपाकर्म महापैतंगं महादानं । व्रतानि । न बोत्सर्गः । हरे ज्या
 मारुद्रादिः अधरायागाः । एतत्कार्यं न कुर्यादिति । तथा योक्तं बाले वापदिवा
 वधुः शुक्रे वास्तु मपागतं मलमास इवेतानि यज्ञे ये देवदर्शनमिति । मलमासोक्तं
 वज्याणि सर्वाणि न त्याज्यानि ॥ किं तूक्तान्येव बौला घृदहनांतमित्यादीनि । अ
 न्यच्च । अस्तमेव गुरोः शुक्रे बाले वधुः मलिमु रवेतारं भीषवर्गं च न कुर्यात् । मली
 वधनं । वापी कूपतडागादिप्रतिष्ठापकर्म च । गृहप्रवेशगोदानं स्नानासनं महत्सु

निसुयानेगहे

का. नि. सि

५

वापि

वानूतकुर्यात्सलमासेपिगुरोशुकेतथास्तथगः इतिगार्ग्योक्तेः अन्यथा नीवस्तेवक्रितेवाप्यतिवशा
 गतेवालवधास्तगेवासन्यासायज्ञयात्राव्रतनियमविधिः कर्मविधोपिदीक्षासौजीबंधांगनानां
 परिणयनविधिर्वीस्तुदेवप्रतिष्ठास्त्याज्याः सद्भिः प्रयत्नादिदशापतिगुरोर्मिहाराशिंप्रयातेइति
 शुक्रास्तप्रतिवैसवमाहजीर्णप्राशनान्तेषुसप्तसुवधूपवेशोमांगल्यममोदोगुरुशुक्रयारिति
 वधूपवेशशरत्युदाहितोप्रवेशो ॥१५॥ ॥संमुखदक्षिणे शुक्रे निषिद्धमाह्मणभिल्यर्भकपु
 द्गुःफोनववधुःशुक्रेपुरोदक्षिणेनोगुच्छेत्पदमेकपत्तेनविवाहेतीर्थराष्ट्रस्युत्तौनालोक्त्याभ
 गुवात्स्यकाश्यपभरद्वाजोगिरोगोत्रिणांवासिष्ठात्रिभुवोयवक्रचलितेयेष्टद्विवारस्य २८
 जित् ॥१६॥ ॥आख्याशुक्रेपुरोदक्षिणस्तेवागर्भयुक्तावालकयुक्तराजानवोडादिरागमे
 एकपदंपदमात्रेनोगुच्छेत्तद्वत्तुर्विणीवालकवालकवत्सार्वभौमवोडादिरपतिस्तथा ॥पदमात्रेनगुच्छे
 युभगुसंमुखदक्षिणेपूरं एकपुरोएकविवाहेतीर्थयात्रायां ॥देशविह्वयेप्रतिशुक्रोनाको
 क्यःतद्वत् ॥ एकग्राभेपुरेविवाहेराष्ट्रविह्ववेष्टभिर्दत्ततीर्थयात्रायांप्रतिशुक्रोनदुष्यती ॥
 तिसृपुनरेतेषांभृगुवात्स्यकाश्यपभरद्वाजोगिरिवासिष्ठात्रिणांजोडवानांभृगुःसंमुख

गम

९

दक्षिणोनालोक्यः तथा योक्तं। ज्योतिःशास्त्रे। कश्यपे पृथ्वीसिद्धेषु भृग्व्यांगिरसपुत्राभा
 भारद्वाजे पृथ्वीसिद्धेषु प्रतिशुक्रानां विद्यते इति। अथ बृहस्पतौ वेक्रे वाचलिते तिशा
 रगते तत्तत्तमयो देवशुभे कार्येष्टाविंशति वासरान्दिनानित्यजेदिति विवेकः। तथा च।
 भूपालवल्लभेष्टाविंशति वासरान्मुरगुरोर्वेक्रे तिसारेत्यजेत्सिंहे पञ्चनवांशका
 १५। ४००० गमते पंचैव पनीयांशकानिति। अत्रातिचारप्रसंगाल्लक्षसमाविचारः
 ना कुंभमीनमेष वृषभेतराशिपुगुरुरतिचारगतः पूर्वराशिभ्योतिनदा लुप्तसंवत्स
 रभवेत्। तथा योक्तं। गजोत्पत्तकुंभेतरभेद्विचारगोन पूर्वराशिगुरुरेति वक्ति
 ति। तदा विलुप्ता ह्येव ह्यनिंदितैः शुभेषु रेवा सुरनिभगं तदुक्तं मेषवृषकुं
 भमीनेषु लुप्तमेष न भवत्येव॥ १६॥ ॥ पुनर्गुरुविचारमाह॥ स्त्रीवेसिह
 गते सितस्तगदितं चर्तं विधेयं तथा केचित्पि अभागं त्यजेत्तिस्रगुरुं न के
 पि पंचांशं गं। गोदापाकटवातिनां अतविवाहशौरकार्यादिकं कार्यं तत्र

का. नि. सि.
१०

गोदावरीतरे भोगे भागीरथाश्च दक्षिणे ॥ विवाहादिन कर्तव्यसिंहस्थे बबूहस्पतौ ॥ १० ॥
सदाचना परतरं तीर्थं हि गोदास्य वात् ॥ ११ ॥ जीवइति जीवे सिंह राशिगते शुक्रास्ते यद्वर्ज्यं
बोलाद्युद्धहनीतमित्याद्यक्तं तद्वर्ज्यं ॥ केविदाचार्याः सिंह मघागतं गुरुं त्यजंति न के
मकरेपे वांशगं नीवांशगं त्यजंति गोदावरीदक्षिणतटनिवासिनां त्रतबंधविवाह
क्षौरादिकार्यं कार्यं स्यात् ॥ अत्र सिंहस्थे गुरौ गोदास्य वात् गोदावरीस्नानात् परं तीर्थं
न स्यादिति ॥ तथा बोक्तं ॥ सिंह राशिगते यस्मिन् दिने सरगुरु भवेत् ॥ तस्मिंस्तु गो
तमीस्नानं कोटिजन्माघनाशनां पुष्करादीनि तीर्थानि त्रैलोक्यस्थानि या निवाव
संति वर्षमेकं हि गोतम्यां सिंह गे गुरौ ॥ अथ वर्ज्याः ॥ हान्यत्राशांतिकं पौष्टिकं या
त्राप्रतिष्ठोद्वाहपूर्वकं ॥ न कुर्यात्सर्वमांगल्यं सिंहं याते बृहस्पतौ कर्तव्यमप्याह
गर्भाधानादिकाः सर्वाः प्राशनां ताः क्रियाश्च यागः कर्तव्याः सर्वदेशेषु सिंहस्थेपि
बृहस्पतौ वरलोपाभाति कालाभ्यां दुर्भिक्षाद्देवाविष्णवात् ॥ गोतम्यादक्षिणे तीरे
सिंहे ज्येष्ठ्युद्धहः शुभश सिंहस्थेपि मघासंस्थं गुरुं याते न वर्जयेत् ॥ अन्यत्रसिं

राम
१०

हभागेषु वचोदिविधीयते। इति निर्णयसिंधांते शुक्रास्तादि निर्णयः ॥१७॥ अथ मुख्यगोणका
ल निर्णयः ॥ कालः कर्मणि यत्र योऽस्मिन्निति तत्रैष मुख्यो भवेत्तस्याभाववशेन गोणानुदितः
स्तिथ्यादिशेषात्मकः ॥ रात्र्याः स्यात्तपनोदयान्तमुदितः स्मर्तस्तथा श्रौको होमो निष्कृतिपूर्व
कः प्रथमतो गोणः प्रधानापरः ॥१८॥ एवं प्राग्गते हसेऽपि दिवसांतं दर्शवाधेपुनरावकात
तत्तत्पुनरुक्तवधिकं गोणाद्यधेकात्यये ॥ नैमित्तिके यदहर्हविर्दिज्जनुषोरग्निरस्तं देवविधिः
संध्यास्वांतमकालकसन्निरुतिप्राधान्यपूर्वचरेत् ॥१९॥ द्वयोर्यारव्या ॥ यत्र कर्मणि यः काल
लोऽस्मिन्निति तस्मिन् कर्मणिसकालो मुख्यो भवेत् ॥ तदुक्तं ॥ कर्मणो यस्य यः काल
स्तत्कालोऽपि नीतिरिति ॥ तथा कर्मणि कुर्वन्निद्रासहधीनकारणमिति मुख्यकालो भवेत्
गोणकालमाहातस्याभाववशेनेति तस्य मुख्यस्योऽभावशान्तिविषयोऽस्मिन् गोणः पितृदुक्ते
भवति ॥ मध्याह्नादि मुख्यकालोऽयस्मिन् कर्मण्यपि हितोऽस्ति तत्र कथंचिद्देवोः कर्मण्यज्ञातमु
ख्याभावोऽपि तन्निथ्यादिशेषात्मके गोणेऽपि कर्तव्यं ॥ तथा चोक्तं ॥ मुख्यलि

३. ल्यो धरणमनस्तमितानुदितयोरितियद्यप्यत्रास्तोदयादवगुक्तं तत्र कालनिय-
 थ्यतिरोयेणतिथिरोकेपिगद्यतमिति॥ प्रसंगाच्चेत्तेमुख्यकालउच्यते। तत्रादावुधरणकालमा-
 ह। तत्राधरणं सप्तकाले सूर्यास्तात्माह। प्रतरु धरणं तु तरेण रुदयादवगुक्ति। तथा च कस्य
 यनः। सायं प्रातरग्निहोत्रे गार्हपत्या दाहवनीये ममाह छंदोगपरिशिष्टे। सूर्यस्ता होत्रम-
 प्राप्तेषु द्विशक्तिः सदांगुलेः॥ प्रादु धरणमग्नीनां प्रातः सौम्यां च दर्शनादिति। अत्र समये कुत
 श्चिद्धे तोरु धरणाभावे प्रायाश्चितिरस्ति। तथा च श्रुतिः। तदाहुर्यस्याहवनीयमनु धृतमा-
 दि सोम्यस्तमित्या किंतत्र कर्मका प्रायश्चित्तिरिति। हरित ५ हिरण्यं दर्शप्रब ध्यपश्चा-
 दुत्तरे वै कुर्यादित्यादि। अथ होमकालः। अस्तमिते जुहोति अनुदिते जुहोतीति कात्यायनः।
 कचिदुदितहोमिनो भवन्ति तेषामप्युधरणं तनस्तमिते ५ उदिते कर्तव्यं अनु धृतं
 प्रयश्चित्तस्मरणाल्। अथ होमकाले युक्ते तत्र नियमममाह कात्यायनः। याव-
 त्सम्यङ् न भाव्यं ते न भस्युक्ताः। पिसर्वतः॥ लोहितत्वं च नापैति तावत्सायं
 तुह्यते॥ प्रातस्तु धरणादनु सूर्योदयादवगुक्तं कालोऽर्थसिद्धिरिति॥ स्मर्त्तयेव

यमेव मुख्यकालः इति मुख्यकालाभावे गौया स्यात् ॥ तद्यथा स्मार्तः स्मृतिप्रतिः ॥ श्रौतकः
श्रोतावाहोमो मुख्यभावाद्वाज्याः रात्रे रात्र्यसूर्योदयान्तं प्रायश्चित्तपुरःसरः रात्राचये स्यात् ॥ ए
तदुक्तं भवति ॥ मुख्यकालात्तादारभ्य तपनोदयान्तं सूर्योदयान्तं प्रयश्चित्तपुरःसरः ॥ प्रातः प्रातः स
यं होमस्यात् ॥ तत्र गौणः प्रथमतः प्रधानः परतः एवं प्रातः कालादारभ्य दिवसांतमपि तथाच
क्षंदोगपरिशिष्टे ॥ सायं होमात्यये प्रातर्हृत्वा तां सायं माहुतिं प्रातर्होमं ततः कुर्यादेष एवोत्त
रो विधिरिति ॥ एवं दर्शं वा दत्तं त एव दर्शं तौ देवराकां तं पूर्णमास्यं तं ॥ एवमेव ततोऽंशकां त
कुक्ष्यधिकं दर्शं विधिः ॥ राकावाच्ये एवमेव विधिः ॥ तथा च क्षंदोगे ॥ प्राक्सायमाहुतिः ॥
प्रातर्होमकालानतिक्रमः ॥ प्राक्पौर्णमासादर्शस्य प्राग्दर्शोदितस्य च ॥ दर्शस्य पौर्ण
मासस्येति सायमाहुतेः प्राक्पूर्वप्रातर्होमस्य कालानतिक्रामो वर्तते ॥ सायं होमात्पुनराप्रा
तर्होमं कृत्वा सायं होमस्यादिति साचः ॥ एवं पौर्णमासात्प्राग्दर्शस्यापि ॥ दर्शं प्राक्पौर्ण
मासस्यापि ॥ अथ नैमित्तिकं इति कुतश्चिन्मित्रादेकात्ययेप्येकधाधेयं इति दहनं नैव

का. नि. विहिं अनुषोः हव्यद्विजयोरपिः स्यात्मानदहरेव जुहुयात्मानथोक्तं चंदोगे ॥ पूर्णभासाव्यये
 १२ यद्व्यहोतावीदहर्भवेत् ॥ तदहरेव जुहुयात् ॥ अमाचास्यात्येयेपिवेत्ति ॥ प्रायश्चित्त
 मपुरःसरः सरमिदोपि प्रायश्चित्तं तु श्रौते आचर्येवं ॥ स्मार्ते त्वनाष्टौ द्वे ॥ एवं संध्यासु मुख
 गोशकालौ वर्तेते ॥ तत्र मुखः ॥ प्रातः संध्यासनक्षत्रामध्याह्नमस्तकेस्वौ ॥ सा
 यंकाले तु सा संध्या रविनक्षत्रावर्जिते ॥ ति ॥ अत्र मुख्यातिक्रमेति मकालेन तत्परसं
 संध्यावदनकाले सनिरुति संप्रायश्चित्तं प्रधानपूर्वचरेदिति एतदुक्तं भवति ॥ प्रातः
 संध्याकालोपे मध्याह्नमध्याह्नसंध्यानेन रं प्राणायामाद्युक्तं प्रायश्चित्तं कृत्वा प्रा
 तः संध्या कुर्यादिति ॥ एवमन्यत्रापि ॥ १२ ॥ ॥ अथावश्याकर्तव्यमाह ॥ ॥ गो
 षेवमिहोक्तं कर्म करणं त्यागो न तत्कर्मणां त्यागो सोऽत्रिचिधो क्रिया ॥ १ परं
 तं रथाथार्थोक्तं ३ ॥ ज्ञानेन गायक्येन तत्रापुनरिदं कार्यं प्रथयानां कृत्वा तस्मा
 देवपुनः समाप्तिपुधुरो लोपे खिलं नागके ॥ २० ॥ व्याहरया ॥ एवमत्र गोणे सुपि

कालेषु स्वशाखाः कर्मकरणाभावश्च ॥ तत्कर्मणां त्यागो न कार्यः ॥ असौ त्यागोऽत्रिविधः ॥ अ-
क्रिया ॥ अकरणा ॥ १ परकृतं परशाखात् ॥ २ याथाश्यां नोक्तमित्ययं यथार्थकृतं ॥ तत्र
कात्यायनः ॥ अक्रियात्रिविधा प्रोक्ता विद्वद्भिः ॥ कर्मकारिभिः ॥ अक्रियाचरोक्ता चतुर्नी-
याच ॥ यथा क्रिया परोक्तकरणे दाष इत्याह ॥ स्वशाखाश्च यमुत्सृज्य परशाखां श्र-
यंचयः कर्तुमिच्छन्ति दुर्मधामो धन्तस्तस्य चेष्टितं ॥ तस्य पुरुषस्य चेष्टितं ॥ कर्ममो धन्ति पु-
लं स्यादिति ॥ अपिरोधि निपरोक्ते प्रणिप्रसंख्यमाह ॥ यन्नास्मात्तस्वशाखायां परो-
क्तमपिरोधि च ॥ विद्वद्भिस्तदनुष्ठेयमग्निहोत्रादिकर्म च दिति ॥ अथ मोहान्मुर्यागा-
करणे विधिमाह ॥ आनेगा करणं तरेति ॥ अंगस्थकरणं तथामध्ये ज्ञाने द्दं मंग-
तत्रैव कर्तव्यं प्रधानाकरणं तरा ज्ञाने तस्मादिव तदादि नः पुनः कार्यं ॥ समाप्तिषु धुरे-
पुरुषस्य लोपे ज्ञाने तत्कर्मो लैर्विभक्तिपुनः कार्यं ॥ समाप्ता चंगलोपे तदंगमपि न ज्ञाने
कुर्यात् ॥ तन्निमित्तप्रोक्तप्राप्तश्चिन्तमेव कुर्यात् ॥ तया च च्छेदो गे ॥ कर्मोऽयथा स

नं शास्त्रात्तावदेव पुनः श्रुतं प्रथमं धानस्या क्रियायां संगतं क्रियते पुनः ॥ तदंगा करणे कु
 र्यात्प्रायश्चित्तं न कर्म तत्प्रत्यक्षं मन्त्रं या कुर्याद्वादि मोहात्कथंचन ॥ यतः स्तदन्यथा
 भूतं तत्तद्वचसमापयेत् ॥ समाप्तं यदि ज्ञानी या न्नयेत्तदन्यथा कृतं तावदेव पुनः
 कुर्यान्नाहति सर्वकर्म धारि ॥ इति निर्णयसिधांते मुख्यगोण्यादि कालनि
 र्णयः ॥ अथ तिथिर्णयो निरूप्यते ॥ तत्र शशविधौ दिभेदमाह ॥ सूर्यो स्तोदयः सूर्या व
 यमिता तत्तत्प्रमाणं तिथिर्विध्यते ॥ अग्निमपश्चिमांति तिथिश्चोपपूर्वापरा ॥ २० ॥
 विधा ॥ अतैत्रित्वेस्तथाक्रमतया पूर्वाह्णं मध्यापराः ॥ २१ ॥ अग्रान्नः संगवकौचमर्ध
 अपराह्णं ॥ २२ ॥ सायकं पूर्वाह्णं च ॥ २३ ॥ यारया सूर्योदये वा यामुहूर्तत्रयमिता
 तिथिः सा सूर्योस्तान्ति ॥ अग्निमपश्चिमांति तिथिर्विध्यते ॥
 एतदुक्तं माधवे ॥ उदये पूर्वयानि श्या विध्यते त्रिमुहूर्तैः ॥ सायं नूनरत्ने या नून
 नूनया ॥ २४ ॥ न विध्यते ॥ विध्यपि त्रिमुहूर्तैर्वननूनान्वेधमर्हति ॥ श्रुत्या वि

धातया सुधाही वा निश्चयान्यथाहनि॥ अन्यथानिश्चयाहीनायानिधिः साधुधा॥ अन्यथानिश्चया
 युक्ताविधा॥ शुद्धायानास्ति संदेहो देवेपि च कर्मणि॥ अथ दिनविभागमाहो॥ अद्विधा वि
 भक्ते पूर्वापराहोस्तिः॥ पुनरद्विधे विभक्ते क्रमापूर्वाह्म मध्याह्नापराह्माः भवेति॥ पूर्वाह्मो वेदेवानां
 मध्यं दिनामनुष्ठाणामपराह्मपि वृणा भित्तिश्रुतेः॥ पंचधा द्विविभक्ते प्रातःसंगवमध्याह्नापराह्मा
 ह्मासायं भित्तिसंज्ञास्युः॥ अद्विधे विभक्ते इति दिनमानघटिकाः॥ द्विधा त्रिधा पंचधा वा सा ज्यास्तप्रमाया
 भवति॥ तथा चोक्तं रघुपराशरेण॥ लेखाप्रमत्यथादित्याभुर्दूर्तास्त्रय एव च॥ प्रातस्तसस्मृतः काले
 भागश्चाह्नसपंचमः॥ संगवस्त्रिमुर्दूर्ताय मध्याह्नस्तत्समः स्मृतः॥ ततस्त्रयोमुर्दूर्ताश्च अपराह्मो वि
 धीयते पंचमो यदि नो शोयः ससायाह्न इति स्मृतः॥ यद्येते देवेषु विहितं तत्र कुर्याद्विचक्षण इति॥ द्विधा
 दिविभागास्तयत्रैकचिदुपयुक्ताः स्तत्रैव कर्तव्याः॥ एतत्सर्वं तत्र त्वकर्मविशेषस्य तत्र द्वागकात्तत्वे
 च तत्र त्वकर्मविशेषेण तिथिनिर्णयो वक्ष्यते॥ २१॥ अथ सामान्यतस्मिन्निर्णयः॥ शुक्ले चंद्र
 यवि शीघरे च नक्षत्रे १११७१८१९२०२१२२२३२४२५२६२७२८२९३०३१३२३३३४३५३६३७३८३९४०४१४२४३४४४५४६४७४८४९५०५१५२५३५४५५५६५७५८५९६०६१६२६३६४६५६६६७६८६९७०७१७२७३७४७५७६७७७८७९८०८१८२८३८४८५८६८७८८८९९०९१९२९३९४९५९६९७९८९९१००

वंपूर्वविध्याः निगम्य परविधा आह ॥ शुक्रे द्वितीति ॥ द्वितीया ॥ त्रयस्तृतीया ॥ चतुर्थश्चतुर्थी ॥
शराः पंचमी ॥ अंगानिषष्ठी ॥ नसवोष्टमी ॥ दिशोदशमी ॥ रुद्रा एकादशी ॥ इंद्राश्चतुर्दशी ॥ राका
पोर्णमासी ॥ कृष्णकृष्णपक्षे ॥ शशी प्रतिपत् ॥ रामास्तृतीया ॥ षट्षष्ठी ॥ युगान्चतुर्थी ॥ थि ॥
हरा एकादशी ॥ जमादशी ॥ विश्वसंख्या त्रयोदशी ॥ एताः ५ परविधाः कार्याः ॥ शुक्रविहता
द्वितीया परविधा कार्या ॥ शुक्रपक्षेति विग्रहा ॥ मस्यामप्युदितोरविरिति ॥ तृतीया द्वयोः
पक्षयोः परविधा ॥ रंक्षारव्यं वृजयित्वा तु तृतीयां तु द्विजोत्तमा ॥ अन्येषु सर्वकार्येषु गुण
युक्ता प्रशस्यत इति ॥ ब्रह्मैव वर्तते ॥ गुणयुक्ता चतुर्थी युक्तेत्यर्थः ॥ पक्षद्वयेऽपि चतुर्थी पर
विधा ॥ युगशतानामिति वचनात् ॥ शुक्रा पंचमी परविधा ॥ पंचमी तु प्रकर्तव्या षष्ठी युक्ता तु
नारदेति ब्रह्मैव वर्तते ॥ षष्ठी तु पक्षयोः सप्तमोः पराग्राह्या ॥ नागविधानकर्तव्या षष्ठी
चैव कदाचन ॥ सप्तमी संयुता कार्या षष्ठी धर्मार्थचिंतकैरिति स्कान्दान् ॥ शुक्राष्टम्युत्तरा

का. नि.
१५

ग्राह्या। शुक्लपक्षेष्टमीचैव शुक्लपक्षेचतुर्दशी। पूर्वविधानकर्तव्याकर्तव्यापरसंयुतेति। शुक्लाद
शमी पराग्राह्या। सर्वकार्येषु दशमी कृष्णपूर्वेतिरासितेति ब्रह्मवैवर्तेति। एकादशी द्वयोरप्युक्त
शकार्या। एकादशी न कर्तव्या। एकदशमी संहिता विष्णो विनिष्कांदात्। चतुर्दशी प्रागादिता।
पूर्णिमास्यमावास्येपरा। एकादश्यष्टमी षष्ठी पूर्णिमासीचतुर्दशी। अमावास्या तृतीयाचता
उपोष्याः परान्विता इति विष्णुधर्मोत्तरात्। यन्तु दशचि पूर्णिमासंचयैर्षमासंचयपितुः सां
वत्सरं दिनं। पूर्वविधमकुर्वीणो नरकं प्राप्नोत्यत इति तत्सावित्री पूर्णिमावटपैतकी अ
मापर। कृष्णप्रतिपत्त उत्तराग्राह्या। प्रतिपत्त द्वितीया द्वितीया प्रतिपद्युतेत्यापस्तंब स्या
वचनात्। तृतीयाचतुर्थी चैकादश्यः ३।४।३०।११ पूर्वव्याख्याताः। कृष्णत्रयोदशी मा
तुपरविधेः। षष्ठ्यष्टमी त्रयोदशी। एताः परयुक्ताः कार्याः परा
पूर्वण संयुक्ता इति निगमे ॥२२॥ अथाष्टमीचतुर्दश्योः किंचिद्विशेषमाह। देवीशो ब्र

राम
१५

नकेष्टमीपरयुताकृष्णसितापूर्णिमासावित्र्यां प्रथमा च चैत्रनक्षत्रे शुक्लचतुर्दश्यपि पंच
ध्योऽर्जुनरामयोः २३ षडंगयोः ६७ वैश्वं कयोः ८९ सद्यु गं सान्वीशोः ५२ १९ कमयो १३० स्थिती
द्रुमित्तोः ५५ १४ मित्तोः साधारणो निर्णयः ॥ २३ ॥ व्याख्या देवी चर्द्ध च देवी शैतयोः प्रेतके
शक्तिश्चैव तयाष्टमी सापरयुता कार्या। शुक्ला कृष्णापि। अष्टम्या नवमी चैव नवम्या चैव वि
युता ॥ अर्धनारीश्वरप्राय उमामाहेश्वरी तिथिः अष्टमी नवमी युग्मे महादेवो महोत्सवे।
शिवशक्त्योः शिवक्षेत्रे पक्षयोः सयोरपीति पात्रात्। सावित्रीति। सावित्री त्रैलोक्यमात्र
थ पमापूर्वविभागस्या। तद्विहतिः पूर्णिमानिर्णये वक्ष्यते। चपरं चैत्रनक्षत्रे श्रावण
योः शुक्लचतुर्दशी सापूर्वविभाग्या। दमनकपविशोपणयोः अधोः श्रावणमा
तु सस्य शुक्लाया चतुर्दशी साचतुर्दशी विभाग्या। रात्रिव्यापिनी ग्राह्या परापूर्वा ण्ड
गामिनीति बोधा यनोक्तेः। अथ युग्मतिथिषु दमाह। पंचाध्योः पंचमी चतुर्थ्योः ५४

का. नि.
१६

भुजराभयोर्द्वितीयात्तृतीययोः २।३ षडगयोः षष्ठी सप्तम्योः ५।७ वस्यंकयोः अष्टमीनवम्योः ८।९
भान्वीशोः द्वादशैकदशयोः १२।११ कमयोः प्रतिपदश्रियोः १।३० तिथिद्रमितयोः पूर्णिमा
चतुर्दशयोः १५।१४ एतयोस्तिथ्योर्मध्ये युगं युगं सत्तु श्रेष्ठमुक्तं। तथाच निगमे युगमाप्ति
युगस्तनानां २।३।४।५ षष्ठमुन्योः ६।७ वसुरंध्रयोः ८।९ रुद्राद्वादशयुक्ता ११।१२ चतुर्द
श्याच पूर्णिमा १४।१५ प्रतिपद्यथावास्या १।३० तिथ्योर्मुगं महाफलं। एतद्यस्तं
महादुष्टं हन्ति पुण्यं पुण्यकृत्तमिति। अयं साधारणो निर्णयः ॥२३॥ अथ युग्मादृतिरुच्यते ॥
कर्मानेहसि चेतिथिर्द्विदिनयोः पूर्णानि किंचित् तथा सागेनपि दिनद्वयं सममिथा तत्रैव युग्मादृतिः
कर्मारंभणकालगत्र सुधियाग्राह्या न युग्मात्तृतीराव्युक्तत्र जागरे पि च तथाग्राह्या निवागामि
त्री ॥२४॥ व्याख्या ॥ चेद्यदि कर्मानेहसि कर्मकाले तिथिः दिनद्वये पूर्णालभ्येत। दिनद्वयेपि न लभ्य
तव दिनद्वये समसागेनेकदेशे न समं प्राप्नुयात्तत्रानुक्तव्रत विशेषे सति युग्मादृतिः सवतीति

रात्र
१६

शेषः। अत्रयुग्मविचारे कर्मकालव्यापिनी ग्राह्या। तत्रयुग्मादरेन। एतदुक्तं कवति। किंचिदहमीव्रतं
मध्याह्नकालकर्मव्यमस्ति तत्र पूर्व दिवसे मध्याह्नकालव्यापिनी अहमीव्रतते। परे नि किंचिन्पूना
भवति न वमीयुक्ताप्यस्ति तत्रयुग्मादरं विहाय कर्मोक्तं कालव्यापिनी ग्राह्येति स्पष्टं। रात्रौ स्मृतं
प्रातः यद्भूतं तद्भूतं वा जागरस्तेन निशा व्यापिनी तिथिग्राह्या। तथा च जावोक्तिः। अहः सतिथयः
पुण्याः कर्मनुष्ठानतो दिवा। नक्तादि व्रतयोगेषु रात्रियोगो विवक्ष्यते इति। नक्तादिवायेन वि
पूजा जागरणादि ग्राह्यं॥ इति निर्णयसिद्धान्तोऽस्य धरणातिथिनिर्णयः॥ २४॥ ॥ अथ व्रतवि
शेषे तिथिविशेषनिर्णयमाह॥ तत्रैकमेकव्रतनिर्णयः॥ त्रेधा बाहनि पंचधेकमवानं मा
ध्याह्निके धेये परे मुख्यं वास्तमेयावधातुदितंगोणं समव्यापितः॥ तिथ्यो युग्मतिथीरि
तानाहियदा व्याप्तिर्द्वयोर्वा शतस्तुल्या ह्यौ प्रथमेव तत्र विषमव्याप्त्याधिको गृह्यते॥ २५॥
व्याख्या॥ अहनि धुमाने त्रेधा विभक्ते पंचधा विभक्ते नामाध्याह्निके प्रागे परे धे मुख्यमेक
तममवानमित्येकमेकव्रतं स्यात्॥ दिनार्धसमेयः तीते भुज्यते निद्रमपक्षे चेत्युक्तं॥ २६॥

का. नि.
१७

यमेनयत्। एकभक्तमिति प्रोक्तं न्यूनं ग्रासत्रयेण त्विति देवलोकेः। इतो मध्याह्नपरार्धतो
स्तमयावधिगोणेनैकभक्तमुदितं। दिनार्धसमये तीतइति वचनात्। तिथ्योर्दिनद्वये म
ध्याह्नसमव्याप्तिः युग्मतिथीरितानिर्णयः युग्मतिथिवचनादिति भावः। यदा द्वयो
र्न व्याप्तिरथवा सागतस्तुल्या व्याप्तिस्तदा प्रथमेव तिथिरेकभक्ते गृह्यते। विषमव्या
प्त्या याधिका सा गृह्यते॥ अथ नक्तव्रतनिर्णयः॥ ॥ स्यान्नक्तव्रतकंप्रदोपसम
ये कीस्ता न्मुहूर्तत्रिके व्याख्याहर्दितये परव्रतनिवेद्यापि श्रुतिर्यो द्वयोः॥ सायाह
्नपरव्रताः न्यविषये येकाशनेनोक्तो विधिर्षिस्त्रिणां विधवारविब्रतवतां सायंसदास्याहुजि
॥२६॥ व्याख्या॥ अर्कोस्तात्रिमुहूर्तात्मके प्रदोषकाले नक्तव्रतकं स्यात्। प्रदोषव्यापिनीया
त्वातिथेर्नक्तव्रते सदा। प्रदोषस्त्रिमुहूर्तस्याद्रवावस्तंगते सतीति स्कांदोक्तेः। यद्यप्यर्कोस्तम
यादूर्ध्वं त्रिमुहूर्तः प्रदोषकालोक्तस्तथापि नक्षत्रं दर्शनादनंतरं नक्तव्रतं कर्तव्यं। संध्यायां

शम
१७

लोजननिषेधात्। संध्याकालस्तत्रैवोक्तः। सायंसंध्यात्रिघटिका अस्तादुपरिष्ठास्वतः। चत्वारिमासि
कर्मणि संध्यायां परिकर्जयेत्। आहारं मेथुनं निद्रां स्वाध्यायं च चतुर्थकं। अहाराज्जायते व्याधिर्दुष्टगर्भ
३ श्वमेथुनात्। नियाहियेत लक्ष्मीः स्वध्यायान्तरणं ध्रुवमिति। अरुद्वितीये दिने द्वये प्रदोषव्याप्त्या परत्र
परदिने नक्तं प्रतस्यात् तत्र जावाल्लिः। यदि स्यादुभयोः स्थित्योः प्रदोषव्यापिनी तिथिः तदेतत्तत्र नक्तं
स्यादुभयत्रापि सत्यम्। चेद्यदि द्वयोः स्थित्योर्न हि व्याप्तिस्तदा परत्र परेह नित्यायान् काले नक्तं
तस्यात्। तथा च स्कंदे। प्रदोषव्यापिनी न स्याद्विधानं विधीयते। आत्मनो द्विगुणं चोपामं शिभुते
दिवाकरे। तन्नक्तं नक्तमित्याहुर्नक्तं निश्चिक्वेज नमिति। अन्यविषये एकदेशे समव्याप्तौ वि
को षमव्याप्तौ वा एकभक्तौ विधिः। एकस्मिन्नेन व्याप्तौ पूर्वत्र। विषमव्याप्तौ यादिक साग्रह्येति।
सिद्धाणां यतीनां विधवानां सूर्यापासकानां स्वदासायान् काले भुजिः स्यात्। नक्षत्रद्विना
नक्तं गृहस्थस्य विधीयते। येतद्दिनाष्टमे भोगे तस्य रात्रौ निषेधतः। अन्यच्च। नक्तं निशायां

का. नि.
१८

कञ्जलिगृहस्ते विधि संयुतः॥ यतिश्च विधवा चैव कुर्यात्तत्सदिव करं॥ सौरन केतुसायानुव्या
पिनीन प्रदोषेति॥ ॥ इत्येकमकनिर्णयः॥ ॥ अथ व्रतविशेषेति निर्णयः॥ ॥
शुक्लादर्शयुतो दिना प्रतिपदा कृष्ण द्वितीयान्विता तद्वच्चैत्रधुरिस्तुताथ वहे के कोरो
न्विता फाल्गुने॥ मास्येर्ज प्रतिपद्युताय मयुजे ग्राह्य द्वितीया सितारोषा सूक्तविधानेते
त्रैलुतिभिः कृष्णः सितश्चादृताः॥ २७॥ ॥ व्याख्या॥ शुक्लप्रतिपदा दर्श-

युता कृत्वा तृतीया चिता । उदितेति प्राग्निना । चैत्रधुरि स्थिता प्रतिपदा शुक्ला । चैत्रप्रतिपदपि द्वितीया
चिता ग्राह्या । एतत्तु संवत्सरप्रवर्तनवर्षशविचारविषयम् । उपवासोदौ न तथा चोक्तम् । या शुक्ला प्रतिपदश्चैव मासस्य वत्सरस्य वा ।
कर्तव्या पूर्वविधानकर्तव्या परसंयुता । मुहूर्तद्वितीयं वापि मुहूर्तपदि वापरा । वर्तते वा सरेयस्मिन्नान्नः सोऽप्यतिर्भवेत् । भृशः उदयप्रतिपद
षमुहूर्तमपि तदयम् । नमिदिते तु यो वारः स तु संवत्सराधिप इति । कालुष्यमासि बहुले यक्षेति पद्राका चिता यो तो मासी
युता कार्या एतदपि होलिकानिमित्तं पासूत्सवपरम् ॥ अथ द्वितीया । कुर्जे सितो द्वितीयाश्मयजो भगिनी गृहे भोज
नविधौ प्रतिपद्यता ग्राह्या । यमयजिस्तु दीपोऽसवनिर्लये प्रेले स्यात् । शेषाः सिताः कृत्वा तृतीयास्तु कृतिभिरावा
येरुक्ते विधाननश्रुतिसाधारणं कर्तव्यं विधौ हताः सन्ति ॥ २७ ॥ अथ तृतीया । राधेशुक्लतृतीयका पितृसुराच
र्या च पूर्वा ण्डिकद्विधा नृः कृतखंडयोः पितृमखे कैश्चित्पराह्णस्थिता । अष्टा सोमबुधान्विता कस्य युतारं भातु क
र्तव्या चिता गौर्या मोदयिकी मुहूर्तमपि चैव ग्राह्या खिला ॥ २८ ॥ व्याख्या । राधेश्वराखे मासि शुक्लतृतीया पितृसुराचर्या
पितृयजने देवताचने चान्द्रोद्धारकृतखंडयोः पूर्वा ण्डिकी ग्राह्या ॥ सा सोमबुधान्विता रोहिणीयुता वा अष्टा भवन्ति ।
तथा च नारदीये ॥ वेशाखे सितपक्षे तु तृतीया रोहिणीयुता । दुर्लभा बुधवारं सोमेनापि विशेषत इति । रोहिणी
बुधयुक्तापि पूर्वविधा विवर्जिता । भक्त्या कृतापि मांधातः पुण्यं हन्ति पुरा कृतं । गोरीचिनायकोपेता रोहिणीबुधसं
युता विनापि रोहिणीयोगात्पुण्यकोटिप्रदायिनी गोरीचिनायके न्यत्र तृतीया चतुर्थीयुक्ता कार्यो माकैश्चिदा । स
चार्यैः पितृमखे पितृयजने पराह्णस्थिता गृह्यन्ते । यत्र कालादर्शः । अमावास्या पराह्णिकी त्यक्त्वा एव मन्वंतरादीनां

का. नि. ०
१९

पुर्णोद्दीनां च निर्णयः महालयस्य यस्य अष्टकानामपि स्मृतः। युगादीनामपि सर्वेषामपराक्रियापितेन प्राशस्त्यमुक्तं तदन्तर्भागा
मपि मन्वाद्यास्तु युगाद्यास्तु प्रत्येकस्यैव कासु च। आशेषेषु दर्शयत्केयं तिथ्यादिष्वेव भवति। यत्तु देशकृदेन शाकलेयुगाद्याः कवयो विदुः
शुक्ले पूर्वाणिहरीक्याद्याः कृष्णे प्राहोऽपराणि कइति। तनुपूर्वाणिहरीकइति मध्याह्नात्पूर्वशुक्लमुगादिश्राधाराभयं। कृष्णे मध्याह्ना
दुपरि अपराणहरीक्येत्यर्थः। अतो युगादिप्रयुक्तश्राधविषये। भावास्यावदपराणिहरीक्याद्याः। लक्ष्मीनारायणपूजादौ चतुर्थी
युते वशाद्येति सिद्धान्तः। रंभातृतीयापूर्वाचिताग्राह्येति रंभाख्यं कर्तव्यत्वेत्यादि प्राग्लिखितं। गोर्धामिति। गोरीजने औदयिकी
मुहूर्तमात्रापि ग्राह्या। एतद्व्यतिरिक्ता। खिलापि पूर्वोणहरीक्याद्याः॥२८॥ अथ चतुर्थी निर्णयः। भाद्रशुक्लचतुर्थी कोर्जकाग
स्या
मु
ताविप्रशनागार्चने माध्याह्नात् गताऽथ संकटचतुर्थी इदं दययापिनी। चेदहो अविधूदये परिरगता नेकत्र दचेदं त्यागागोर्ध
स्या। बहुलातृतीया तिथिर्ग्राह्या। पराणहस्तित्वा॥२९॥ मास्याः। भाद्रमासि शुक्लचतुर्थी कागले शर्चने माध्याह्नात् गता ग्राह्या।
मासि भाद्रपदे शुक्लचतुर्थी मर्चयेत्। मन्मथस्य गणेशस्य रूपं कृत्वा विधानतः। नित्यकर्म समाध्यादौ कल्प्योक्तविधिना
तनः। गंधपुष्पाक्षतैश्चैव मध्याह्ने देवमर्चयेदिति भविष्योत्तरवचनात्। चतुर्थी गणना यस्य मातृविधा प्रशस्यते। मध्याह्ना
पिनी। सातु परतश्चेत्तेरहनीति वृत्तस्यति वचनात्। परतश्चेदिति पूर्वदिनाभावे ज्ञातव्यं॥६॥ दिनद्वये विमध्याह्नात् व्यापिते विमदि
नद्वये स्पर्शाभावे वा एकदेशतुल्य आधिक्ये च तृतीयायुक्ता ग्राह्या मातृविधा प्रशस्यते इति वचनात्। कार्तिकशुक्लचतुर्थी नागार्चने माध्या
ह्ना ग्राह्या। युगं मध्यं दिने यत्र तत्रोपोष्य फलीश्वरान्। सीरेणाप्याय्य पंचम्याप्ययेत्ययता नरः। विषालितस्य नश्यंति न तं हि संति
स
रं नृगा इति पुराणमुच्यते॥ युगं च यः॥ अथ संकटचतुर्थी। संकटहरव्रते चतुर्थी इदं दययापिनी ग्राह्या। चेदहो रहर्दितीये वि
धूदये। नदां यगा। परा ग्राह्या। दिनद्वये विवर्तेत चतुर्थी या विधूदये। परैव व्रतिभिः कार्या गणना यपरायणैः। चंद्रोदये यदानस्याद्य
दिवापि दिनद्वये। प्रदोषयापिनी ग्राह्या चतुर्थी संकटव्रत इति। पुराणसमुच्चयात् गोर्धस्या चतुर्थी बहुला चतुर्थी गोरी चतुर्थी सा
२
चंद्रोदयकाले परिरगता माता चेन्नैकत्र विधूदये २

राम
१९

पञ्च

तृतीयायुक्त तृतीयायुक्ता परा ण्योऽस्य चतुर्थ स्थिता आद्या तया चोक्तं गौर्या श्रुतं धेनुपूजा उर्गर्चं भूतहोत्रं न
कच वत्सस्य पूजा शिवरात्रिरेताः परा विनिघ्नं तिनृपं सरा प्रमिति पुराण भुसमुच्चयवचनात् धेनुपूजा बहुला चतुर्थी वत्सपूजा
वत्सदादृशी ॥ २९ ॥ अथ पंचमी ॥ शुक्राकथयसि तासां त्रय मितानां गार्चने पंचमी आद्या भाद्रपदे मुनिव्रत परेः शुक्रा मुहूर्तद्वयी
नदस्कंदो च षट्संख्येति तासां त्रय मितानां गार्चने पंचमी आद्या भाद्रपदे मुनिव्रत परेः शुक्रा मुहूर्तद्वयी
आवा पंचमी स एतन्मिता मुहूर्तत्रय व्यापिनी ना गार्चने नाग पूजायां आद्या आवा पंचमी शुक्रा ५ सं प्रोक्तानां ग पंचमी ॥
तां परित्यज्य पंचम्य श्रुतं सहिता हिताः तां नाग पंचमी विहाय न्याः पंचम्य श्रुतं सहिताः हिताः मताः तस्याः श्रुतं वि
विधाया निषेधात् कुरुते आवा पंचमी कुरुते चरति अतएव शुक्रा वायसिते कुरुते अन्यत्र न भसः पंचमी शुक्रा कुरुते
मुहूर्तयुता परा एक भक्तव्रते आद्या स्नाने चैवा हि पूजने इति ॥ कुरु पंचमी ॥ भाद्रपदे मासि मुनिव्रत परेः कुरु पंचमी व्रत परेः
शुक्रा पंचमी मुहूर्तद्वय व्यापिनी आद्या भविष्योत्तरे भासि भाद्रपदे शुक्रा पंचम्या पूजयेत्स्वामी मुनीन् प्रातर्नद्यां तु सुस्नात्वा कर
पादींश्च सप्त वै पंचमी चैव कर्तव्या षष्ठ्या युक्ता च भारत मुहूर्तद्वय व्यापि पंचमी यदि वा भवेत् कुरु पंचमी पूजने चैव कर्तव्या
व्रतिभिः पञ्चम्य संयुतायां तु पंचम्या मृषि पूजने व्रतिभिर्नैव कर्तव्यं यदि चेति फलं भवेत् इति यद्यपि मुहूर्तद्वय व्याप
अगस्तोक्ता तथापि स ये मुहूर्तत्रय व्यापिन्यपि त्याज्या तत्र दक्षः ॥ त्रि मुहूर्तानि कर्तव्या याति शिः वसयगामिनी ॥ द्वि मुहूर्तपि
कर्तव्या याति शिर्षे धिगामिनीति अथ स्कंदस्य जौ स्कंदार्चने पंचमी तद्वत्पर विधा आद्येति स्कंदोपवासे स्वीकार्या पंचमी
संयुते निवचनात् ॥ अथ षष्ठी ॥ षण्मुहूर्त मानाद ल्यो यदुषुः पंचमी ॥ ११ तदा द्वा षष्ठी पूर्व विधा कर्तव्येति यावत् अन्य
था तदधिक पंचमी १२ विधाय स्वासरा नाग विधा च षष्ठी विधाय च सप्तमी द्वा शयैका दशा विधानोपोषादिकं कुरुते निषेध प्रयोजक
श्चात्र पंचमी विधान सामान्य रूपेण मुहूर्तमिदं किंतु षण्मुहूर्तमिदं नागोद्वादश नाडीभिः दिक् पंचदशभिः स्तथा भूतोद्वादश नाडीभिः

द्वयमुत्तरांतिमिति स्कंदान्। स्कंदपञ्चतु पूर्वविधैव कार्यं। कृष्णहर्मा स्कंदपञ्चतु शिवरात्रिचतुदशी एताः पूर्वयुताः कार्यं स्थित्यन्ते पारं
भवेति॥ ॥ अथ सप्तमी॥ माघे मासि सित्त सप्तमिकाः। रुणे दयगतास्मान् दीपकरणदानादौ ग्राह्या। इत्येवमास सप्तमी प्रोक्ता।
अथ सर्वापि सप्तमी ॐ अंगयुकपञ्चयुताया ह्येत्यर्थः॥ ३०॥ अथाष्टमी। तत्रादौ श्रीकृ
ष्णजन्माष्टमी॥ यास्यादष्टमिका निराध्याय समयं पूर्वापरा सेविते हृदये द्विपुनिर्वा
ध्याय दिनवाः। त्याकृष्णजन्माष्टमी॥ रात्र्यधेष्टमिका कर्मेन सहिता सैवाज
यंती भवेत्तम्यध्यातयेष्टमी कर्मयुति स्तत्रापरा कीर्तिता॥ ३१॥ व्याख्या॥ सा
कृष्णजन्माष्टमी द्विविधा। शुद्धा विधा च। तत्र सप्तमी योगरहिता शुद्धा तद्व
ती विधा। नचात्र वेध्या ग्राह्या अष्टम्या स्थित्यन्तरं द्विवा प्रवेष्टे सत्येवेवेधः।
तुरात्रिमात्र सत्वेपि सप्तमी वेधो भवेत्येव। तत्र याऽत्रेष्टमिका पूर्व दिने परा
नेवा निराध्याय समये धरात्रे स्यात्सा व्रते श्रीकृष्णव्रते ग्राह्या। तथा च भविष्ये
तरे। मासि भाद्रपदेष्टम्यां कृष्णपक्षे धरात्रके। रात्राके च वराशि स्थे प्राज
पत्यक्ष संयुते। उपोषितो वयं हि दुःखयत्रो हं देवकी तथा॥ यद्यहं हं देवा
ष्टमी निराध्याय गवा। दिनद्वयेपि निराध्यायान्। तदा त्यापरा कार्या वज

यापि

नीयाप्रयत्नेन सप्तमी संयुता एमीति ब्रह्मैव वर्तते। पूर्वत्र निशीथं चामो पूर्वो
पवासे कृते पत्रादिनेति थ्यंत पराणा साध्या एव मष्टमी निर्णयजयंती निर्णय
ते। रात्र्यर्धे इति। या एमिका रात्र्यर्धे के भेन रोहिण्या सहिता भवेत्सैषा जयंती क
र्तव्या। अष्टमी रोहिणी युक्ता निर्यर्धे दृश्यते यदि। मुख्य कालः स विज्ञेयः सूत्रजा
तो हरिः स्वयं भित्तिव सिष्ठवचनात्। अर्धरात्रे तु रोहिण्या यदा कृच्छ्रा एमी भवेत्।
तस्या मभ्यर्चनी शो रे हीति पापं विजन्मज्झिति भविष्योत्तरात्। रात्र्यर्धे के भेन सहि
ता एमीति सामान्यत उक्ता। तत्र सर्वस्मिन्नेव दिने मध्यरात्रे एमी रोहिणी योगस्त
दा सर्वैव कर्तव्या। तत्र विष्णु धर्मात्तरे। रोहिणी सहिता कृच्छ्रमासि भाद्रपदे एमी। सप्त
म्यामधरात्राधः कलं यदा भवेत्। तत्र जाते जगन्नाथः कोक्तभी हरिः श्रीश्वरः
तमेवोपवसेत्कालं कुर्यात्तत्रैव जागरं। अर्धरात्रे तु योगो यं तारापत्यदयेन था।
नियतास्मा शुचिस्नानः पूजा तत्र प्रवर्तयेदिति व। हिपुराणे पि। सप्तमी सहिता ए
म्यां निशीथे रोहिणी यदि। सा भवेदष्टमी पुण्या याव ब्रूद्र दिवा कराविति परस्मि

का. नि.
२१

नेवदिने निशीथेष्टमीरोहिणीयोगेपराग्राह्योत्थोत्थानां यदि तस्य द्वादशितये
दिनद्वये धरित्रेष्टमीरोहिणीयोगेपंकीर्तितो। अविद्यायां त्रसक्षीयां ज्ञातो देव रा
किनंदन इति भविष्योत्तरात्रावर्जनीया प्रयत्नेन सप्तमी संयुताष्टमी। सप्तमी
पिनकर्तव्या सप्तमी संयुताष्टमी तिब्रह्मैव व तद्वि॥ ३१॥ अथ दिनद्वये धरित्रेष्टमी
हिण्यष्टमी योगाभावे व्यवस्थापारणानि निर्णय चाह॥ पूर्वत्रादि निशीथगाव
मतिष्ठि श्रान्येष्टमी प्राजापत्यसंयुतिः क्षणमिताया ह्यजयंती परा।
वेत्सर्वेष्टरिहो धरित्रसमयेति थ्येष्टयोगे तं कृत्वा न्येष्टरिहो इति थ्यपगम
रातुर्विस्तारणा॥ ३२॥ प्रांतो भस्यतिथौ निशीथसमयादेवो देवा धर्तदाभु
क्तिश्चैकतरस्य वाप्यपगमे रातया विहीनस्य सा। तिथ्युक्ता तद्देवा धर्तदाभु
मयै राते प्रभाते भुजिः सा चेष्टं ज सोमवारसहिता श्रेष्ठं जयंती स्मृता॥
॥ ३३॥ आख्या॥ चेष्टदिपूर्वस्मिन्नहनि निशीथगावष्टमी भवेत्। परेष्टः क्षमिति
ष्टमीरोहिणी संयुतिस्तदा पराजयंती मग्राद्या॥ विष्णु रहस्ये। प्राजापत्यक्ष

गराम
२१

संयुक्ता कृष्णानभसिचाष्टमी। मुहूर्तमपिलभ्येत सैवोपोऽयामहाफलेति। वद्विपु
राणोपि। रुद्राष्टम्यां भवेद्यत्र कैलकारोहिणीयदिनं यंतीनामसाज्ञेयाठुपोऽया
सामहाफला। वासरेवानिशायं वायत्रयुक्तातुरोहिणीविशेषेण नभोमासि
सैवोपोऽया सदा तिथिरिति॥ तथा च स्कांदे उदये चोष्टमी किंचिन्नवमी सक
लायदि। भवेत्तु बुध संयुक्ता प्रोपत्यर्क्षसंयुता अपि वर्षशतेनापिलभ्यते यथवा
• बानवेति। पद्मपुराणे प्रेतयोनिगतानां च प्रेतत्वं नाशितं नरैः। येऽस्ताश्चावणे
मासि अष्टमी रोहिणीयुता। किंपुनर्बुधवारं सोमेनापि विवोषतः।
किंपुनर्नवमीयुक्ता कुलकोद्यास्तसुक्तिरेति॥ किंचिदष्टमीयुतानवमीया
द्येति रोहिणी सहिता चेत् नान्येथेति। विना ऋक्षं न कर्तव्यं सप्तमी संयुताष्ट
मी। कार्यविधापि सप्तम्या रोहिणी सहिताष्टमीति। पूर्वस्मिन्दिने निशीथ
रोहिणीयस्ति निशीथाहर्ध्वमष्टमी प्रवृत्ता परदिने घटिका किंपि रोहिणी
स्यात्तदा परदिने व्रतं तथा च स्कांदे। सप्तमी संयुताष्टम्यां ऋत्वा ऋक्षं द्विजो

का. नि.
२२

रायां

तमप्राजापत्यं द्वितीयं हि मुद्रतीर्धं भवेद्यदि तदाष्टम्यामिके ज्ञेयं प्रोक्तं चोक्तं सा
दिभिः पुरेति अथ जन्माष्टमी ज्ञेयं योः पृथक् जन्माष्टमीत्युक्ता जयंती सुपव
सेत् तदुक्तं माधवेनायस्मिन् चर्वे जयत्यारव्ययोगे जन्माष्टमी तदा अंति
तजयंती स्यादृक्षयोगप्रवृत्तिरिति अथ पारणानिर्णयः चैत्यधुरिति
चैत्यदिपूर्वद्युः पूर्वदिवसे धरात्रिसमये तिथ्युक्तयोगे इह व्रतं कृत्वा अन्येद्युरन्य
दिवसे न क्षत्र तिथ्यंते रातस्य पारणं प्रोक्तं तदुक्तं पामे कार्या विधातु सप्तम्या
राहिणी स हिताष्टमी तत्रोपवासं कुर्यात् तिथिभाते च पारणं जन्माष्टमी
राहिणी च शिवरात्रिस्तस्यैव च पूर्वविधौ च कर्तव्या तिथिभाते च पारण
मिति भृगुः रातस्य द्वयोरने पारणा स्यादिति भावः अष्टम्यामपि रात्रि
समन कुर्यात् पारणं कचिन् हन्यात् पुरा कर्तव्यं कर्म उपवासा जितं फलं तिथि
रष्टगुणं इति नक्षत्रचचतुर्गुणं तस्मात्प्रयत्नं कुर्यात् तिथिभाते च पारण
मिति ब्रह्मैववतति इदं दिनविषयं ॥ ३३ ॥ रात्रि विशेषमाह शान्तोपवास्येति

राम
२२

यदातिथेर्भस्यत्रोभयोः प्रांतो निशीथसमयादवर्क स्यात्तदा निशा धीयि
भुक्तिर्भोजनं॥ निशीथस्य वहित क्षणे वा निशीथे कलाकाष्ठा विहिने
पिद्वयोः प्रांतैवैकतरस्यांते वा तत्रैव पारं मुक्तं यत्तु अन्यतिथ्यागमे रात्रौ न
तामस स्तेज सो दिवा॥ तामसे पारणं कुर्वन्नाम सीगतिमश्नुत इ
त्यादीनि रात्रि भोजन निषेधवाक्यानि तानि जयंती प्रत भिन्नपरा
णि॥ तत्र जयंत्यां तु प्रतिप्रसवमाह॥ न रात्रौ पारणं कुर्याद्दृते वै रौ
हिणी प्रतात्॥ तत्र निश्य पित्त कुर्याद्दर्जयित्वा महानिशामि
ति निबंधवचनात्। वर्जयित्वा महानिशामित्यत्र निषेधप्राप्तौ

प्रतिप्रसवमाह ॥ तिथ्युक्षयो र्यदा धेदोन क्षत्रांतमथापिवा ॥ अर्धरात्रे
का. नि पिवाकुर्यात्पारणं त्वपरे हनीति हेमाद्रिधृतवचनान् । राक्त्या विहीनस्यै
२३ त्य राक्तस्य तिथिः स्योरेकतरस्यापगमे येकस्यांते भुजिः सर्वति । वहि
पुराणे भान्ते कुर्याति । तिथिर्वापि रास्ते भारतरै पोणं । रोहिणी सहिता चैव सि
द्धिः समुपौषिता ॥ वियोगे पारणं च कुर्मन्यो ब्रूवादिन इति ॥ इहा स
धरात्रे यदि तिथ्युक्षांतस्तदाऽ राक्तस्य प्रातरे व भुजिः ॥
॥ तिथ्यंते वो त्स्वांते वाव्रती कुर्वत पारणमिति ॥ ॥ जाग
रांते दिवैव पारणमित्य राक्तविषयं ॥ ॥ सान्ने जयंती वंदजेन

ध्रुववारेण सोमवारेण वा साहिता तदाह्यंतं प्रशस्ता स्मृता ॥ तत्प्राज्ञा तस्यं प्रेतयोनिगता नामित्यादिप
 मपुराणां तं लिखितं प्राक् ॥ ३३ ॥ इति जन्माष्टमी निर्णयः ॥ १ ॥ अथ दूर्वाष्टमी निर्णयः ॥ दूर्वाष्टमी
 मिकानभस्य सितगास्या रोहिणा ख्यक्षणे ॥ हर्द्धे द्वेपि च रोहिणक्षणे मिता नो वा तदा ॥ योदिता ॥ ज्येष्ठा
 मूलभक्त्यकार्क्यजालोके द्विजैरर्चनं पक्वामैकभुजिकुक्षिं सहितां त्यक्त्वा पयःकाले व्रतं ॥ ३४ ॥ या
 रव्या ॥ दूर्वाष्टमी निर्मितं याष्टमी सानभस्य सितगाभाद्रपदशुक्लपक्षगतारोहिणा सिधे मुहूर्ते स्यात् ॥
 भाद्रपदशुक्लाष्टमी यासिता भवेत् ॥ दूर्वाष्टमी तु साकार्यं ज्येष्ठा मूलं च ज्येष्ठा नोत्तरा सा विधीयत इ
 ति ॥ अन्यच्च ॥ मुहूर्ते रोहिणेष्टम्यां पूर्वा वा यदि वा परा ॥ दूर्वाष्टमी तु साकार्यं ज्येष्ठा मूलं च वर्जयेदिति ॥
 रोहिणी नवमे मुहूर्ते ज्योतिः ॥ वास्य प्रसिद्धः ॥ अथाहर्द्धे यदि रोहिणी क्षणं ता प्राप्ता ॥ अथ इ
 वाहर्द्धे रोहिणं नेतान प्राप्ता तदा ॥ या उदिता ॥ पूर्वा कथिता ॥ श्रावणी दुर्गने वमी दूर्वा चैव बुद्धता श
 नी ॥ पूर्वा विधा प्रवर्तव्या शिवरात्रिर्वलेदि नमिति बृहस्पतिवचनात् ॥ इदं दूर्वाष्टमी व्रतं ॥ ज्ये
 ष्ठा मूल रहिता यामेष्टम्यां सिंहस्ते सूर्यः ॥ गस्त्यः ॥ नुदिते कर्तव्यं ॥ सिंहस्ते सोत्तमा सूर्यः ॥ नुदिते
 शुभुनिसत्तमे ॥ इति स्कांदात् ॥ दूर्वाष्टमी तु साकार्यं ज्येष्ठा मूलं च वर्जयेदिति पूर्वोक्तं वचनात् ॥ सा
 शुद्धायां कर्तव्यमिति ॥ तच्च शुद्धायां किं कर्तव्यं ॥ त्यत आह ॥ ज्येष्ठा मूलमेति ॥ ज्येष्ठा ॥ मूलभं

कन्यास्थसूर्यः। घटजालोकोगस्त्योदयः॥ एतेषामन्यतमेकसत्वेऽष्टम्यां द्विजैर्ब्राह्मणैरर्चनं। वी
पूजनं कर्तव्यं॥ ब्राह्मणद्वारा पूजा कार्येति भावः॥ रज्जीणां कर्तव्यं सोऽपि माह॥ पक्वान्नेकभुजिः वि
पक्वान्नेन सिद्धान्नेनैकवारं भोजनं स्यादिति। तथा चोक्तं। कर्तव्यात्वेकभक्तेन ज्येष्ठामूलयदा
भवेत्॥ इतीमं यच्च येद्वत्तया न बंधं दिवसं नयेत्॥ पूजने नित्यत्वं ज्ञापितं॥ ऐंद्रक्षे पूजिता इवा
हं त्यपत्यानि नान्यथेति दोषो दृश्येत इत्युक्तं भयोर्वचनविरोधः॥ परं नायं विरोधः॥ किंतु निषि
ध्ययोगाभावे रज्जीभिः स्वयंदूर्वां संपूज्याऽनग्निपक्वं भक्षयेदित्यादियथा विधिकर्तव्यं। निषिध्य
योगोत्तरे रज्जीभिः स्वयंदूर्वां स्वयंदूर्वां संपूज्या ब्राह्मणद्वारा पूजां विधाय सिद्धान्नेनैकभक्तं क
र्तव्यमिति। अथैकस्मिन्दिने कर्मकालव्यापिनी ज्येष्ठामूलान्यतरयोगयुक्तां त्यक्त्वाऽन्यस्मि
न्दिने स्वल्पायामपि घृतं कर्तव्यं॥ कुधि संहितां त्यक्त्वा प्यकाले घृतमिति। कुधि षष्ठ्युज्येष्ठामू
ले॥ ताभ्यां संहितां त्यक्त्वा प्यकाले न्यत्र स्वकालव्यापिन्यां कर्तव्यमिति तात्पर्यार्थः॥ अक
लेरणप्रत्यगायथ। यानपूजयेदूर्वां मोहादिह यथाविधि॥ सात्रिजन्मसुबेधव्यं लभते नात्र सं
शयः॥ तस्मात्संपूजनीया सांप्रति वर्षे वधेजनेः। सुखसंतानजननी भर्तुः सौख्यकरी स
देति पुराणसमुच्चयोक्तेः। इति दूर्वाष्टमी निर्णयः॥ ३४॥ एषेवाष्टमिके दत्ते दनसंहिता ज्ये

का.नि.सि.
२४

कन्यास्थसूर्यः। घटजालोकोगस्त्यादयः॥ एतेषामन्यतमैकसत्वेऽष्टम्यां द्विजे ब्राह्मणे रचनं वा
पूजनं कर्तव्यं॥ ब्राह्मणदारा पूजा कार्येति भावः॥ रज्जीणां कर्तव्यतां शेषमाह॥ पक्वान्नैकभोजनः वि
पक्वाभेन सिद्धान्नैकवारं भोजनं स्यादिति। तथा वोक्तं। कर्तव्यात्वेकभक्तेन ज्येष्ठामूलं यद
भवेत्॥ इतीमं भयं च येदुत्तमानवंधं दिवसं नयेत्॥ पूजने नित्यत्वं ज्ञापितं॥ ऐंद्रक्षे पूजिता इवा
हं त्यपत्यानि नान्यथेति दोषो दृश्यते इत्युभयोर्वचनविरोधः॥ परं नायं विरोधः॥ किंतु निवि
धयोगाभावे रज्जीभिः स्वयंदूर्वां संपूज्याऽनग्निपक्वं भक्षयेदित्यादियथाविधिकर्तव्यं। निविध
योगोत्पत्तेरज्जीभिः स्वयंदूर्वां स्वयंदूर्वां संपूज्या ब्राह्मणदारा पूजां विधाय सिद्धान्नैकभक्तं क
र्तव्यमिति। अथेकस्मिन्दिने कर्मकालव्यापिनी ज्येष्ठामूलान्यतरयोगयुक्तां त्यक्त्वाऽन्यस्मि
न्दिने स्वल्पायामपि द्रव्यं कर्तव्यं॥ कुक्षिसहितां त्यक्त्वा प्यकाले च तमिति॥ कुक्षिषूयं ज्येष्ठामू
ले॥ ताभ्यां सहितां त्यक्त्वा प्यकाले न्यत्र स्वकालव्यापिन्यां कर्तव्यमिति तात्पर्यार्थः॥ अक
रणप्रत्ययश्च। यानपूजयेद्दूर्वां मोहादिह यथाविधि॥ सात्रिजन्मसुबेधव्यलभते नान्नसं
शयः॥ तस्मात्संपूजनीया सा प्रतिवर्षं वधेजनेः। सुखसंतानजननी भर्तुः सौख्यकरी स
देति पुराणसमुच्चयोक्तेः। इति दूर्वाष्टमी निर्णयः॥ ३४॥ एषैवाष्टमिकेऽभेदनसहिता ज्ये

राम
२५

चनवमी

॥ एतमी चतुर्तमा विषिलेता एमी युक्तासितां वार्वने ॥ मूलाप्योऽयुतो नमा परदिने सूर्योदये नो भ
वेद्विक्तात ननगान्विता च बहुलारा व्यर्थगा श्री व्रते ॥ ३५ ॥ व्याख्या एषे नभाद्रपद शुक्ल ष
मी इन्द्रभेन ज्येष्ठा सदितो यदा भवेत्तदा ज्येष्ठा एमी व्रतं कार्य इति शेषः ॥ तथा चोक्तं ॥
कन्यास्तु के एमी शुक्ल ज्येष्ठ क्षेमहती स्मृता ॥ अलक्ष्मी परिहाराय ज्येष्ठां देवीं प्र पूज
येदिति लिङ्गपुराणात् ॥ अथ महा एमी निर्णयः ॥ इषे आश्विने मासि सिता एमी लवतोप्यं
रो ननवमी युक्ता अं वार्वने देवी पूजेने ग्राह्या ॥ यत् अष्टम्या मुदिते सूर्योदनां ते नवमी भवे
त् ॥ कुजवारो भवेत्तत्र पूज्या देवी पूजेने ग्राह्या ॥ यत् अष्टम्या मुदिते ज्येष्ठा प्रयत्नत इ
ति ॥ नवमी संयुक्ता कार्या सदा दुर्गा एमी बुधैः ॥ सप्तमी संयुक्ता हति पूर्व पुण्य कृतं फल
मिति विष्णुधर्मोत्तरे ॥ मूल युक्ता सप्तमी विद्यानिविधा ॥ मूले नापि हि संयुक्ता स
दात्पा ज्येष्ठा एमी बुधैः ॥ लेशमात्रेण सप्तम्या यदि स्यादपि दुषितेति ॥ मूलाप्येति ॥ मूलं
आप्यं अब्दे वतं पूर्वाषाढा ॥ ताभ्यां युतात्फत्तमा भेदेति ॥ कन्या गते सवितरिया एमी मू
लसंयुता ॥ पूर्वाषाढा दक्षिणासाधं मृक्षद्वय युता थवा ॥ सामहा नवमी प्रोक्ता त्रैलोक्ये

का. नि. सि.
२५

॥ विरासन्नत इति । दिनद्वये मध्याह्ने नवमी योगाभावे पुनर्वसु योगस्तु दिनद्वये भवति तदोत्तराग्राह्या । (अष्टमी) विज्ञानिवेधा
॥ १८ ॥ यद्येकस्मिन्दिने मध्याह्ने व्यापिनी परदिने स्वल्पापि पुनर्वसु युक्ता चेत्तदाऽप्यापि पुनर्वसु युता ग्राह्या । तदुक्तं मग
पिदुर्लभेति । यदा नवमी दिने सूर्योदयोत्तरमष्टम्यास्त्रिमुहूर्तव्यापित्वा नवमी विलेपि परेद्युः सूर्यवरा
भवमी सूर्योदयनस्य शतितदाष्टमी सप्तमी विधा ग्राह्येत्याह । परदिन इति । परदिने रिक्ता नवमी यदा
सूर्योदयेन भवेत्तदानगा चिता सप्तमी विधा कर्तव्या तथा च स्मृतिसंग्रहे । यदा सूर्योदयेन स्यान्नवमी चाप
रेहनि । तदाष्टमी प्रकुर्वीत सप्तमी सहितान्नप । दुर्गा तस्वेपि । उत्तरत्रतिथिर्यत्र क्षयं याति न राधिय । दुर्गाष्ट
मीति दापूर्वोद्युर्द्युदशुभमन्यथेति ॥ तथाच । अहोभद्राचैनावयोरंतरं क्वचित् । तस्माद्वै सप्तमी विधा कार्या दुर्गाष्टमीति विरि
दिवाक्यानिक्षयविषयाणीति ज्ञेयानि । इति महाष्टमी ॥ ॥ इहैव मासे बहुलाष्टमी लक्ष्णाष्टमी श्रीप्रते लक्ष्मीव्रते । रात्र्यर्धगामध्या
त्रिव्यापिनी ग्राह्या ॥ तत्राप्युभयत्र चंद्रोदयव्यापित्वेपूर्वी । उभयत्राऽप्येव पिरा । तथाच पुराणसमुच्चये । पूर्वावापरविधावाग्रा
ह्याचंद्रोदयेतुयो ॥ त्रिमुहूर्तावसा पूज्या परतश्चोर्ध्वगामिनीति । इत्यष्टमी निर्णयः ॥ ३५ ॥ अथ नवमी । चैत्रे चैन्नवमी सिताह
दलगादित्यक्षुक्तेदिताहर्द्धेदिति भान्विता च दिनमध्याह्नानवाऽत्रापरा । लग्ने कर्कटके शुभा समतनुव्यात्यादिना धर्द्धेपेत्
त्राध्याऽदितिमेन कर्म समये स्वल्पापिरामुब्रते ॥ ३६ ॥ तत्राहो राम नवमी निर्णयः ॥ चैत्रे मासि सिता नवमी हृदलगामध्याह्नव्या
पिनी अदित्यक्षयुता पुनर्वसुयुता सारामुब्रते उदित्ता ॥ तथा चोक्तं मगस्त्यसंहितायां । मघं पूर्वाणि संप्राप्य लग्ने कर्कटं कुर्यात् ॥ ओ
विरासकलया कोसल्याया परः पुमानिति ॥ यदाऽहर्द्धे पुनर्वसु चिता दिनमध्यमासा दिनमध्यमासा व्यापित्वा तदापि पराका
र्या । नवमी चाष्टमी विधात्याज्या विष्णु परायणे रित्यगस्त्यसंहितोक्तेः । लग्ने कर्कटके शुभेति प्रागुक्तं । यद्येकस्मिन्दिने
मध्याह्ने व्यापिनी पुनर्वसु योगस्तु दिनद्वयं विहाय त्रास्यश्चाद्ववति तदा मध्याह्नसमयव्यापिनी ग्राह्या ॥ कर्म समये स्वल्पा
पि यदि दृश्यते । चैत्रशुक्ल नवम्या तु सा पुण्या सर्वकामदेति ॥ ३६ ॥ अथ पारणा निर्णयमाह ॥ चैत्रपूर्वा नवमी रूता परदि
नेतिथ्यंतके पारणा दुर्गा चैत्रिषा च साष्टमतिथिः सर्वविपूर्वा चिताः । कालव्याप्ति युता भवेच्च दशमी द्वितीया
वो यदा लक्ष्णा पूर्वा युता सिता परयुता चिह्ना ब्रते सूरिभिः ॥ ३७ ॥ चेद्यदि पूर्वा नवमी उपवासे हृतता तदा परदिनेतिथ्यं
पारणं भवेत् । उपवासे नवम्या तु दशम्यामिव पारणमित्यगस्त्यसंहितोक्तेः ॥ इति राम नवमी निर्णयः ॥ अथ दुर्गा नवमी ॥
॥ चेद्यदि दिनद्वये समतनुव्याप्त्या मध्याह्ने व्यापिता भवति तत्र पुनर्वसु युक्ता सा कार्या ॥

राम
२५

रामसंहितायां पुनर्वसुसंयोगः स्वर्गो म १५

दशगानवमी आश्विन शुक्ल नवमी दुर्गा च सुदुर्गे तसेवेषु साष्टम तिथि
नवमी अष्टम तिथ्या सहिता ग्राह्या ॥ श्रावणी दुर्ग नवमी दूवी चैव हु
ता नानी ॥ पूर्व विद्वाच कर्तव्या शिवरात्रिर्वले दिनि मिति बृहस्प
ति वचनात् ॥ इति नवमी निर्णयः ॥ अथ दशमी ॥ काल व्याप्ति
प्रतोप वा सादे दशमी कर्म काल व्यापिनी ग्राह्या ॥ दिनद्वये कर्म का
ल व्याप्तिर्वा दिनद्वये प्य व्याप्तिर्वन्त्रेण सम व्याप्तिवति दाक्षणापू
र्वा ॥ शुक्ला परा सूरि मित्रता दो ग्राह्ये सार्थः ॥ ३७ ॥ अथ विजया दश
मी निर्णयः ॥ मासीषे विजय क्षणाद्य दशमी कर्ण निविता सानु
य प्रस्थाने विजया दशमी तरु समर्चयां श्रुति नरीयदा ॥ शुद्धं देव

पराह्णगा प्रथममुक्त्वा पराह्णेनेचेदन्येद्युर्दशमीमुहूर्तकमिताधिष्ण्या
 न्वितेवापरा ॥ २८ ॥ इषेमासिआश्विनमासेसितदशमीविजयलक्ष
 णाद्याविजयमुहूर्तएकादशमस्तनयुक्ताकर्णेश्चश्रवणक्षेपेनसहि
 तासाविजयादशमी ॥ नृपप्रस्थानेराज्ञाप्रयागेनामीतरेःसमचा
 पूजातत्रग्राह्या ॥ उरणसमुच्चये ॥ दशम्यांचनरैःसम्यक्पूजनी
 यापराजिता ॥ ऐशानादिनामाश्रित्यपराह्णेप्रयत्नतइति ॥ श्रवण
 क्षेपेपूणार्थाकाकुलःप्रस्थितोयतः ॥ उर्ध्वेपेयेयुःसीमानंतदि
 नक्षेपतोनराइतिक्वथ्यः ॥ श्रुतिर्नैवेदति ॥ यदाद्युर्ध्वेदिनद्व
 येश्रुतिःश्रवणक्षेपेनस्यादशमीचापराह्णगाभवति तदाप्रथममु
 क्त्वापूर्वाकार्या ॥ चेदिनद्वयेदशमीअपराह्णेनभवेत् ॥ अथवात्रोनेस्य

ज्ञातितदापि पूर्वग्राह्या ॥ तदुक्तं स्मृत्यंतरे ॥ नवमी शेषसंयुक्ता दशमी चापरा
जिता ॥ दशतिविजये देवी पूजिता जयवर्धिनी ॥ आश्विने शुक्लपक्षे तु दशम्यां
पूजयेन्नरः ॥ एकादश्यां न कुर्वीता पराजिता समर्चनं ॥ दशमी यः समुल्लं
घ्यप्रस्थानं कुरुते नरः ॥ तस्य सर्वत्सरं राजेन क्वापि विजयेत्सवेत् ॥
सूत्रे द्युरिति ॥ यदि अन्येद्युः परदिने मुहूर्तमात्रा दशमी भवति प
रत्रैकादशी चेत्तथापि श्रवणं कृत्वा स्यात्तदा परैव कार्यम् ॥ तथा चेत्क
त्रयपः ॥ उदये दशमी किंचित्संपूर्णैकादशी भवेत् ॥ श्रवणं क्षेपेत्तदा काले
यस्यैति विजयमिधा ॥ संपूर्णैकादशीति वचनात्तदा कर्मकाल
व्याप्तिरपि नापेक्षिता ॥ इति दशमी निर्णयः ॥ ३८ ॥ अथैकादशी
निर्णयं तद्भेदा नादौ विवृण्महे ॥ तत्रैकादश्यां तावद्वेषु वचनेषु प

वासप्रवर्णतत्राहोरात्रादिभिर्नाभोजनसंकल्पस्तुपविधानं स्पष्टमेव
भोजनदोषश्च ॥ अष्टवर्षाधिको मृत्योर्ह्यत्रातिर्न च पूर्यते ॥ यो मुंहे
मामके राष्ट्रे विष्टोरहनि पापकृत् ॥ समेवध्यश्च दं द्यश्च निर्वोस्थो
देवातः समरुतिमारदीयवचनं ॥ अन्यच्च ॥ अष्टवर्षाधिको मृत्यो
ह्यपुनर्जिन्नातिवत्सरः ॥ एकादत्रयामुपवसे सप्तयो रूपयोर
पीतिकासायनवचनं ॥ अत्राहिताग्निब्रह्मचारिणोरभूतोरेव
सिधिरिति वाक्यादेकादत्राविधाना प्राप्तिस्तथा गृहस्थानां
त्रायनीवोधिनीमध्यकृत्तैकादत्रयन्यकृत्तैकादत्रयुपवास
निषेधश्च सामान्यवाक्यतस्तथापि सिद्धांतवचनं सर्वेषां

सर्वा विधेयेति दृश्यते ॥ तथा ॥ गृह स्त्रे ब्रह्म चारी च आहिताग्नि
स्तथैव च ॥ एको दत्त यो न स्त्री जीत पक्ष यो रुक्म योरपी सग्निपुराणात् ॥
तत्रैकादत्रा ॥ द्विधा ॥ सुधा विडा च ॥ द्विधापि पुनः स्त्रेधा ॥ न्यून
ना समाधिकेति ॥ तत्रैकेका पुनः स्त्रेधा ॥ न्यून समाधिके दो
द्विकेति ॥ एवमष्टादत्रा धा विद्यते ॥ तथा चोक्तं पद्मपु
राणे ॥ सुधा विधा पुनः स्त्रेधा सेदे न्यूनः समाधिके ॥ त
त्रैकेका पुनः स्त्रेधा द्वादत्र न्यून समाधिके ॥ अस्य वचन
स्याविवृतिस्तु ॥ ॥ सुधा ॥

का.नि.सि
२८

शुद्धानवधा

- १ शुद्धन्यूनन्यूनद्वादशिका ५३।५७।५८।२।१०
- २ शुद्धन्यूनसमद्वादशिका ५४।५८।६०।३।१३
- ३ शुद्धन्यूननाधिकद्वादशिका ५५।५८।६१।४।१२
- ४ शुद्धसमन्यूनद्वादशिका ५५।६०।५८।५।११
- ५ शुद्धसमसमद्वादशिका ५४।६०।६०।६।१५
- ६ शुद्धसमाधिकद्वादशिका ५४।६०।६१।७।१४
- ७ शुद्धाधिकन्यूनद्वादशिका ५४।६१।५८
- ८ शुद्धाधिकसमद्वादशिका ५५।६१।६०
- ९ शुद्धाधिकाधिकद्वादशिका ५५।६१।६१

तत्र विज्ञात्याज्यत्वमुच्यते ॥ षट्पञ्चाशदतूरुवेदसहितात्याज्यासदावेत्स्वैः स्मार्तैर्युदयेसमात्यकदशिः ११
शुद्धाधिकैकादशी ॥ निकामस्य पराद्वयी हरिपरस्याद्याभवेत्क्रमिनां सर्वेषां गृहमेधिनां च विधवानां भिक्षुकाणां
परा ॥ ३८ ॥ व्याख्या ॥

विज्ञानवधा

- १ विद्धन्यूनन्यूनद्वादशिका ५६।५७।६२।३
- २ विद्धन्यूनसमद्वादशिका ५७।५८।६०।१६
- ३ विद्धन्यूननाधिकद्वादशिका ५८।५८।६१।६
- ४ विद्धसमन्यूनद्वादशिका ५८।६०।५८।६
- ५ विद्धसमसमद्वादशिका ५७।६०।६०।१८
- ६ विद्धसमाधिकद्वादशि ५८।६०।६१।८
- ७ विज्ञाधिकन्यूनद्वादशि ५६।६१।५८।७
- ८ विज्ञाधिकसमद्वादशि ५७।६१।६०।१७
- ९ विज्ञाधिकाधिकद्वादशि ५८।६१।६१

राम
२८

आख्या॥ षट्पंचाशद्वृत्ति का चेद्विशमी भवति तदाऽन्तर्गते धोऽरूणोदय
वेधस्तत्सहिते एकादशीवै ६३ वै स्यात्त्याद्विशमीरच्युदय पर्यन्ते मासासप्त
यदियवेधस्तत्सहितस्मात्तस्य ज्येति तदुक्तं भविष्यपुराणे। आदित्योद
यवेधस्तस्मात्तानां कथितो बुधैः। उपरुणोदयवेधस्तवे स्रवानां स्मृतः परे
रिति तत्र प्रथमं भुधा निर्णयिते। तत्रापि भुधाधिक समद्वादशिकायाः भुधा
धिक न्यूनद्वादशिकायाः निर्णयमाह। समस्त्य कहिरिति। समश्चान्य कश्च
समस्त्य कौहरीद्वादत्रयोऽत्र सा समान्य कहिरेवं विधा भुधाधिका आएका
दशी भवति तत्र ५५। ६१। ६० निष्क्रामस्य मुमुक्षोः परा द्वितीयेकादशी। भ
वित्। तथा च स्कांदे। निष्क्रामस्तृतीया कुर्याद्विज्ञेयैकादशी विलं। प्रातर्भवेत्तु वामा
वाद्वादशी विज्ञोते मेतिह रिपरस्य परस्मै चरपरायणस्य द्वयी एकादशी। द्वि
यं भवेत्। संपूर्णेकादशीयत्र प्रभाते पुनरेव सा। लुपतेद्वादशिति स्मिन्नुपवासः

कथं भवेत्। उपोष्ये द्वेतिथी तत्र विदुः प्रीणन तस्यै रिव धवसि पुवचनान्। कामिनं
 पुत्रिणां गृहीणामाद्या भवेत्। सर्वपैमिति ग्रहस्थानं पुत्रपौत्रधनैषिणामिति। निःका
 मेनां ग्रहमेधिनां विधवानां यतीनां च परेति व्यवस्था। तथा च मार्कण्डेयः। संपूर्णका
 स्कोदशीत्यत्र प्रभाते पुनरेव सा। पूर्वमुपवसेत् कामी निष्कामस्तूत रात्रिसेदिति। प्र
 मेहनि संपूर्णव्यायाहोरात्रमास्थिता। द्वादश्यां च तथालातदृश्यं पुनरेव सा। पूर्व
 कार्या ग्रहस्येकयतिभिश्चोत्तराविभो। विधवा माश्रितत्रैव परतो द्वादशी भवेदिति
 स्कोदो वृ॥ ३९॥ पुनर्भेदानाह। शुद्धाहीनसमायदा हरितिथिर्न्यूनार्थवात्तुल्य
 गाभेदानां चतुष्टयेऽप्युपवसेत् सुवर्मि शोषजनः॥ बृधश्चेद्दृशिवो सरो भवति वि
 यना समायाद्यगास्माते रधिर्मियाद्यदा शिवतिथिः कार्या। शिवलैर्द्वादशी॥ ४०॥ शु
 धन्यूनान् न्यूनद्वादशिकायाः १। शुधन्यूनसमद्वादशिकायाः २। शुधसमन्यून
 दशिकायाः ५। शुधसमसमद्वादशिकायाः ५। निगद्यमाह॥ शुद्धाहीनसमेति

अस्मिन्भेदानां चतुष्टये भेदः चतुष्टये शेषोजनः पूर्वमेवोपवसेत् । अत्र विवाद ए
नास्ति । शुधन्यूनधिकद्वादशिकायाः ५५।५७।६०।१५ शुधसमाधिकद्वादशिका
याः ५५।५९।६१ निर्णयमाहावृधश्चेदिति चेद्यदि हरिवासरोद्वादशावृधो भव
ति विरेकादशान्यूनसमावाभवति तदा स्मार्तैराद्यगाकायि पूर्वोपिथा । स्मार्तग्रह
णान्मुमुक्षुभिर्वैष्णवैः पराकाया तथा च स्कां दे । शुधस्यदा समाहीना समा
हीनाधिकोक्तिरा । एकादशामुपवेन्न शुधावैष्णवीर्वीमपीति । एकादशी यदा शुधा
सती सूर्योदयपर्यन्तं ततो न्यूनवा उत्तराद्वादशान्यूनसमाधिका भवति तदा शु
धामेकादशामुपवसेत् । नवैष्णवीद्वादशामित्यर्थः । न चेदेकादशी विष्णौ द्वाद
शी परतः स्थिता । उपोष्येकादशी तत्र यदि धेत्परमं पदं मिति नारदवचनं स्मार्त
दः विषयं । परमं पदमित्यर्थं वां मुमुक्षुणामुत्तरत्रोपवासस्य विधानौचित्यात् । तथा
च । एकादशी भवेत्तूणापरिताद्वादशायदा तदा ह्येकादशीत्येकाद्वादशी स

उपोषयेदिनि। संपुर्णैकादशीसाज्यापरलोदादशियदि। उपोष्यादशरीभुक्षादाद
 श्यामेवपारणमिति। अविद्यापिचविधास्यापरलोदादशरीयदि। सारीनिस्कारबन्धनानि
 मृमुक्षुविषयाणि। शुद्धाधिकाधिकदादशीकायानिर्णयमाह। वृद्धिमीयादिति। यदाय
 स्मिन्विषयेदादशीवृद्धेविषयेशिवतिथिरेकादशीवृद्धिंप्राप्तयान्तेदाखिलेदादशीव
 र्त्तेत्याह। पूर्णाप्येकादशीसाज्यावर्धते। द्वितीययदिति। माध्ववानिवर्धयेपि। ऐकाद
 शीदादशीचैयभयंवर्धतेयदि। तदापूर्वदिनंसाज्यंस्मान्नेग्रह्यपरं। दिनमिति। नवमः
 प्रकारः शुद्धानिर्णिता॥४०॥ अथविधानेर्णियते॥ ॥ विधुंकादशीकाधिकादशरी
 धिन्यनासमायावतेकार्यान्यनरुः संपुत्रगृहिणांनक्तंरुतस्याकचिन्। चैदाद
 श्याधिकाधिकाभवात्तिथिः सर्वविधेयापराविद्यन्यूनसमाधिकान्यून
 तिथिः कार्या। खिलेरांतेमा॥४१॥ व्याख्या। विधुंकाधिका न्यूनदादशीका

याः विधाधिका समदादरीकायाः निर्णयमाह वीथेकारशिकेति ऐकारशिविधा
धिका हरिति थिद्विदशी न्युना समावा भवति तदा वते अंसादीति या काया पाप्मद्विद
शी मिश्रिता काया सर्वत्रैकारशीति थिः द्वादशी च त्रयोदश्यां विद्यते यदि वान्वति
तथा च सर्वत्रैकारश्या द्वादशी मिश्रिता नरेः प्रातर्भवतु वामास्तु यतो निस
मुपोषणमिति तत्तसागरापि द्वादश्येकारशी यत्र संगता त्रिदशा धिया ता मुपो
ष्यततः कथं त्रिदश्यां तत्पारणमिति यत्तमाधवेन श्रुत्या धिका वा द्विधा धिका या
मापि द्वादश्येनाधिक्ये गृह्यति व्यवस्थेव ऐकारशी विवृष्टा नेष्टु कं कृष्णे वि
रोधतः उत्तरा तु यतिः कथं तु नमैव सदा गृहीति प्राचेतस सामान्यवचनादि
युक्तं तत्संपूर्णैकारशी यत्र प्रभाते पुनरेव सेसादि बहुवचने कवाक्यतया प्रा
चेतसवचनस्य श्रुत्या विषयस्मैव युक्तत्वात् नान्विद्युक्तं विधाधिका न्युनद्वा
दरीकायाः काश्चेद्विरोधोक्तो न्युनहरिरिति अन्यत्राविषये द्वादशी हासे

पुत्रवद्रुहिणां कश्चिन्नक्तव्रतं स्यात् । ऐकादशी द्वादशी च रात्रि शेषे त्रयोदशी । पु
 ष्यवसन्तर्कवित्तु पुत्रपौत्रसमन्वित इति कर्म पुराणवचनात् । दशम्येकादशी विधा
 द्वादशी च दशम्यगता । क्षिणासा द्वादशी यान्तं तत्र विधिष्वेत इति वृक्षराता तपो
 केश्य । विधाष्टिकाधिक द्वादशिकायाः निर्णयमाह । चेद्वादश्यधिकेति । चेद्वादश्यधि
 का भवति तर्हि ऐकादश्यप्यधिकतदा सर्वे वै तेषां विधेयाः । संपूर्णैकादशी यत्र प्रभा
 तं पुनरेव सा । सर्वे रेवोत्तरा कार्या परतो द्वादशी यदीति पूर्णाप्येकादशी साऽप्यवध
 तेदित्यं यदीति । दिवचनात्स्य एव । विधुन्युनाधिक द्वादशिकायाः । विधुसमाधि
 क द्वादशिकायाः निर्णयमाह ॥ विधुन्युनासमाति । यदेकादशी । विधान्युनासमावा भवति
 अच्युत । तिथिद्वादश्यधिके का भवति तदा व्यखिले रति माद्वितीया कार्या । तथाच
 नारदीये उपवासदिनां विद्वयदा भवति पूर्वया ॥ द्वितीये क्रियदान स्यात्स्वल्पाप्येकादशी तिथिः । तत्रोपवासो विहितः क

धंतद्वदसूतज। सूतउ० यदान प्राप्यते विप्राद्वा द्रव्यां पूर्ववासरः। रविचक्रार्धमात्रेपि
 तदापोष्यं परं दिनं। उपोष्याद्वादशीं शुद्धाद्वादश्यामेव पारयेत्। निर्गताचे त्रयोदश्यां
 कलावाहिकलापिचेति॥४१॥ तथाच। नंदाविध्वसमायदाहुरिति धिन्यूनसमा
 घाचरेन्मुक्तीष्टुः परतोयदाभवति धिन्यूनान्तदाद्याखिलैः॥ कार्यास्मिन्निषये
 परासुतयुते सर्वदेवशाष्टाधिकैरेवैकादशिकेदितास्पृतिमतांसेष्टवानांतथा॥
 ॥४२॥ व्याख्या। विध्वसमन्यूनद्वादशीकायाः विध्वसमसमद्वादशीकाया निर्ग
 यमाह। नंदाविध्वसमेति। यदानंदाएकादशीविध्वसमाभवतिहरिति धिद्वा
 दशीन्यूनसमावास्यातदाप्रेते आचरेत्। तथाचोक्तं नारदेन। दिये देवा
 लुसंसिध्येदेकादश्यांति धिन्नयं। तत्र क्रतुवानंपुण्यंद्वादशीपारणे सव
 दिति। द्वादशीस्त्वल्पमात्रापियदि किंचन स्यात्तदाहनिदशमीमिश्रिता
 कार्यामहापातकनाशित्वा। त्रयोदश्यां न लभ्येतद्वादशीयदि किंचन॥ उपोष्येकादशीतत्रदश

मीमिक्षितासदा ॥ पारणाहेनलभ्येतद्वादत्रा किलयापिचेत् ॥ तदानीं दशमी
विधा प्युपोष्येकादत्रा तिथिः ॥ त्रयोदश्यां यदानस्याद्वादत्रा चादिका ह
यं ॥ दत्रा म्येकादत्रा विधासैवोपोष्यासदा तिथिः ॥ अविधानि निषिद्धे
अनलभ्यते दिनानितु ॥ मुहूर्तेः पंचभिर्विधाग्राह्याचैकादत्रा तिथिः ॥ पं
चमुहूर्तस्त्वनरुणोदयमारभ्यजेयाः इतिविवेकः ॥ अन्यथासूवेदिया
रुणितेन्यूनैकादत्राभिषवितुं नार्हति ॥ दशमीत्रोषसंयुक्ताउपोष्येकादत्रातदा ॥
यदानस्यात्रयोदश्यामुहूर्तद्वादत्रा तिथिः रिसादिऋष्यष्टंगहारितवि
ष्टुरहस्यादिवचनानि परतोद्वादत्रयमावेसकामस्मान् पराणि ॥ अस्मि
न्विषये पूर्वद्युरेवोपवासो न्यद्युद्वादत्रपाद्यपादमुन्नायपारणं ॥ द्वादत्रयाः
प्रथमः पादो हरिवासरसंज्ञकः ॥ तमदिक्रम्यकुर्वीतपारणं विष्णुतत्परः ॥
इति विष्णुधर्मनिरात ॥ केचित्सरइतिवचनोद्धृतविषयमेतदितिव

दंति॥ तदमुक्तं॥ मुक्तीषुः परतश्चरेदिति वैनाद्यात्॥ तथा च विष्णुहस्ये॥ दत्तामी
मिश्रिता पूर्वा पूर्णा च द्वादशी परा॥ एकादश्यां माहाश्राद्ध उपवासः कथं भवेदि
सुपक्रम्योक्तं॥ शुद्धे द्वादशी राजं नृपो ष्या मोक्षकांक्षि मिरिति कर्मपु
राणेपि॥ दिन क्षये तु संप्राप्ते उपोष्या द्वादशी भवेत्॥ दत्तामी शेष संयु
क्तान कुर्वीत कदाचनेति॥ क्षये न्यूनत्वेन भव विष्यति साम्ये किमर्थं भु
क्ष्यते सत्यं॥ साम्येपि क्षयो भवत्येव॥ एकादश्याः सूयेदिया स्य विहितं
तस्मात्साम्यविषये विदमुक्तं॥ न्यूनविषये तूच्यते॥ विश्व न्यूना न्यून द्वा
दशी कायाः विश्व न्यूना सम द्वादशी कायाश्च निर्णय माह॥ यदा
भवति धिन्यूनेति॥ यदा यस्मिन् विषये द्वादश्या न्यूनत्वे साम्यत्वे वा भ
वति धिरेकादशी न्यूना भवति॥ तदा खिल जने राद्या कार्या तथा च पञ्च

पुराणे ॥ एकादशी द्वाविधा परतोपिविबर्धते यतिमिर्गहिमिश्रेवसैवो
 पोष्याक्षयेतिथिरिति ॥ यतिमिर्गहिमिरित्यत्र गहिपदं पुत्रवद्गहिमि
 नविषयं ॥ तेषामेकादशी दिनक्षये उपवासनिषेधात् ॥ अस्मिन्विषये
 परासुतवतैरिति ॥ अस्मिन्विषये एकादशी क्षये पुत्रवद्गहिमिः परादि
 तीयाद्वादशेयवकार्या ॥ एकादशी दिनक्षये उपवासं करोति यः ॥ तस्य
 पुत्रो विनश्यतीति मद्यायां पीडतोयथेति ॥ दिनक्षये तु संप्राप्ते नोपोष्या
 द्वामीयुता ॥ यदि चेत्सुतपुत्राणां वृत्तिसंपदमात्मनश्चिन्ति ॥ एका
 दशी पुनश्चास्मिन्संक्रमणे तथा ॥ पारणं नोपवासं च न कुर्यात्पुत्रव
 न्गृही ॥ इत्यादिवाक्यैः प्रतिषेधानैर्द्वादश्यामेवोपवासः कार्यः
 अन्यच्च ॥ एकादश्यां यदावत्स दिनक्षयतिथिर्भवति ॥ तत्रोपो

२ तत्रोपोष्वाद्वादशी स्या त्रयोदश्यां च पारणमिति । एकादश्यां यदाग्रमनूदिनक्षत्रं पतिर्धर्मवेत् २
ष्वाद्वादशी स्या त्रयोदश्यां तु पारणमिति । एकादश्यां यदाग्रमनूदिनक्षत्रं पतिर्धर्मवेत् २
यतिर्धर्मवेत् ॥ तदाहोकादशी लुकाद्वादशी समुपोषयेत् ॥ इतिदिपि
तामह गौ मिलावचनेभ्यः ॥ अत्रयद्यपि पुत्रवद्गृहि विषयत्वं स्पष्टं न
श्रूयते तथाप्याकांक्षावत्तादेतद्विषयत्वं भवति ॥ इतरेषां पूर्वोक्तो
पवासविधानेनाकांक्षावत्तात् ॥ एवमेवैकादशी दत्ता द्याधिके
रष्टादशाभिषेदैः स्मृतिमतां स्मृतिनिर्वाहेतोः सदैवैवानां हेतो
रुदिता एवमेकादशी निष्ठा यत्तत्र स नियमादिनिष्ठिः ॥ तत्र
दत्ताभ्यादिद्वादशी पर्यन्तदिनत्रये ये नियमा उक्तास्ते तु काम्योप
वासविषयाः सन्ति ॥ ते यथा महस्यपुराणे ॥ कांश्यं मां संपुराक्षे
द्रुतैलं वितथसावणे ॥ व्याया मंचं प्रवासं च दिवा स्वापंचं मेधुनं ॥

तिलपिष्टं मसूरं च दशम्यादिषु वर्जयेत् ॥ आदिनाब्दे नैका दन्तौ
द्वादशयोग्येति ॥ उपवासलक्षणं यथा ॥ उपावत्तिश्च पापेष्वो
यस्तु वा सो गुणैः सह ॥ उपवासः सविज्ञेयः सर्वभोगविवर्जितः ॥
सर्वभोगेति सप्ततृकास्त्रीवर्ज्यं तदुक्तं ॥ गंधांककारतांबूलं
पुष्पमानानुलेपनं ॥ उपवासे न नदुष्यंती दंतधावनमंजनं ॥
मिर्चिगारुडे ॥ अविष्योत्तरेत् ॥ अंजनं च स तांबूलं कुंकुमं
रक्तवाससं ॥ धारयेत्सोपवासोऽपि ह्यवेद्यं करं यतः ॥ विधौ
वायति मार्गेण कुमारी च यदृच्छेति सप्ततृकायाः यदृच्छया
व्रतमपि नोक्तं ॥ तथा च ॥ पक्षौ जीवति यावोऽपि दुपवासव्रतं

चेरत् ॥ आयुष्यं हरते यत्पुनरिहैवैव गच्छति ॥ विष्णु रक्षये ॥ ना
रीखल्वननुज्ञाता मन्त्री पित्रा सुतेन वा ॥ निष्फलं तु भवेत्तस्या
यत्करोति व्रतादिकमिति मा कंडुये ॥ इदं नियमादिकाम्य
व्रतविषयं ॥ पुनर्भोजनमध्वानं भारमाया समैथुनं ॥ उप
वासफलं हन्युर्दिवा निद्रास्तथैव च ॥ त्राकं मांसं मस्तु च
वणकाः कोरूपाकाः ॥ शोको मधुपरा न च हन्युरष्टा विमे
फलमिति प्रकृतिवचनेषु पुनर्भोजननिषेधस्तु काम्य एव ॥
यतः सायमाद्यंतरोरुः सायं प्रातश्च मध्यमे ॥ उपवा
सफलं प्रेप्सुर्न ह्युक्तं चतुष्टयं ॥ अथ नियमोपमासी वे
नी धा

त्सायं प्रातर्भुजि वि क्रिया ॥ वर्जये नमति मा न्वि प्रः सं प्राप्ते
हरि वासर इति विष्णु रहस्ये ॥ ज ~~का~~ हा द्युक्ति द्वयं निसे
कोभ्ये भुक्ति चतुष्टयमिति ॥ २५ ॥ अथ श्राद्धादेवसेवत
मन्ये द्वा दत्ता वा भवति तत्र निर्णयमाह ॥ श्राद्धस्येवदि
ने यदा भवति तत्र निर्णयमाह ॥ श्राद्धस्येवदिने यदा भ
वति चिवा न्यद्वतं वा भवेत्सं कष्ट दितये तथा च न भवेत्सो
पस्तयोस्तच्छृणु ॥ कृत्वा श्राद्धं मिहा रिवलं द्विजमुजोय
केषमं न भवेत्सर्वं तु नि धाय दक्षिण करे व द्वा णतः
स्याद्वयं ॥ २६ ॥ यदा श्राद्धस्य दिवसे यादियत्किंचिदुप

वासरूपे व्रतं एकादशी वा भवेत् ॥ एवं संकष्टद्वितये प्राप्ते किं कार्यमित्यत्र यथा तयोः श्राद्धं
तयोर्लेपो न भवेत् तथा कार्यं ॥ तच्छृणु ॥ इह श्राद्धकाले श्राद्धं कृत्वा द्विजशुभौ जातायां ब्राह्म
णभोजने कृते यच्छेषमन्नं भवेत् तत्सर्वं दक्षिणं करे धृत्वा स्वध्यापं कुर्यात् ॥ तत उभयासिद्धिः
तथा च ॥ श्राद्धं कृत्वा तु यो विप्रो न भुंक्ते पितृसेवितं ॥ हव्यं देवान् गृह्णाति कव्यं च पितरस्तथे
त्यादिव दूनुपवासनिषेधवाक्यानि ॥ तत्र प्रतिप्रसवमाह स्कंदपुराणे ॥ यस्मिन् दिने पितुः श्रा
द्धं मातुर्वीथमवेद्गुह ॥ तस्मिन्नेव दिने तात भवेद्देकादशी व्रतं ॥ अन्वद्वापि व्रतं स्कंदतदाका
र्यं च तच्छृणु ॥ न लुप्यते यथा श्राद्धं मुर्वीपे सोधवा गुह ॥ इति विप्रतिपन्ने धेनुपायः परमो म
तः ॥ दृष्टो हितार्थः सर्वेषां नराणां शिखिवाहन ॥ श्राद्धं दिनं समासाद्य उपवासे यदा भवे
त् ॥ तदा कृत्वा तु वै श्राद्धं भुक्तं रोषं तु यद्भवेत् ॥ तत्सर्वं दक्षिणे पापे गृहीत्वान्नं तु श्राद्धं
कृत् ॥ अवजिघ्रेदनेनाथ तेन श्राद्धं शिखिध्वज ॥ पितृणां तृप्तिदं जातं व्रतभंगो न विद्यते
इति ॥ ४३ ॥ ॥ इति नियोगो सिद्धांते एकादशी निर्णयः ॥ ॥ अथ द्वादशी ॥ ॥ तत्र पारणादे
स्वल्पाद्वादशी भवति तस्या निर्णयमाह ॥ ॥ स्वल्पान्चेद्भूतपारणे हरितिथिः पौर्वाह
माध्याह्निके कृत्वा नूरुसमुद्रमेतनु तिथौ भुक्त्वा व्रतं पारयेत् ॥ संकष्टं यदि वाथ पेटक

मिह प्राप्तं तदा द्वादशी मध्ये प्राश्य जलं स भोजनमिदं श्राद्धं स्वकाले चरेत् ॥ ४४ ॥ ॥ व्याख्या ॥
 चेद्यदि पारणो एकादशी व्रत पारणायां हरितिथिर्द्वादशी स्वल्पामुहूर्तमात्रावाभवति त
 दा अनूरुसमुद्रमसमयेऽरुणोदयवेलायां मुशाय पूर्वह्नि विषयं पौर्वह्नि मध्याह्ने भवमाध्या
 ह्निकं ते उभे तत्रैव कृत्वा तनुतिथौ स्वल्पद्वादश्यां व्रतं पारयेत् ॥ तदुक्तं मात्स्ये ॥ यदा भवेदती
 वा ल्पद्वादशी पारणादिनेऽप्यः काले द्वयं कार्यं प्रातर्माध्याह्नकर्म च ॥ एतस्मात्कार
 णा द्विप्रप्रत्यूषे स्नानमाचरेत् ॥ नारदीये ॥ ॥ अल्पायामपि विप्रेन्द्रद्वादश्यां मरु
 णोदये ॥ स्नानार्चनक्रियां कुर्याद्दानहोमादिसंयुतामिति ॥ कलाद्वयं त्रयं वापि द्वा
 दशी मनतिक्रमेत् ॥ अतिक्रांता द्वादशी तु हंतिपुष्यं पुरा कृतमिति मात्स्यात् ॥
 ॥ अथात्र यदि पौर्णमासीति श्राद्धविषयं संकष्टं प्राप्तं स्यात् तदा द्वादशी मध्ये
 जलं प्राश्य ततः स्वकाले श्राद्धकाले स भोजनं श्राद्धं चरेत् ॥ ॥ तदा ह देवलः ॥ ॥ राम
 संकष्टे विषमप्राप्ते द्वादश्यां पारयेत् कथं ॥ अद्रिस्तु पारणं कुर्यात्पुनर्भुक्तं न दोषकृ
 दिति ॥ ॥ ४४ ॥ ॥ अथाष्टौ महाद्वादश्यस्तासां निर्णयमाह ॥ ॥ अष्टौ द्वाद

उन्मीलिनी
६९९६
५५६०११
वैजुली
६९६६
५५६०११

शिका महत्पुत्रिता उन्मीलिनी । त्रिस्तुता २ तद्वत्पश्यविवर्धिनी ३ परतस्यादं जली ४ लोजया ५
पापघ्नी ६ विजया ७ जयंयपि ८ यदा शुद्धाधिके कादशी सोक्तोन्मीलिनिका तथा हरितिथि ९
शुद्धाधिके विंजुली ॥ १५ ॥ एकादश्यसप्तो देवे रिक्त्वा हरिस्तदा त्रिषोपे जया त्रिस्तुता क
थिता च पर्वयुगले वृद्धाथ पक्षे धिनी । श्रुत्या चा विजया जया युत भयुक्ता पद्मथोको उ
नाऽदित्यक्षेण जयंति केतु पवसे दष्टो महाद्वादशी ॥ १६ ॥ आष्टौ महाद्वादश्य उदिताऽथथा
तं ब्रह्मैवैवर्ते । उन्मीलिनी वैजुली च त्रिस्तुता पक्षवर्धिनी । जया च विजया चैव जयंती पापना
शिनी । द्वादश्यष्टौ महापुण्याऽसर्वपापहराऽस्मृता इति । पात्रे । न करिष्यंति ये लोके द्वादश्य
ष्टौ महाद्वयाऽतैषां यमपुरे वासी यावदा भूतसकलवर्माति यवना दुपवासे निस्तवं ज्ञापितं तत्र
तिथि योगाच्च तस्योनक्षत्रयोगाच्च तस्य श्रुतिविवेकऽयदा शुद्धाधिके एकादशी भ
वति तदा उन्मीलिनी संज्ञा महाद्वादशी । एकादशी तु संपूर्णा वर्धति पुनरेव सा । उन्मीलिनी
भगुश्रेष्ठ कथिता पापनाशिनीति मार्कंडेयोक्तेऽयदा हरितिथिर्द्वादशी शुद्धाधिका भ
वति तदा विंजुली ज्ञेया । द्वादश्यामुपवासश्च द्वादश्यामेव परितः । विंजुली नाम सा प्रोक्ता को

दिहत्याविनाशिनी। यदेकादशी अरुणोदयांतं प्राप्ता भवति समग्रं दिनं हरिति थिर्द्वादशी स्या
 देतेरा त्रिशेषेन यात्रयोदशी भवति सा द्वादशी त्रिस्य कृ त्रिस्य शा भवति। अरुणोदय आद्या
 स्याद्वादशी सकलं दिनं। अंतेन योदशी प्रा तस्थि स्य शा व प्रकीर्त्तिता। आषाढ कादशी। च
 परं पर्व युगले पुरः पर्व युगे वधिं प्राप्ते पक्षवधिं नो द्वादशी भवति। कुहूराके यदा वधिं प्रया
 ते पक्षवधिं नी। विहायेकादशी तत्र द्वादशी समुपोषये दिति ब्रह्म वेवर्तात्॥ अस्याश्रवण
 क्षत्रेण युक्ता द्वादशी विजया १ गुरु भयु क पुष्य युक्ता जया २ अथ क स्य ब्रह्म ण ४ ज ३। को ३।
 रोहिणी। तद्युक्ता पा प क्षी ३ अदिस क्षेण अदिते र्देव मातुर्नक्षत्रेण पुनर्वसुनी युक्ता जयंती
 द्वादशी ज्ञेया ४ पुष्य श्रवण पुष्य ६ रोहिणी ४ संयुक्ता स तथा। उ पोषिता ४ समफला द्वादशयो धे
 एथ क २ इति ब्रह्म वेवर्तात्। एता अष्टौ महा द्वादशी र पवसे दिसर्थः ॥ ४६ ॥ ॥ अथ विशे
 षतः ४ श्रवण द्वादशी निर्णयते ॥ भादे द्वादशिका सिता श्रवण युग्मं दान्विता वेतदा योगं वे
 स्वाव श्रं खलं ह्य पवसे ति थं त भाते भुजि ४। अथा द्वादशिका धिको भय युक्ता तत्रांति मा वेद
 यो १ श्रं र्क्षं रुद्र ग ११ मे वं दु मखिलो रुद्रं तथो पावसेत् ॥ ४७ ॥ ॥ भादे सिता द्वादशी श्रवण नक्ष
 वि

न युग्मवतितरोपवसेत्। तथा वत्कां दे। मासि भाद्रपदे शुक्लद्वादशीश्रवणान्विता। महती द्वा
 दशी ज्ञेया उपवास महा फला। बुधश्रवणसंयुक्ता सा वै वद्वादशी भवेत्॥ अत्यंत महती सोक्ता
 इतंतत्राक्षयं भवेदिति। तत्र यदा तावदेकस्मिन्नेव दिने श्रवणयोगवती शुद्धाधिकाविधाधि
 का वा तस्यासंदेह एव नास्ति। यदा विधाधिका दिनद्वयेपि श्रवणयोगवती तदेकादशी युक्ता
 ग्राह्ये साह। नंदान्विता चेदिति। चेन्नदिद्वादशी नंदान्विता एकादश्या न्विता तदा विष्णुश्रृंखल
 योगस्तमुपवसेत्। मास्मे। द्वादशीश्रवणस्य षष्ठास्य शोदेकादशी यदा। स एव वैष्णोयोगो विष्णु
 श्रृंखलसंज्ञितः। उपायविधिस्तत्र नरः संक्षीणकल्मषः। प्राप्नोत्यनुत्तमं सिद्धिं पुनरावति दुर्ल
 भामिति। तत्रेकादशीद्वादशीप्राप्तमुपवासद्वयमेकतंत्रेण कृत्वा तिथ्यंतभांते उभयोर्भूते भुजि
 पारणा कर्तव्येति। तथा वत्कां दे। तिथिनक्षत्रनियमेतिथिभांते वपारणा। अतो न्यथा पारणा
 यां व्रतभगं मवाप्नुयादिति। अन्यतरांते कर्तव्यमिति तु गोणं। ति विधिं समायोग उपवासो
 यदा भवेत्। पारणंतु न कर्तव्यं यावन्नैकस्य संक्षय इति नारदीयान्। तिथ्यंतं तिथिभांते वा पा
 रणं यत्र नोदितं। यामत्र योर्ध्वगामिन्या प्रातरेव हि पारणमिति स्कां होतुमशक्तविषयं॥ यदा

का. नि.
३८

श्रुधाधिकादि न द्वयेपि श्रवणयोगस्तत्रांति मा मुपवसेदिति । वहभारदीये । उरय ग्यापिनीया
ह्याश्रवणद्वादशीव्रत इति । वेद्यदिरवोद्वादश्याश्रवणं न भवति । रुद्रगमेकादशीगतं श्रवणं मे
व । तदा विधिरुद्रविधामेकादशीमुपवसेदखिले जन इत्यर्थः । विद्विपुराणे । दशम्येकादशीय
त्रसानोपोष्यासहातिथिः श्रवणेन तु संयुक्ता सा शुभा सर्वकामदेति । तदाप्येकादश्यापरा
सस्तेन सहैकतंत्रमेव ॥ ६॥ एताश्चैषा महाद्वादश्यास्तासां मुपवसेदिति न भेदेन प्राप्नोति तद्वत्
तेन न द्वयं कार्यं मन्त्रात्तेनैककार्यं इत्याह शक्तश्चेद्व्रतयुग्म ए हरियुक्ता शक्त एकादशीं सक्त
विष्णुमुपावसेद्यदि गृहीतैकादशी निश्चयः । तत्राद्यां समुपोष्यापरादिनेऽभ्यर्च्योन्मुक्तं पार
येत्सा चेद्वादशिकापरा ॥ समयमाप्नोति ता गोयजो ॥ वेद्यदिकर्ता शोको भवति तदा एह
रियुक् अभ्यमहाद्वादशिकायुक् एकादशीव्रतमिति युग्ममुपावसेदिति । द्वादश्या एषो महापु
ण्याऽऽसर्वपापहराऽऽमृता इति पूर्वोदाहृतं वचनात् । यत्कृतं । पारणांतं व्रतं लेय व्रतांतं वि
प्रभोजनं । असमासे व्रते पूर्वैर्नैव कुर्याद्वा तांतरमिति सत्यं । तदन्यद्वा तांतरविषयं । इदं व्रतं तै
कदेव संभवति । यथा भवित्ये । एकादशीमुपोष्येवद्वादशीमप्युपोष्येत् । न तत्र विधिलोपः

व्रत
राम
३८

स्पादुभयोर्देवतं हरिरिति। यस्तु पवासद्वयासमर्थः शक्तो न भवति स एकादशीत्येकाविष्णु
द्वादशीमुपवसेत्। तदुक्तं नारदीये। उपोष्य द्वादशीपुण्यां वैष्णवं शरणं संयुता। एकादश्यां नृपु
वं पुण्यां नरः प्राप्नोति संवायं। वाजपेये यथा यत्ने कर्महीनोऽपि दीक्षितः सर्वफलमवाप्नोति
अस्नातोऽप्यहुतोऽपि सन्निति। यस्तु कृते कादशी संकल्प्य उपवासद्वयासमर्थस्तं प्रसाह। यदि
गृहीते कादशी निश्चय इति। यदि गृहीत एकादशी अतस्तस्य निश्चयो येनैवं विधः पुरुष उपवास
द्वयासमर्थः स्यात्तदा संकल्पितं प्रकृतं कादशी व्रतं विधाया परदिने द्वादश्यामभ्युत्तं विष्णुं सं
पुज्य पारयेत्। पारणं कुर्यादित्यर्थः। तदुक्तं मात्स्ये। द्वादश्यां भुक्त्वा पश्येत्तु नक्षत्रं श्रवणं यदि उ
पोष्ये कादशी तत्र द्वादश्यां पूजयेद्हरिमिति। हरिपुजे वनकूपवास इत्यर्थः। उपवासकरणे त
दंगहरिपूजायाः प्राप्तत्वादेतद्विधानं वैयर्थ्यात्। इति श्रवणे द्वादशी निर्णयः। अथ वत्सदा
दशी। अपराह्णसमयं आपिनी द्वादशी। गोयज्ञो गोपूजायां ग्राह्या। वत्सस्य पूजा शिवरात्रि
रत्ताः पराविनिघ्नति नृपं सराष्टमिति ॥ ८८ ॥ ॥ अथ शयनीवोधिनी निर्णयः ॥ ॥ द्वादश्यां

पु विभाद्र कार्तिक सिते स्वापंगे वैवर्तनोद्दोधाः मित्र भविष्य भास्य भपुरा मध्यांश भागे हरेः ॥
रात्रौ संधिदिनेषु तत्र भलवाला भेतुतिथ्यं रातः स्वापाद्यं हरि पाद सेवन रत्न त्रौ सवकारये
त् ॥ ५९ ॥ ॥ शुक्रि राषाढो भाद्रो भाद्रपदः कार्तिकस्तत्र सिते शुक्ल पक्षे द्वादश्यां हरेर्विष्णोः
स्वापः शयनं । अंगवैवर्तनं पार्श्ववर्तनं । उद्दोधाः प्रबोधः एते स्पुः । के । होषा संधिदिनेषु । हो
षा रात्रिः । संधिः संध्या । दिनं दिवसः तेषु । तत्र मित्र भमनूराधा । विष्णु भंश्रवणः । अंशभरे
वती । एतेषां पुरा मध्यांश भागे सतीति शेषः । अस्यायं विवेकः । आषाढसित द्वादश्यां मैत्रा
घात भागे रात्रौ विष्णुः स्वपिति । भाद्रसित द्वादश्यां श्रवण मध्य भागे संध्यायां पार्श्वपरिवर्तनं ।
कार्तिक सित द्वादश्यां दिनेरेव सत भागे विष्णुः प्रबुध्यतीति । तथा च भविष्योतरे । आभासा
सित पक्षेषु मैत्र श्रवणरेवती । आदि मध्यावसाने शुभ्र स्वापावर्तनोपि तिष्ठति । मैत्राघापादे स्व
पितीह विष्णुर्वैष्णव मध्ये परिवर्तमेति ॥ योऽसां स पादे वसुरादिहंता प्रबुध्यते मास चतुष्टयेन ।
तथा च श्रोतेषु स द्वादश्यां भाद्रे च परिवर्तते । कार्तिके च प्रबुध्येत शुक्ल पक्षे हरेर्दिन इति । नि

विष्णोर्दिवो ध्यानं संध्यायां परिवर्तनं ॥ अथ तत्र भांशाऽज्ञासौ किमित्याह । तत्र मत्त
वाल्मज्ज इति ॥ तत्र तिथौ शत्रौ संध्यायां दिने च प्रोक्तमेवाद्य पादद्य क्लृप्ते । विपरीतयोगे
पितिथ्यशत इति प्रोक्तनिशादिकाले स्वापाद्यनिश्चितं भवति ॥ विष्णु धर्मोत्तरे ।
विष्णुर्दिवान् स्वपिति न चरात्रौ विबुध्यते । द्वादश्याम् क्ष संयोगे पादयोगे न कार
णमिति । हरिपादसेवनरतो विष्णु परः स्वापादिकालोत्सवं कारयेदित्यर्थः ॥
इत्याशां निर्णयः ॥ ४९ ॥ अथ त्रयोदशी निर्णयमाह ॥ शुक्लपूर्वयुतापरयुताप्रो परा
कामनो भूतिथिश्चैत्रे नंगयजोसिताद्युदलगाप्यद्विष्या प्रदोषव्रते । ता कालि
क्यथमाधवे नरहरजन्माऽष्टभूतः १५ शुभः संध्या व्यापुभयोर्नवा समस्त
बव्यासात्रराकाचिना ॥ ५० ॥ ॥ शुक्लामनो भूतिथिश्च त्रयोदशी पूर्वयुताप्रो
क्ता ॥ परास्तु त्रयोदशी परयुताकार्या ॥ साधारण निर्णये पूर्वोदाहृत
वचनात् ॥ चैत्रे मासे सिता अनंगयजो कामपूजने नंगत्रयोदशी द्युदल
गामध्याह्न्ये थापिनी गह्यादिन द्वये मध्यह्न्या सो अव्यासौ वा पूर्व

व। अनंग त्रयोदशी रंभा उपोष्या पूर्वसंयुतेति वचनात्। प्रदोषव्रते प्रदोषका
 वलीनातिथिर्ग्राह्या। प्रदोषस्तु पूर्वनक्तव्रते व्याख्यातः। शनिप्रदोषव्रते प्र
 दोषकाले त्रयोदशी तिथि शार्किणाशानिवारेण युता ग्राह्येति॥ ॥ अथ नृसिंह
 चतुर्दशी निर्णयः॥ तात्कालिकीति। माघवे वैशाखे अश्विने शुक्ल चतुर्दशी नृ
 सिंहचतुर्दशी। सा संध्या व्यापिनी ग्राह्या। नृसिंहपुराणे। वैशाखे शुक्ल पक्षे तु च
 तुर्दश्या निशा मुखे। म ५३ नमसंभवं पुण्यव्रतं पापप्रणाशनं। वर्षे वर्षे तु कर्तव्यं
 ममसंतुष्टिकारकमिति। उभयोर्दिवसयोः संध्या समलंबव्यासा समांशव्या
 सा। नवानव्यासास्पर्शाभावस्तदा चराकान्विता पूर्णिमान्विता ग्राह्या॥ तदु
 क्तं स्मृत्यंतरे। अनंगेन समायुक्ता न सोपोष्या चतुर्दशी। पूर्णान्वितां तु तां
 कुर्यान्नरसिंहस्य तुष्टये। यः करोति नरो मोहात् कामविद्धां चतुर्दशीं ध
 नापत्येर्वियुज्येत तस्माच्छापरिवर्जयेदिति नृसिंहचतुर्दशी निर्णयः॥
 ॥ ५० ॥ अथानंतचतुर्दशी निर्णयमाह॥ ॥ भाद्रपदे नलचतुर्दशी क्ष

६

राम

४०

णयुगव्यासाः ॥ १॥ चंद्रोदये कृष्णे षेऽपि च कामयुक् स्नपनके व्यासाप्रदो
 वे बले। रात्र्यास्ये च निशीथगा शिवतिथिः श्रेष्ठा निशीथे समाहीनारात्रिमु
 खे तपस्युषसि भुज्यामत्रयो ध्वेतिथौ ॥ ५१ ॥ आदे मासिते चतुर्दशी सा यासि
 नंत चतुर्दशी। सा च क्षणयुगव्यासा मुहूर्तद्वयं व्यापिनी ग्राह्येति शेषः। तदु
 क्तं स्कादे। उदये हि मुहूर्तौ पिह्यौ ग्रानंत चतुर्दशी। मुहूर्तमपि चेद्वा द्वे पृथि
 मायां चतुर्दशी। संपूर्णं तां विदुस्तस्यां स जयेद्विष्णुमव्ययमिति ॥ ॥ अथ
 मचतुर्दशी ईषे आश्विने मासि कृष्णचतुर्दशी सा स्नपने स्नानविधौ चंद्रोद
 ये या भवति चंद्रोदय व्यापिनी या सा ग्राह्येति शेषः। भविष्योत्तरे। आश्वि
 नस्या सिते पक्षे चतुर्दश्यां विधूदये ॥ स्नपनं तिलतेलेन सदा कार्यं नरोत्तमैः।
 विधूदये त्रयोदश्यां भवेद्वादि चतुर्दशी। नारकी त्रयोदश्यां च आश्विनस्य ति
 सिते बुधेरिति। अपि शब्दे चंद्रोदये यदा नस्या तदा कामयुक् त्रयोद
 शी युक्ता ग्राह्या। भविष्योत्तरे। विधूदये यदा नस्या दिवा सित चतुर्दशी ॥

ज्याम्वितायां रिक्तायां नरः स्नायादिभूदये। दिनद्वये चंद्रोदयस्वे पूर्वा। व्याप्तेति बलो बलिकार्ये
प्रदोषे व्याप्ताग्राह्येत्यर्थः॥ ॥ अथ शिवचतुर्दशी॥ तपसि माघमासे कृष्णपक्षे शिवतिथिश्च
तुर्दशी। रात्र्यास्ये प्रदोषसमये। च परं निशीथगामध्यरात्रिव्यापिनी भवति सा शिवरात्रिः श्वे
ष्टा। प्रदोषे वा निशीथे वा द्वयोर्धी वा स्ति सा भवेत्। शिवरात्रिर्ब्रते तत्र द्वयोः सता प्रशस्य
त इति माधवोक्तेः। प्रदोषार्धरात्रयोर्व्याप्ताग्राह्येति स्पष्टमुक्तं स्कंदे। दिनद्वये प्यध्वरात्रे
वर्तते चेच्चतुर्दशी। परैव सा प्रकर्तव्या न च पूर्वा कदाचनेति। केवलं निशीथव्याप्तौ समाम
ध्मा प्रोक्ता। रात्रिमुखे केवलं प्रदोषव्यापिनी हीना कनिष्ठेति। प्रदोषव्यापिनी ग्राह्या
शिवरात्रिः शिवप्रियेः। रात्रौ जागरणं यस्मान्न स्मात्तासमुपोषयेत्। पूर्वोपवासे कृते पर
दिने यामत्रयोर्ध्वगामिन्यां चतुर्दश्यामुपसि प्रातः काले भुक् भोजने भवेति। तिथ्यंते पारण
यामत्रयादवाक् समापने। अन्यथा पारणं प्रातरन्यतिथ्युपवासवदिति माधवोक्तेः। प्रतिमा
संशिवरात्रिर्ब्रतं रात्रौ पूजा जागरणविधानाद्द्विरात्रिव्यापिनी ग्राह्या। तत्रापि प्रदोषनि
शीथो मययोगो मुख्यः। माघमासस्य कृष्णायाम् चतुर्दश्यां सुरेश्वर। अहं यास्यामि भू
धरात्रौ नैव दिवा कलौ। लिंगेषु च समस्तोऽपु स्थावरेषु चरेषु च। संक्रमिष्याम्यसंदिग्धं वर्षं
पविशुद्धये। तस्माद्रात्रौ हि मे पूजायः करिष्यति मानवः। मंत्रैरेतैः स्मरन्नेष्टविपापमासभविष्य
तीति। कोचिदत्रात्क प्रत्यनुकल्पत्वेनैक स्पवाद्वयोर्धी श्रवणं। अथवा शिवरात्रिं च पूजाज

गरणे नयेत् । कश्चित्पुण्यविशेषेण व्रतहीनोऽपि यः पुमान् । जागरं कुरुते यस्तु
पवारसमतां व्रजेदिति । यच्चेशिवायसमर्पितं तत्प्रसादरूपेण पुष्पनेवेद्या
दिविष्णुनिवेदितवस्तु वत्स्यं नोपयोज्यं । स्पृष्ट्वा रुद्रस्य निर्माल्यं सवासा
संस्तुतः शुचिरिति । कालिकापुराणे । अग्राह्यं शिवनिर्माल्यं पत्रपुष्पं फ
लं तुलं । शालग्रामशिलास्य शर्त्तु सर्वेयति पवित्रतां । नेवेद्यं वस्त्रादीनि
नाददीत् । निर्माल्यं तु ग्राह्यमेव । तदुक्तं स्कंदे । नरके पतितेद्यारेति र्यज्ये
नोचसंभवः । ब्रह्महापि शुचिः स्यात्स निर्माल्यं यस्तु धारयेत् । तस्य पापं
महच्छीघ्रं नाशयिष्ये महाव्रतेति । अशुचिना न ग्राह्यमनुपनीतेनेति केचि
त् ॥ ५१॥ ॥ इति निर्माल्यसिद्धिः स्कंदे ॥ निर्माल्यं यो हि मद्रक्त्या शि
रसाधारयिष्यति । अशुचिर्भिन्नमर्यादो नरः पापमवाप्स्यति । शिवदी
क्षारहितैर्ज्योतिर्लिंगातिरिक्तस्य वानग्राह्यमिति केचिद् ॥ ५१॥ इति निर्ण

मस्तिङ्गान्तेचतुर्दशीनिर्णयः॥ ॥ अथ पूर्णिमाऽमावास्येनिर्णयेते॥ ॥ सावित्रीव्रतपेत्कीमनुयुताग्रा
 ह्यावटस्यार्चनेचेदष्टादशानाडिकाधिकचतुर्दश्यन्वितात्रापरा॥ सर्वात्रिक्षणकालगात्रताविधोग्रा
 ह्याकुहूः पूर्णिमाराकामाससमारव्यभेनसहितास्नानेचदानेशुभा॥ ५२॥ ॥ बटपूजायांसावित्री
 पोर्णिमासीमनुयुतान्चतुर्दश्यन्विताग्राह्या॥ बटपेत्कीतत्संबंधिन्यमावास्यासापिचतुर्दश्यन्वि
 ताकार्या॥ तदुक्तंस्मृत्यंतरे। कृष्णष्टमीबृहत्तथासावित्रीवटपेत्की॥ अनंगत्रयोदशीरंभाउपोष्या
 पूर्वसंयुता॥ चैद्यद्यष्टादशानाडिकाधिकचतुर्दश्यन्वितापूर्णिमाकुहूर्वाभवतितदापराग्राह्यास्म
 ताष्टादशानाडीभिर्दृश्यत्कृत्तरांतिथिमिति॥ रंभेतिमाध्वोक्तेश्च॥ एतद्भूतद्वयव्यतिरिक्तासर्वकु
 हूरमायापूर्णिमात्रिक्षणकालगा॥ प्राक्त्रिमुहूर्तव्या॥ नौविंशत्या॥ भूतविज्ञानकर्तव्यादर्शः पू
 णाकिदाचने॥ वर्जयित्वा मुनिश्रेष्ठसावित्रीव्रतमुत्तममितिब्रह्मवैवर्तीत॥ एकादशीतथाषष्ठी
 णमासीचतुर्दशी॥ अमावास्यातृतीयाचतुर्थोष्याचपरान्वितेतिविष्णुधर्मोत्तरात्॥ राकापोर्णि
 मासी॥ माससमारव्यभेनमासनामनक्षत्रेणयुताभवतितदास्नानदानादौप्रशस्ता॥ स्वनामनक्ष
 त्रंतुचैत्रस्याचित्रा॥ वैशाखस्यविशारेवेत्यादि॥ ५२॥ ॥ इत्यमापूर्णिमयोरुपवासादौनिर्णयः॥ ॥
 अथोपाकर्म॥ ॥ त्रेधादिश्रवणर्क्षआद्यलवकेवसृक्षयुग्युग्विदः कुर्युः श्रावणकर्ममासिनमतिस्वल्पेन
 भेतक्षणात्॥ ॥ नंदाद्येदुतिथौयजुर्विद्वयंप्राप्तास्तिचेत्संगवंदुष्टायाननिशीथपूर्वश्राभृज्रासाक
 संक्रांतितः॥ ५३॥ ॥ नभसि श्रावणेमासिअङ्गिदिनमानेत्रेधाविभक्त्यादिलवकेपूर्वाह्नेवसूनामृक्षंधानि

निष्ठातद्युजितद्युक्ते श्रवणक्षेपितिक्रग्विदः क्रग्वेदिनः श्रावणं कर्म उपाकर्म कुर्युः । अजुर्विदस्त
 नंदाद्येदुतिथौ प्रतिष्ठातपो णिमायं । सामगास्तवाष्ट्रधिष्ण्य दुर्यं चित्रात द्युक्तहस्ते उपा
 कर्म कुर्युः । अथ नित्यं यदोदयिकनक्षत्रग्रहणं तत्रिमुहूर्तं कुर्यात् । भेन क्षत्रे त्रिंशणात्रि
 मुहूर्तस्त्वल्पेन कुर्युः । तथोक्तं परशिष्टे । उदें संगवस्य श्रौतौ पर्वणि च किं भे । कुर्युर्न भस्युपा
 कर्म त्रय्यजः सामगादिति । यजुर्विदस्तद्व्यं पोर्णमासी चेद्यदि संगव प्राप्तास्ति तत्रोपाक
 म् कुर्युः । अन्यथा पूर्वा विधायमेव । तथा च गार्ग्यः । श्रावणी पूर्णिमा सीव संगवात्परतोय
 दि । तदैवौदकी ग्राह्या नान्याह्यौ दयिकी भवेदिति । दुष्टायामिति । निशाथान्मध्यरात्रात्
 विशाखा भूतश्चंद्रस्य ग्रासस्तथा क संक्रांतिस्तभ्यां दुष्टायां पूर्णिमा चानक्युरिति । संक्रा
 तिर्ग्रहणं वापि यदि पर्वणि जायते । उपाकृतिं पंचम्यां कार्यविहसने दयिभिरिति । संक्रांती
 ग्रहणं वापि सूतके मृतके पिवा । गणस्नानं न कुर्युः । तनारदस्य वचो यथा । निशाथाह
 च्चैध्वं विग्रहणं वा संक्रांतिस्तदा पूर्णिमायामेव कर्तव्यं । तथा च गार्ग्यः । अधरात्राद
 धस्तात्वे संक्रांतिर्ग्रहणं भवेत् । उपाकर्म न कुर्युः । तपरतश्चेन्न दोषभाजि ५३ । निशाथा ति ।
 रवाग्रहणं संक्रांतौ वा किं कार्यमित्यु आह । । दुष्टे पर्वणि पूर्वपंचमि तिथौ हस्ते दृग्वौथ

का. नि.
४३

दयेतत्रोषधभवेनभस्यहरिभेतस्सर्णिमायांकरे"सिंहैर्कैरविभेपराहुसमयेकुरुस्त
थासामगगद्यहोभैप्यपराहुगेनचलवेस्तल्यैपुडावौदये॥५॥ प्रागुक्तग्रहणसंक्रां
नितःपर्वोणपूजाभमासीति थोडुसदोषेसतिपूर्वपंचमतिथौश्रावणसितपंचम्या
हस्तेहस्तयुक्तायावाहयेपृथक्पंचम्यामेवहस्तेवोपाकर्मकुरुः। तदुक्तंकात्यायनेन।
अथातोध्यायोपाकर्मोषधीनां प्रादुर्भावेश्रावणेनश्रावण्यांपौर्णमास्यां५ श्रावणस्यव ५
पंचम्याहस्तेनवेति। याज्ञवल्क्येनापिकालचतुष्टयमुक्तं। अध्यायनामुपाकर्मश्राव
ण्याश्रावणेनवा॥हस्तेनोषधिभावेवापंचम्याश्रावणस्यदु॥ अथतत्रश्रावणस्यका
लद्वयेपंचम्याहस्तेनवापर्वणिचोषधीभावेऽऽषधीनामभावेप्रादुर्भावेनभस्ये
भाद्रपदेहरिभंश्रावणक्षंतित्रवातस्सर्णिमायाभाद्रपदपूणिमायांचाकरेभाद्रपदेहस्त
भयुपाकर्मकुरुः। तथाचमनुः। श्रावण्यांप्रोष्ठपद्यावापुपास्तययथाविधि। युक्तश्चेदं
स्यधीयस्तिमासांचिप्रोधपंचमान्॥ अपिशारेणभाद्रपदहस्तश्रावणपंचमीनामु
पादानं॥ तथाचपरीशिरे॥ अरुष्ट्योध्ययवस्तस्मिन्मासेनोसंभवन्तिचेत्। तदा
भाद्रपदेमासिश्रावणेनतदिष्यते॥ अथबौधायनतैत्तिरीयशाखिनांग्रहणसं

राम
४३

ह
गा
ले

क्रमपादुष्टायां श्रावणोषोर्णमास्यां प्रौष्ठपद्यादिकालाः प्रवास्ता उक्ताः। ग्रहे संक्रांतिदुष्टायां श्रावणं
तेतिरीयकैः। प्रौष्ठपद्यामुपाकर्मकार्यबोधायनेरपीति। अपिशब्दाद्वोधायनानामाषाढ्याम
व्युक्तं। अथ सामगानामुपाकर्मह॥ सिंहर्क इति। सिंहसंक्रांतो सत्यंरविभेहस्तर्क्षः पराङ्काल
व्यापिनिसामगाउपाकर्मकुर्युरिति। सिंहैरवतु पुष्यर्क्षे इत्युपक्रम्य शुक्लपक्षेतु हस्तनउपा
कर्मपिराहिकमिति गार्ग्योक्तः। उपाकर्मपिराहस्य उदसर्गः प्रातरेव हीति ध्रुवदोगविषयं। अ
त्र पूर्वपराद्विभागो द्वित्रिधा विभक्तो ध्रुवदोगानामेव न त्वपराह ६६ नक्षत्रयोगीत्य
कोदधिकग्रहणं॥ किंतु ध्रुवो भवेति। ध्रुवोरपरहर्षेभेन क्षत्रैः सति। च परं ध्रुवो भवे
स्याऽभावे बालवेरं त्रौर्भेद्यहोपरा ६६ ध्रुवो सत्यामपि ओदधिके उडौ नक्षत्रे सामगा
कुर्युरित्यर्थः। उदये संगवस्य शिशुतोपर्वणि चार्कभे॥ कुर्युर्नभस्य पाकर्म क्रियते सा
मगाः क्रमादिति॥ अत्र ध्रुवदोगानां सिंहैरवा विलकलत्वादधिमासे उपपाकर्मैस्मिन्नेभिव
स्तनएव। अतएव स्मृतिसंग्रहे स्पष्टप्रथमग्रहणं गुरुभागवयोमौल्युबन्धये वावाधर्कैः
पि॥ तथाधिमाससंस्पर्मलमसादिदिष्टुद्विजे॥ प्रथमोपाकृतिर्नस्यात्कृतं कर्म
वा

का. नि.
४४

र. च. त. र. त. क्र. म. लु. प. र. ग.
न. वा. वि. मा. स. र. क. र. त. अ. य. ग. वा. र. क. दि. न.

विनाशरिति। अत्र प्रथमोपाकृति निषेधे यदधिमासग्रहणं तर्हि तीयादिप्रवृत्त्यर्थं चंदो
विषयं। यच्च उपाकर्म तथोत्सर्गप्रसवाहोत्सवाष्टकाः। मासवर्धोपरत्रस्युवर्जयित्वा
तु पौनृकमिति निषेधवचनं तद्धंदोगव्यतिरिक्तविषयं। तस्मात्सामगानां सिंहाकरव
रवंग्रहसंक्रांतिहृषितेपि। ५४। इत्युपाकर्मनिर्णयः॥ अथोत्सर्गविधिः॥ ॥ पौषमा
सिकर्मेऽथवाष्टमतिथौ रव्ये शुतोत्सर्जनं प्रोक्तं मंदधियांत देवदिवसे तत्प्रागुपक्रम
तः। तद्वत्सामविदो रवो हरिगते द्वेधा द्विपूर्वो द्वे केवे दोत्सर्जनं मीज्यभेदं चिह्नं कर्कं तं
स्करे॥ ५५॥ पौषमासिकर्मे रोहिण्यां वाष्टमतिथौ अष्टम्यां वृषपक्षे शुतस्याध्ययनस्यो
त्सर्जनं॥ उत्सर्गः प्रोक्तः। तत्र याज्ञवल्क्यः॥ पौषमासस्य रोहिण्यामष्टकायामथापि॥
जलांतैश्च दसांकुर्यादुत्सर्गविधिवद्बहिरिति पौषस्य रोहिण्यां मध्यामायामष्टकायां
वाध्यायानुत्सर्जयेत्। तत्कालाय वचनात्। अधर्षणान्मोसानधीत्योत्सर्जयेत्। रत राम
धसप्तमान्वेति कालायाय वचने सर्वेषां प्राप्तं तथापि कलौ मंदमतीतो तस्मिन्नेव हि ४४
उत्सर्ग उपाकर्मतः प्रागुक्तः। तथा च रवादि रग्रह्ये। पुष्ये तूत्सर्जनं कुर्यादुपाकर्मदिने
थवेति॥ तद्वत्सामविदो सामगानो रवो हरिगते सिंहे कर्कसति द्वेधा द्विभिभक्ते पूर्वो द्विभे
न

पूर्वाह्णव्यापि नईज्यभेषुष्यक्षेवेदोत्सर्जनं प्रोक्तं ॥ सिंहैरचौतुपुष्यक्षेपूर्वाह्णे विचरे
 द्विहिः ॥ ध्रुवो गामि लिता कुर्युस्सर्गं सर्ववदसो मिति ॥ केचिदिति ॥ यदा तु सिंहस्थे स
 ये प्रथमे तोहस्त एव भवति ॥ तत्सर्वतः पुष्यस्तकर्कस्ये ॥ तदा इदमुत्सर्जने तत्रैव कर्कस
 तेषां स्करे प्रोक्तं ॥ कदाचिदिति ॥ मासे प्रोष्ठपदे हस्ता पुष्यः पूर्वा भवेद्यदा तदा तु श्रा
 वणे कुर्याद्विस्तर्गं ध्रुवसं द्विज इति कात्यायनोक्तैः ॥ इत्युत्सर्गः ॥ ५५ ॥ अथ रक्षाबंध
 नमाह ॥ रक्षान्धन पूर्वकं हलमिदं प्रागन्वितायां चरेद्धावण्यामपराह्णे केस्विलमि
 दं विष्टो विज्ञतायामथा ॥ होलारत्रिमुखे भवेच्च स हितो विष्ट्या तदंते तदारात्रेः शेष
 मुद्धन कोपि च न दातु सुधे कालोथवा ॥ ५६ ॥ साधं चेत्प्रहरत्रयं परदिने पूर्णा भ
 वेत्तैस्तुरोदधिः ॥ स्यात्प्रपतिथे रिह निशा च क्लेसनं देज्व लेव ॥ प्रपुक्तौ प्रतिपद्य
 तं तिमतिथिः सर्वा च पूर्वा चिता ज्येष्ठे मासि तथा श्रिने कुहनिथिः स्याद्दीपदाना
 दिके ॥ ५७ ॥ चेदूर्ध्वं प्रहरत्रयं च सदलं न दानि मावृद्धिगाते दीपो सवकेय

ति

का. ति.
४५

म
थातुभवतः प्रागाचिते सर्वदा। चेदाद्ये हनि नदीबदानमुचितं श्राद्धं परमस्मिन्दिने
तत्कुर्वन्नेतत्तथैव गोबलिं होहोदवैर्निविने पशुतो ॥ ५८ ॥ ॥ व्याख्या ॥ ॥ पूर्वार्धे न
रक्षाबंधनमाह। रक्षाबंधनं सर्वकंहलिकमचारिणसंहलिनिकैर्षणंतदत्र प्रागाचि
तायां पूर्वविधायामेव चरेत् ॥ अपराह्णके काले वृष्ट्या उद्दिश्यते यत्तु श्रावणीदुर्गनि
वमीति वचनात् ॥ ततो पराह्णसमये कुर्यात्पैरोलिकां शुभं ॥ कारयेच्चक्षुःक्षेत्रे स्त
द्विसिद्धार्थे हर्मचर्चितमिति ॥ तद्विधौ ॥ ॥ उपराह्णकालादहते श्रयद्युक्तं उपा
कर्मद्विकं विधाय ततो पराह्ण इत्यादि न तत्तु पूर्णतिथ्यादौ ज्ञेयं ॥ पर्वण्योदधि
केतुर्गुरित्यादि वाक्यैस्तत्र विधा ग्राह्यत्वं मुक्तं ॥ ॥ श्रावणीदुर्गनिवमीत्यादि
वाक्यैः पूर्वविधा ग्राह्यत्वं मुक्तं ॥ ॥ अनयोर्विरोधे पूर्वविधा ग्राह्यत्वं पुराणोक्तं
श्रावणीकृत्यविषयं ॥ नेत्र्याकर्मविषयमिति रक्षाबंधनं निर्णयः ॥ अथ होलिका निर्णयः ॥
होलेति। होला होलिका दीपनं राजिमुखे प्रहोषे भवेत् ॥ पूर्वविधा प्रकर्तव्या फाल्गुनीया न

राम
४५

र्षिमातयेति शिव रह स्यात्। निरागमे तु पूज्येत होलिका सर्वतो जने रिति पृथ्वी चंद्रादये।
तत्र चेद्वेष्टि योगस्तत्राह। सूर्यो होला रात्रि मुरवे विष्ट्या सहिता भवेत्तदा तदंते रात्रेः शेष
मुहूर्तमात्रेऽपि होलिका दीपनं भवेत्। शेषः सूर्यो दयावधीति पारिभाषिका वचनात्। रा
कायामत्र यादूर्ध्वं चतुर्दश्यां यदा भवेत्। होला भद्रा वसाने च निशांते वा प्रदीपयेदिति भ
विष्टो नरात्। भद्रायां निषेधश्रवणाच्च। भद्रायां दीपिता होला राष्ट्रभंगं करोति वै। न
गरस्य च नैवेष्टा तस्मात्तां परिवर्जयेदिति। भद्रायां द्वे न कर्तव्ये श्रावणी फाल्गुनी त
था। श्रावणी तृपतिं हंति ग्रामं दहति फाल्गुनीति स्मृत्यंतरात्। यदा पूर्वदिने भद्रा रहितः
कालो न प्राप्यते परदिने सूर्यास्ता पूर्वमेव पौर्णिमा समाप्तिस्तदा किं कार्यमित्यत्राह।
तत्पुच्छकाले येनेति। पूर्वदिने रात्रावेव भद्रा पुच्छा समये होला दीपनं वा भवेत्। एथि
यां यानिका यीणि शुभानि त्वशुभानि च। तानि सर्वाणि सिध्यन्ति विष्टिपुष्टे कृता

का० नि० सि०
४६

निच। विष्टिपुष्टं ज्योतिशास्त्रे। दशम्यो मष्टम्यां प्रथमघटिकापंचकपरं। ५।० हरिद्वः११ सप्त
म्यां० द्विशोदेघटिका१२ ते त्रिघटिकं। तृतीया राकायां नखमितघटिटी २० भ्यः परतरंध्रव
विष्टेः पुष्टं शिवतिथि १४ चतुर्थी ४ स्तु विरमे। पूर्णिमायाः विंशतिघटी पुगतास्तु वि
ष्टिपुष्टप्रवृत्तिः। ततस्त्रिघटिकाः ३ पुष्टं तत्र दीपनं पूजां कुर्यात्। यदा परदिने पूर्णिमा
सार्धयामत्रयमिता ततो धिकावा प्रतिपञ्चोत्तरदिने हृदिगामिनी तदा तत्रैव कर्तव्ये
त्याह। सार्धचेदिति। चेद्यदि परदिने पौर्णिमा सार्धप्रहरत्रयं भवेत्। पुरोऽग्रे प्रतिप
तिथे र्वृद्धिः स्यात्तदा सनंदे प्रतिपद्युक्ते पीह निशामुरेव होलाज्वलेत्। तथा च भविष्यो
त्तरे। सार्धयामत्रयं पूर्णा द्वितीयेदिवसे यदा। प्रतिपद्वर्धमाना तु तदा सा होलिकास्मृ
तेति। अन्यथा पूर्वविधायां भद्रांते तत्पुष्टेवा होलादीपनं कर्तव्यं॥ ॥ इति होलिकानिर्ण
यः॥ अथ दीपोत्सवनिर्णयमाह। प्रागुक्तेति। सर्वान्तिमतिथिरमावास्या प्रतिपद्य

राम
४६

हो

ता प्राक् साधारण निर्णये उक्ता । च परं ज्येष्ठे मासि तथा श्विने मासि कुहतिथिर मा पूर्वा
श्विना चतुर्दशी विधा दीपादीनां कथिता । तदुक्तं स्मृत्यंतरे । तुला संखे सहस्रांशो
प्रदोषे भूतदर्शी योः । उल्काहस्ता नराः कुर्युः पितृणां मार्गदर्शनं । अमा वास्या यदा
त्रोदिवा भागे चतुर्दशी । पूजनीया तदा लक्ष्मी विज्ञेया स्फुरवरात्रिकेति । यदा तत्तर
दिनेऽमा वास्याया मन्त्रयमिता प्रतिपत्सहार्धया मन्त्रयमिताऽग्रे द्वितीया वृद्धिगा
तदा किं कर्तव्यमित्यत आह । चेदृशी इति । चेद्यद्यमा वास्या प्रहरत्रयमिमा सदलं या
मन्त्रयं नंदा प्रतिपद्भवति । द्वितीया वृद्धिगा । तदा दीपोत्सवके । दीपश्चोत्सवश्च दीपो
त्सवकं तस्मिन् विषये ते दर्शनं देवतः । दर्शो दीपदानं । प्रतिपदि गोमहोत्सवः । तदुक्तं
स्मृत्यंतरे । त्रियामगा दर्शतिथिर्भवेत्सौ चैध त्रियामा प्रतिपद्विहर्षो । दीपोत्सवते

मुनिभिः प्रदिष्टे अतो न्यथा पूर्वयुते विधेय इति। पुराणसमुच्चयेऽपि। वर्धमानातिथिर्न दाय
 दासाध्वियाभिका। द्वितीयाह धिमासाचेदुत्तरातव चोच्यते। यदा पूर्वे सूर्येव प्रदो
 ष व्यापिन्यमावास्या आध्वयोग्याच द्वितीयेदिने तद्विषये कार्यमाह। चेदिति। चे
 द्दि प्राग्दिने दीपदानमुचितं कालवशात् सा संपरस्मिन्दिने कावशा आध्वच प्राप्तं
 तत्तथैव स्वैस्वैकाले कुर्वितुं। प्रदोषभूतदर्शयोरिति। अमावास्यायदाराचौ दि
 वाभागे च चतुर्दशी ति पूर्वोदाहृतवचनात् प्रदोषव्यापिन्यां दीपदानादिकुर्यादित्य
 र्थः। आध्वत्वे पराह व्यापिन्यामेव। यद्यपि कृत्वा तु पार्वण आध्वमित्यभिधाय न ताप
 राह समेय इत्यादि पितृणां मार्गदर्शन इत्यनेन सर्वैरपि आध्वानंतरं कर्तव्यमिति
 प्रतीयते। तत्तु आध्वदिने प्रदोषव्यापिन्यां च तस्यां तत्संभवत्येव। पितृणां मार्गदर्
 शनामिति प्रभृतितेदपरपक्षागतपितृविषयां अमावास्या तु प्रतिमासमेव वेति।

ल

राम

४७

तथोचोक्तं ॥ रास्त्रास्त्रादतानां च भूतानां चैभूतदरीयोः उज्ज्वलज्योतिषादेहं देहयं
 म व्योवहिना उल्कादाने मंत्रः ॥ अग्निदग्धाश्च ये जीवा येऽप्यदग्धाः कुले ममा उज्ज्वलज्योतिषा
 दग्धास्ते यांतु परमां गतिं ॥ विसर्जने मंत्रः ॥ यमलोके परित्यज्य आगता ये महा लये ॥ उज्ज
 ह लज्योतिषा वत्प्रपूज्यं ते प्रजंतु ते इत्यादि मंत्रा लिंगा स्थष्टु मुक्तं प्रतिपन्नो कीडने बलि पूज
 ने च पूर्व विधाया द्येत्यादि ॥ गोबलि म ह इति ॥ देवी चिते पक्षतो प्रतिपदि गो कीडने
 बलि महोत्सवः पूजा कर्तव्या ॥ प्रतिपद्वी संयोगे कीडनं गवां मतं ॥ परविधेष्टु यः कुर्या तु
 ति पुत्रदारे धनक्षयः ॥ प्रपद्यन्नि करणं द्वितीया यांतु गो च न भूय ध्वेद करिष्ये ते वित्तं तेना
 ब्रोकुलं ह्ययमिति पुराण समुच्चयात् ॥ या कुट्टः प्रतिमिश्रा तत्र गाः पूजयेत्स्व पत्र
 न्तप ॥ पूजने त्रीणि वधं ते प्रजा गा वो महो पतिरिति देवलो लोके ॥ गा वां पूजा दिने
 यत्र रात्रौ दृश्येत चंद्रमाः ॥ सोमो राजाप शुभं नृति स्मर भी पूजिकं तथेति ॥ अतए
 व चंद्रदर निर्भा वेध कचिद्दीपो सवी त्रियामा मा इत्यनेनो तैरा द्यत्वे नोक्ता ॥ बलि या
 पूजने सर्व विधा प्रकर्तव्या शिव शत्रि बले र्दिन मिति ॥ नीराज नंतु स्वा ल्या यामपि

का. नि.
४८

द्वितीययेताथमेवप्रतिपदिकर्तव्यं॥ प्रातर्वायदिलभ्येतप्रतिपत्तुघटिकाद्वयं
द्वितीयायांतदाकुर्यात्सायंमगलमालिकां। अश्विनीयेयदादर्शिनारीनीराजन
सवेत्। नारीणांतत्रवेधव्यंदेरोडभिर्क्षमादित्राभविष्यतिरे। एवंगतेनिशी
रथेतुजनेनिद्राधलोचने। तावन्मर्गनारीभिःसूर्यडिंडिमवादनेः। निष्काश्य
तेमृष्टाभिरलक्ष्मीःस्वर्गहागणात्॥ तत्तुदीपदानानंतरममकस्याषया
कर्तव्यमिति। इतिदीपोत्सवनिर्णयः॥ अथतात्कालिकतिथिनिर्णयमाह॥
अश्विस्तानविधौभूजोजनृषिवाभ्यंगेव्यवायेयुगाद्येमन्वादिषुवैधर्तैर
दमर्जमिथानपातादिषु। शनैरेनव्यवधूनरेरासदनावेरोशिलास्थाप
नेकायेष्वेष्टुगमेतथा। निगदितातात्कालिकीयातिथिः॥ ५९॥ अश्वोस्मा
नैतद्विधौपवृद्धयंतात्कालिकंयाह्यं। मृतोमरणं। जनृषिजनमनि। अ
जं गतेलाभ्यंगनिषेधो॥ व्यवायेमैथुननिषधो॥ युगादिमन्वादितिथिः

राम
४८

न

त्ये रदमजौ दंतधावनं निषेधे ॥ मंथाने दधिमंथानादौ पातादिषु च तीपाद्य
 तवर्धने संक्रांत्यादौ ॥ शौरेक्षरकर्मणि ॥ न व्यवधसदनप्रवेदो ॥ नरेन्द्रासद
 नप्रवेदोच ॥ शिलास्थापने ॥ वास्तुप्रारंभे ॥ गमयात्रायां ॥ एकैषु कार्येषु ता
 या कालिकीति कालिका तिथिः निर्गदिता प्रोक्ता ॥ तथा च स्मृत्यंतरा ॥ अभ्यंगे चो
 दधिस्नाने ॥ दंतधावनमैथुने ॥ ज्ञाते च मरणे चैव तिथिस्ता कालिकी स्मृ
 ता ॥ मन्वादी नवयुगादौ च संक्रांतौ धरतिपातयोः शौरेव धूपवेदोच शिला
 स्थायांगमेषु च ॥ दधिमंथनं चैव तिथिस्ता कालिकी स्मृतेति ॥ इति
 तिथ्यादिनिर्णयः ॥ ॥ ३४ ॥ **श्राद्धादिनिर्णयः** ॥ ॥ तत्रादौ वैश्वदेव
 निर्णयमाह ॥ ॥ श्राद्धादाविहसाग्निकस्य ॥ इति ॥ सकलस्थालीयपाकांततः प्रोक्तः पं
 चमखः सपिंडपितृजंत्यक्तानिरग्नेरथ ॥ श्राद्धांतपि च साग्निकस्य विस्तरं श्राद्धांततो न
 तरादादावाभ्युदयेषु कर्मस्फुटान्ता देवसर्वचरेत् ॥ ६० ॥ ॥ साग्निकस्य पंचमखो
 वैश्वदेवः श्राद्धादाविहप्रोक्तः ॥ तथोक्तं ॥ यक्षांतं कर्म निर्वृत्य वैश्वदेवं तु साग्निकः ॥

का. नि.
४९

पिंडयज्ञंततः कुर्यात्ततो न्वाहार्यं कंबुधुः ॥ पक्षांतमग्न्या न्वाधानादि ॥ पिं
डयज्ञं पिंडपितृयज्ञं ॥ अन्वाहार्यं दर्शश्राद्धं ॥ अन्यच्च ॥ श्राद्धात्प्रागेव कुर्वते वे
श्वदेवंतु साग्निकः ॥ एकादशाहिकं मुक्तातेन ह्यंतो विधीयते इति ॥ सपंचमश्वः
॥ ॥ पिंडपितृजं पिंडपितृयज्ञं त्यक्त्वा सकलस्थालीपाकांतेषु प्रोक्तः
स्थालीपाकः पक्षादिश्रवणाकर्मादयस्तेषामंतत एव प्रोक्तः ॥ ॥
अग्रतो वै श्वदेवस्य स्थालीपाकाः प्रकीर्तिताः ॥ ॥ अन्यत्र
पितृयज्ञान्तु सोपराह्णे विधीयत इति ॥ ॥ अथ निरग्नेर
ग्निरहितस्य सपंचमश्वः श्राद्धांतं प्रोक्तः ॥ ॥ अना
हिताग्निर्देवे श्राद्धं कृत्वा विधानतः ॥ ॥ पितृशे
षेण वै कुर्याद्देवदेवंततो द्विजः ॥ ॥ ॥ प्रत्यक्षे मा

राम
४९

हः स्वाहा कुर्यादिनाभावे केन चिदाकाष्ठाद्देवेभ्यः पितृभ्यो मनुष्येभ्यो श्चोदपात्रादिति
 गृह्यसूत्रविधानात्। तथासायनीये। अन्नाभावे प्रवासे च तदुलानोषधीस्तुवा। प्याद
 धिघृतं वापि सक्तु मूलफलतथा। योजयेद्देवयज्ञादोजलचापत्सुवाजलज्ञिते वैश्वदेव
 नित्ये रण्यः॥ ६०॥ अथ दर्शश्राद्धनिरण्यमाह। दर्शश्राद्धमिहोदितं च कुतुपाद्या
 क्त्वा पराह्णं वाधि व्युक्रांतं कुतुपे। पराह्णं विषये स्वल्पं पराह्णं द्वये। तुल्ये वासकलुति
 थः समचये। क्षीणे परापूर्विकाद्वा द्वे। श्वेद्विषमा पराह्णं समयतत्राधिका गृह्यते॥ ६१॥
 दर्शश्राद्धमिति। कुतपात्कालात्तयावत्पराह्णं वाधि दर्शश्राद्धमिहोदितं कथितं। कु
 तये व्युक्रांते व्यपगतं दर्शप्रवृत्तौ पराह्णं विषये दर्शश्राद्धमुदितं। अपराह्णः पितृणां
 तुयापराह्णं तुल्यं तुयायिनी। साग्राह्या पितृकार्येषु न पूर्वीस्तानुयायिनीति
 अपराह्णः पितृणां तस्मादपराह्णं ददातीति श्रुतेः। दिनद्वये पराह्णं योगस्तत्रव्य

वस्थामाह। यदा तु दिनद्वये साम्ये न देवामपराह्णस्य स्पृशति। अथवा
 दिनद्वये संपूर्णादपराह्णस्य स्पृशति तदा नृतिथेः रथ्ये साम्ययो रत्नरा
 गाह्या। क्षये तु पूर्वा। अमावास्या तु या। हि स्यादपराह्णं द्वयेऽपि सा॥
 क्षये पूर्वा पराह्णं साम्येऽपि च पराह्णं मृतेति। शिवरात्रे च संवादात्। अ
 न्यच्च। अतिक्षये मिनीवालीतिथि रथ्यो कुरुहमेता। साम्येऽपि च
 कुरुहमेतावेदं दागवेदिभि रिति। दृष्टं चेद्रामिनीवाली नष्टं चेद्रा
 कुरुहमेतति। यदा व्युक्रादिन द्वये पराह्णं समये विषमा भवति साग्रा
 ह्या॥ ६१॥ दिनद्वये पराह्णं भावे व्यवस्थामाह। चेन्नाहद्वितयेय

का. नि.
५९

राह विषये भी जे तिथी साग्नि केः कार्य पूर्व त एव वहि रहितेः स्त्री
श्रद्ध के श्रापरा। स्त्री श्रद्धेषु सदा दित श्रु कु तपोऽ स्या भावतः शारदः
पूर्व यक्षय वृत्ति साम्य मुदितं तत्पक्षयते रिष्यते ॥ ६२ ॥ चेदिति ॥ चे
द्यदि अहर्दितये दिन द्वयेऽ पराह विषयेऽ मानास्ति तदग्नि तिथेः क्ष
यात विहीयते तदा साग्नि केः पूर्वा कार्या तथा च षंडो गपरिशिष्टे।
चतुर्दशी यदा यामतुरी यमनु पूरयेत्। अमा वास्या क्षीयमाणा तदेव श्रा
ध्मिष्यते। तुरीयमनु पूरयेदित्यस्ता पूर्व किं चिदमा वास्या स्यात्। त्रि
धा विष्णु त्को दिवसे कृतेऽ पराह व्यापित्वा साग्नि केः पूर्वा कार्या। अ
स्मिन् विषये वहि रहिते निराग्नि केः स्त्री श्रद्धे श्रापरा कार्या। अमा दिन द्व ५९

सिके चैव श्राध्मं कृत्वा विधानतः ॥ तच्छेषेणैव कर्त्तव्ये श्रद्धे देवततो द्विजः। च
शब्दान् महालय एकोदावपि विधेयं। च परं साग्नि के कस्य विष्णु श्राध्मस्यैको द्वि
ष्ट श्राध्मस्यानंतरमेवान्नांतरान् भिन्ना कात्सं चमखः प्रोक्तः ॥ एकोदशाहिक
त्यक्तेति प्रागुक्तं। आभ्युदयिकेषु कर्मसु चमखः आदावेव प्रोक्तः। केचिन्निर
ग्ने वैश्वदेव चतुर्विधं वदन्ति। चत्वारोक्षये चान्ते मध्ये दर्शतु कुर्वन्ते। महालयेत
पिंडांतैवैश्वदेव चतुर्विधमिति। मध्ये पिंडांतं च यदुक्तं तत्पृथक्का विषयः। यत्तु। पि
तृश्राद्धं कृत्वा त्वेव देव करातियः। अस्तु तत्तद्वै चत्वारोक्षयपितृणां नापतिष्ठती
त्यादीनि वाक्यानि निराग्नि के विषयाणि। इदं वैश्वदेवाहं कर्म गृहान्ना देव स्वकी
यानां देव चरेत् परान्नादित्यर्थः। गृहान्नां माषकाद्यादि परान्नपायसतथा। दग्ध
मन्नं तथा क्षारवैश्वदेव विवर्जयेत्। अस्यैवैश्वदेवस्यावश्यं कर्त्तव्यं द्विजानां। अहं

योपि स्याद्यदा कुतपगाभिनी। पूर्वा तु साग्निवै ग्राह्या शूद्रेऽग्नि
वैः परा। जावालिकः सिनीवाली द्विजैः कार्या साग्निवैः पितृकर्मणि।
स्त्रीभिः शूद्रेः कुहूः कार्या तथा चानग्निवै द्विजैरस्यादि। यतु अपरा
रुदयव्यापि याददर्शतिथिः क्षये। आहिताग्निः सिनीवाली निरग्न्या
देः कुहू मतेति जावालिक वचनानि राग्नि कस्य कुतप कालिका ग्राह्यत्व
मुक्तं। तथापि। दर्श आह्वय प्रोक्तं पार्वणं तत्प्रकिर्तितं। अपराहूः
पितृणां तु ततदानं प्रशस्यत इत्यादिवचनेनानि राग्नि काणामपि प्रा
समपराहू स्य दर्श आह्वय कालत्वं। यदि कुतप कालिका ग्राह्यत्व वचन

मन्यथानोपपद्यतेतत्तुदिनद्वयापराह्णस्पर्शाभावेवेदितचं।साग्न्यन
 ग्निन्यवस्थास्याश्वेदहोरपराह्णयोःपूर्वद्यःसाग्निकाःकुर्युरुत्तरेद्युर्नि
 रग्निकदित्यादिमाध्वानिवंधालिखितवचनान्निरग्निकस्यदिनयाम
 राह्णस्पर्शाभावेमदन्यस्मिन्यक्षेतुपूर्वोदितसाग्निकवर्निर्णयोवेद
 तव्यः।स्त्रीशूद्रयोःकुतपव्यापिन्येवेत्याह।स्त्रीशूद्रोत।स्त्रीणांशूद्राणां
 सदाकुतपएवोदितः।स्त्रीभिःशूद्रेःकुमुदकार्योतिलोगाभिवचनात्।
 दिनद्वयकुतपाभावशारदोदितोऽपराह्णःकथितःअपराह्णश्च
 शरादतिश्रुतेः।वेदिदिनद्वयकुतपकालव्याप्तिदर्शस्तदास्त्रीशूद्रे
 रुतरःकार्याः।अत्रसर्वस्मिन्विषयेक्षयवृत्तिसाम्ययत्नाथितंतत्प

का. ति

७३

सा सदा ॥ मध्याह्ना लघुघटिका द्वयं यदाधिका वल्यो तदा न्वाहिति
या गश्या न्यादिने पराह विषये ॥ मां ते श्व इहो क्षणं ॥ ६५ ॥ आप
स्तवनवाश्वला यनयुनिर्वेवापरेषां कचिधा राधिः प्रतिपत्तिथेः
क्षयतार्थं न्यस्य दशति के ॥ निष्क ॥ स्ये वचनार्णये नृपतिथींद्रोह
१६ ॥ १५ ॥ १४ गुरुर्मध्यमो हीनो ॥ त्यष्टिक विश्ववासमभवो यागः ॥ १७ ॥ १३ ॥
कदाचिन्न हि ॥ ६६ ॥ चतुर्णो व्याख्या ॥ पूर्वलो त्यपादः प्रतिपदस्य यो
अथ एवं चतुः पान्मि तो याग कालः ॥ स चेत्सातव्या सियुतः प्रातः का
लव्या पी सश्रेष्ठः ॥ तदुक्तं ॥ पार्वणाय श्वतुर्थी श आद्याः प्रतिपदस्य यः ॥ या
ग कालः स विज्ञेयः प्रातर्युक्तो मनीषिभि रिति ॥ मध्याह्ना तत्पूर्वतः यव प्रति

७३

पत्सं धौ निर्णयमाह ॥ दिनार्थसमय इति ॥ अत्र पर्वणः संधौ दिनार्थसमये सति
वा तत्पूर्वतो मध्याह्ना तत्पूर्वतः संधौ सति तद्विने याग इष्टः ॥ आद्य दिने ॥ न्वाधान
मुक्तं ॥ तथा च लोकादिः ॥ पूर्वाह्ने वाथ मध्याह्ने यदियं सर्वसमाप्यते ॥ उपोष्य तत्र पू
र्वे दुस्तदहयाग इष्यते ॥ आवर्तना तु पूर्वाह्ने त्यपराह स्तथा परः ॥ मध्याह्ने तु
तथाः संधिर्यदा वर्तनमुच्यते ॥ अतएव गोभिलः ॥ आवर्तने यदा संधिपर्वजति पदा
भवेत् ॥ तदहयाग इष्येत परतश्चेत्परहनि ॥ पर्वप्रतिपदोः संधिरवागवर्तनाद्य
दि ॥ तस्मिन्निहानियष्टव्यं पूर्वदुस्तदपक्रम इति एतादृश विषये पर्वचतुर्थी शो या
गारभः कर्तव्यः ॥ परंतु पर्वमध्यने समोपनीयः ॥ किंतु प्रतिपदि प्रविष्टा
या समापन कर्तव्यं ॥ तथा च प्रतिपद्य प्रविष्टा या यदि चेष्टिः समाप्यते ॥ पुनः
प्रणीय कर्तव्यं ॥ कर्तव्या याग वेत्ते मेरिति ॥ गार्ग्योक्तेः ॥ रात्र्यपराह्णयोः संधौ नि
र्णयमाह ॥ यदा रात्रि विषये साम्या विषये वारात्र्यपराह्णयोः संधि भवति तदा

संधिदिने न्वाधानं परेद्युरिष्टिरिति ॥ अपराह्ने श्यवारत्रो
 यदि पर्वसमाप्यते ॥ उपोष्यतस्मिन् न ह निष्चोभृत
 यागद्वयत इति ॥ इदमपराह्णसंधिशारत्रवृद्ध्यादि
 नासत्तत्काशंग्राह्यं ॥ ६३ ॥ क्षयविशेषमाह - क्षय
 तः पराह्ण इति ॥ क्षयतः क्षयवशात् ॥ अपराह्णवि
 विषये संधिश्चेत्तदाद्यदिने न्वाधानं यागस्तस्मिन्नि
 न इति ॥ प्रतिपच्चतुर्थे शोयागविषेधात् ॥ न यष्टव्यं च
 तुथोशियागः प्रतिपदः कश्चित् ॥ रक्षासितद्विदुपति ५४

तत्पक्षेः प्रतिपद एवेष्यते ॥ ६२ ॥ इति दर्शश्राद्धनिर्णयः ॥ ॥ अथोष्टि
 निर्णयमाह ॥ पर्वस्याग्निरथ त्रयः प्रतिपदो यागस्य कालः स्मृतः
 प्रतर्ज्यामिषुतोदिनार्धसमये तत्पूर्वतः पर्वणः ॥ संधौ तदिन इष्टि
 राद्यादवसे न्वाधानमुक्तं यदा संधोरात्र्यपराह्णयोरिह तदन्वा
 धानमिष्टिः परे ॥ ६३ ॥ अथिष्ट्येक्ष्यतः पराह्णविगमे न्वाधानमा
 द्यदिने यागस्तत्र च पर्वनिर्णय इति प्रोक्तं श्रुत्वा कालतिथिः प्रश्न्या संग
 वतः पुरादिनदलाद्राकाक्षये तत्क्षणं सान्वाधानयजिः पुराह्णवि
 षये राकाक्षये रविविका ॥ ६४ ॥ स्यान्नाध्यदिनशारिव नो ब्रूतौ म
 हाश्वस्मिन् यजिर्वासरेश्चैष्टः परतो न वीष्ट रुदितो प्राक्योर्णमा

का.सिं.
५५

नो ब्रूते अन्वाधानं। अन्यस्मिन्वासेरेयजिर्याग इति। तथा च भाष्यसंग्रहः।
माध्यंदिनात्स्यादहनीहयस्मिन्वाक्यवर्णः संधिरिति तृतीया। सारव
विकावाजसिनेयमान्यालस्यापुष्याथपरद्युरिति। अथ नव
ष्टिः॥ दशैष्टिर्देश्यागतपरतः पौर्णिमासात्प्राद्वेष्टिराग्नयणेष्टिः
दितप्रोक्ता। तथा च वार्तिकारः। यजेत्पूर्वपौर्णिमासादूर्ध्वं दशान्नवेज्य
येति। आवर्तनादूर्ध्वं दशान्नवेज्ययेति। आवर्तनीदूर्ध्वं अपरा
ह्वात्साक्यसंधौ निर्णयेमाह। मध्याह्नात्तृघटिकादयमिति। यद्यदाह
द्वौ सत्यां मध्याह्नात्परताघटिकाद्वयराकान्तिथिरधिका तदा त्रैतैव
अन्वाधानं कार्यं अन्यस्मिन्दिने यागः। परतश्च सरेहनीति पूर्वोदा

हृतवचनात्॥ अथापस्तंबाश्वलायनव्यतिरिक्तविषयचंद्रदर्शनदिनयागनिषे
धस्य मन्यते तदाह॥ यदापराह्णविषये अमांते सति चंद्रदर्शनस्या
तदाऽपस्तंबभवा आपस्तंबा यना आश्वलायनाश्वतेषां तदा चंद्रदर्शनदिने यजि
र्योगेनान्येषामिति॥ आपस्तंबसूत्रभाष्यार्थसंग्रहकारोपि पूर्णमासी वेदवामा
वास्या निर्णयेमाह॥ अपराह्णे च वारात्रौ यदि पूर्वसमाप्यते॥ उपोष्यात्तत्र राका
स्यात्सा पूर्णोत्सर्पिलक्षणा॥ पूर्वाह्णे चो माध्याह्ने यदि पूर्वसमाप्यते॥ उपोष्यानुम
ती तत्र साश्वः पूरित उक्षणेति पूर्णमासी निर्णयिता॥ एवममायामपि॥ अपराह्णे च
पाथां च यदि पूर्वसमाप्यते॥ उपोष्यात्तु कुटूस्तत्र यदहर्नेति लक्षणा॥ पूर्वाह्णे वाथ
मध्याह्ने पर्वसंधिर्यदा भवेत्॥ तत्रोपोष्यासिनीवाली श्वोनदृष्टारलक्षणेति॥
संधिशाल्त्रमेवेकं निर्णय्य चंद्रदर्शनदिनयागनिषेधकानि तु श्रुत्यादिवचना
निसति संभवेन्येषां कानि॥ ननु विरोधते यदा दवादकानि तिसर्वेषामेवेति॥ क

काल. सि.
५६

कानि

चिकदा चित्सतिसंभवेन्येषां चंद्रदृशनिदिने योगोनेष। प्रायश्चित्तिस्मरणात्। तथान
कात्यायनः। यजनीयेद्भिः सोमश्चेद्वा रूप्यादिशि दृश्यते। तत्र व्याहृतिभिर्द्वैत्वाद्
उदघादिजातये। द्वितीया त्रिमुद्रता चैत्रातिपद्यापराह्णिकी। अन्वाधानं चतु
र्दश्यां परतः सोमदर्शनात्। अर्वागसमेयाध्यत्रितीया तु प्रदृश्यते। तत्र याग
नकुर्वत विश्वे देवाः पराङ्मुखः। चतुर्दशी चतुर्थमा अमावास्या न दृश्यं
ते। चोभते प्रतिपद्ये स्यात्पूर्वोत्तरे च कारयेत्। इत्यादीनि चंद्रदृशनिदिनयागनि
बधेना कानि सतिसंभवे दृष्टव्यानि संधिनिर्णयश्च तिसाम्येयं धास्तिहेयम्।
दृष्टिस्तये विशेषमाह। यादृधिरिति। प्रतिपत्तिथेयादृधिरथवाक्ष्यः रतोदृधिरा
यथोरधं दर्शान्तिके दर्शान्तघटीषु न्यस्ताः॥ रथोन्यस्यस्तये निष्ठास्य पश्च निर्णयेत्॥ तथा
च लोकादिः। स्थिः परस्य घटिकास्तु यास्यु न्यूनास्तथा वाभ्यधिकाश्च तासां। अर्धे वियो न्यत्र
तथा च योन्यं द्वासे च द्यो प्रथमे दिने तत्॥ कात्यायनोपि॥ परे ह्यघटिका न्यूनास्तथैव

श्रुतिरेवा सनातनी। क्षयेऽपरा त्रिसंधो परदिने चंद्रदृशनेऽपि प्रतिपद्येव याग
इति निश्चयान्ततत्र विचारः। अपराह्ण्ये वारात्राविति पूर्वोदाहृतवचना
त्। इति सामान्यतः पर्व निर्णयः। च परराका विशेषनिर्णयः। यश्चात्संग
वृद्धतिः। दिनदलान्मध्याह्नात्पुनरा प्राक्। संगवतः पश्चात्परतो राकाक्षये स
तितक्षरं सद्यः कालीना। सान्वाधानयाजिः। अन्वाधनेन सहिते
एव यागः कर्तव्य इति। तथा च कात्यायनः। संधिभ्ये संगवाद्ध्य प्राक्
दावर्तनादिवेः। सायणीमासी वैश्यासद्यस्कालविधौ तिथिः। एतच्च
विधानं वैकल्पिकं। पराह्ण्ये विषय इति। पुराह्ण्ये पूर्वो हस्तत्रराकाक्षय
रवर्विका स्यात्। इह रवर्विकायामाध्यं दिनं। शोखिनां वाजसनेयि

अधिकाश्रयाः क्षिप्त्वा तदर्धपूर्वस्मिन्द्वासवधीप्रकल्पयेत्। अथ यागावधिमाह॥ नृपतिथि
 ति॥ पूर्वैर्हि दिनमाश्रय नृपतिथींद्रोहेः नृपाषोडशतिथयः पंचदश॥ इन्द्राश्चतुर्दश। एभिर्मिता
 न्यहर्नि तैर्यागो गुरुमध्यहीनो भवति। षोडशदिने गुरुः। पंचदशदिनैर्मध्यः। चतुर्दशदिनैर्हो
 नो याग उक्तः। तथा चापसंबो। षोडशह न्यभीष्टे हिर्मध्या पंचदशहर्नि। चतुर्दशे जघन्येष्टिः
 पापासप्तदशे हनीति। केचित्तु वाक्यमिदमन्वाधाने वर्णयति। यत्रोपवासं कर्म यजनीया
 त्रयोदशं॥ भवेत्सप्तदशं वा पितृप्रयत्नेन वर्जयेदिति दर्शमाह। अत्यष्टिक विश्ववासार
 भवः। अत्यष्टिः सप्तदश। तद्वासारभवः। विश्वेत्रयोदश। तत्र भवोपियागः कदाचिन्ने भव
 त्येव। अयं त्रयोदशसप्तदशाहर्योगस्तु तदस्याद्यदादिति धिभ्यो वाति धिद्वयवृद्धिः स्या
 त्। यद्यपि तदसंभवस्तथापि तद्वचनं। उनेयं चतुर्दशीयाज्या समेया ज्यातु षोडशी॥
 उने वाप्यधिके वापिने ज्यासप्तदशी क्वचिदिति। आहिताग्नौ प्रवाससं तसस्त्रीग्रहे द्वा
 र्शयागादिस्तृतिगादिना कारयेत्। तथा च लघुहारीतः॥ अमावास्यादिनियतं प्रोषिते ध
 र्मचारिणी। पत्यो तु कारयेन्नित्यं मन्येनाप्यृत्तिगादिनेति। अमावास्याद्यत्रादिपदं सांवत्स
 रादिकं सर्वं पार्वणमिति श्रुत्यापिः॥ इति दर्शपूर्णमासेष्टिनिर्णयः॥ ६६॥

का.सि.
५७

अथैकोद्विष्टनिर्णयः॥ एकोद्विष्टमहर्दले निगदितं पूर्णोद्विष्टमध्याह्ने गेस्वत्येवानहितत्रये
त्रयसमत्वे तत्क्षयेत्यादिमा॥ अब्दश्राद्धविधिर्दिनार्धसमयाद्यावत्सराहं ह्यहभावे प्रा
ग्वद्वताः स्युयोश्च वद्वता शेषेषु देवोक्तवत्॥ ६७ ॥ व्याख्या॥ एकोद्विष्टश्राद्धमहर्दले दिन
हले मध्याह्ने निगदितं॥ तथा च गालवः॥ आमश्राद्धं तु पूर्वाह्णेऽपराह्णे पार्वणं स्मृतं॥ एकोद्वि
ष्टं तु मध्याह्ने प्रातरुद्विष्टं निमित्तकमिति॥ द्विदिनविषये निर्णयमाह॥ द्वयोर्मध्याह्नयोः पूर्णव्या
प्तौ द्वयोः समांशे नैकदेशे व्याप्तौ वा द्वयोरव्याप्तौ वा तदग्निमतिथेश्च यसमत्वेति माग्राह्या॥
क्षये तु पूर्ववत्॥ विषमत्वे चिकाग्राह्या॥ इत्येकोद्विष्टनिर्णयः॥ अथाव्दिकनिर्णयः॥ अब्दश्रा
द्धविधिरिति॥ आब्दभवमाब्दश्राद्धं सांवत्सरिकं तस्य विधिः दिनार्धसमयात् कुतुपादार
भ्याऽपराह्णयावत् रतावदावश्राद्धं भवेदिति॥ अपराह्णव्यापिनीया पार्वणोसातिथिर्भवेदिति॥
द्वेधे निर्णयमाह॥ ह्यहभावे प्रागिति॥ द्वयोरहोरपराह्णभावे प्रागिति पूर्वतिथिर्ग्राह्या॥ तथा
च मतुः॥ न ह्यहव्यापिनी चेत्स्यान्मता हस्य तु यातिथिः॥ पूर्वविद्येव कर्तव्या त्रिमुहूर्तपिया
भवेदिति॥ वद्वताः स्युयोश्च वद्वतेति॥ दिनद्वये विषमापराह्णे अधिकाया भवेत्साग्राह्या॥ शेषे
षु पक्षेषु अदेवोक्तवन्निर्णयः॥ तथा च बोधायनः॥ अपराह्णद्वयव्यापि न्यतीतस्य यदाति

दत्तात्रेय
५७

थिः। क्षये पूर्वा तु कर्तव्या च द्वौ कार्यौ तथोत्तरे। अतीतस्य मृतस्य। तिथिद्वये सम्पत्तुः।
व्यहेतु व्याधिनीचे तस्या मृता हस्य तु या तिथिः। पूर्वस्य। निर्वपे सिंजान्त्य। गिरसभा
षलमिति। ६७॥ अत्रादि कं पार्वणमेको दिष्टं विवर्त्तनं न कर्तव्यमित्यत आह। कैश्चिद्वा
इमिदं सदेवमुदितं कैश्चिद्द्विदेवं तथा द्वौश्चाप्यमिदं चरेत्त्रिपुरुषं भाद्रसिंहे वा दले। श्रा
द्धं चापरपाक्षिकं मनुतिथिं १४ हित्वा चरेत्प्रत्यहं पंचम्यादिदिगाद्यशक्तविषये दशे
पृथग्वा भवेत्। ६८॥ कैश्चिदिति। इदं सावात्सरिकं श्राद्धं कैश्चिद्देवपार्वणमुक्तं।
तथा कैश्चिदिदं विदेवमेको दिष्टमुदितं। तथान्वे समृत्य तरे। वर्षवर्षे तु कर्तव्या मातापि
त्रोस्तु सक्रिया॥ अदेवं भोजयेद्ब्रह्मे विंशमेकं तु निर्वपेदिति॥ यमोपि। सपिंडी करणादूर्ध्वं प्रतिसं
वत्सरं सतेः। मातापित्रोः पृथक् कार्यमेको दिष्टं क्षये हनि। व्यासापि पार्वणं प्रतिषेधयति। एको दिष्टं प
रत्यज्य पार्वणं कुरुते यदि। अकृतं तद्विजानीयात्संभवेत्पितृघातक इति। जमदग्निस्तु पार्वणमाह।
आपद्य सहस्रं यं उत्तमो रसो विधि वत्सुतः॥ कुर्वन्त दर्शं च ब्राह्मणं मातापित्रोः क्षये हनि॥ शाता

का. सि. नि.

५८

तपोपि। संपिंडीकरणं कृत्वा कुर्यात्पार्वणवत्सदा। प्रति संवसरं विद्या छागलेयोरि
नं विधिरिति॥ सहस्रपिंडं क्रियायां हि कृताया मस्य धर्मतः। अनेनैवावता कार्यं पिंडं नि
र्वपणं सुते। एवं च न प्रतिपन्नो दाक्षिणस्या व्यवस्था माहुः। औरसश्चेत्राभ्यां पार्वण
मेव कार्यं। दत्तकादिभिरेकोदिष्टमिति॥ तथोक्तं। प्रसवं पार्वणे नैव विधिना क्षेत्र
जोरसो। कुर्यात्तामित्रे नैव मेकोदिष्टं सुतादशेति जातू कर्ण्येन। पाराशरेपि। पि
तुर्गतस्य देवत्वं मोरसस्य त्रिपूरुषं। सर्वत्रानेकगोत्राणामेकोदिष्टं क्षययेदनीति।
देमत्वं गतस्य संपिंडीकृतस्य त्रिपूरुषं पार्वणं। औरसेन कर्तव्यं। अनेकगोत्राणां
भिन्नगोत्राणां मातुः कपितृष्वस्त्रादीनां आहमेकोदिष्टमेव। औरसस्य संपिंडीकरणा
द्द्वैमेकोदिष्टं मुक्तं पैथीनसिना। एकोदिष्टं हि कर्तव्यं मोरसेन भृता। हनि। संपि
ंडीकरणाद्द्वैमातापित्रोर्न पार्वणमिति। केचित्तु साग्निकनिरग्निकविषयं व्य
वस्थापयन्ति। वर्षे वर्षे प्रकुर्वीत पार्वणं योग्निमां द्विजः। पित्रोरनग्निमतोरन्य एको

दत्तात्रेय

५८

का. सि.
५९

थिमाहः। इति कृष्णपक्षश्चाह निर्णयः। ६८॥ भाद्रपदापरपक्षश्चाह निर्णयमाह। भाद्रस्यापरपक्षः। पि
तृहितः। आधुनमहत्तरमेवराकायाप्रपितामहस्यपितृतः। भाद्रपदापरपक्षः। पक्षत्यादिच। मंचमी
प्रभृतितीरुम्यादिदिकः। परदर्शानिचचतुर्दशीपरिहरत्प्रागुक्तपक्षविना॥ ६८॥ भाद्रस्येति। भा
द्रस्यापरपक्षः। भाद्रपदस्यधृष्टपक्षः। पितृपातितः। प्रियः तत्रभाद्रपितृणांमहत्तरमतयेभव
ति॥ ब्रह्माडपुराणे। कन्यागतसंवितरिषाम्यहानितुषाषोडश॥ क्रतुभिस्तानितुल्यानितेषुदत्त
मथाक्षयमिति। राकायाप्रोष्ठपद्याप्रपितामहस्य। पितृतः। प्रपितामहात्परतः। त्रयारोभाद्रिभवेत्।
प्रपितामहस्यपितृपितामहप्रपितामहाः। माज्यादुत्यर्थः। तेनादीमुखवाः। तदुक्तंवाहो। पितृपिता
महश्चैवतथैवप्रपितामहाः। त्रयोदशश्रुतिमुखवाहोतेपितरः। परिकीर्तिताः। तेभ्यः पूर्वतरायचमजाव
तः। सरेवेधिनः। तेतुनादीमुखवानादीसमृद्धिमितिकथ्यतेइति। हमाद्रो। नादीमुखवानाप्रत्यक्षक
न्याराशिगतेरयो। योगेपास्यातुर्कलेव्यवराहवचन्ययथेति। एतच्छब्दमित्युक्तः। पक्षभाद्रप
क्षेसकृन्महालयः। पक्षेष्वावश्यकमितिप्रयोगपारिजातेगार्ग्यः। योगेनः सीधुसर्वोसुनि
विदुमिउपातन। वृत्तिपित्वाप्रोष्ठपदेयथादरीस्तथैवसेति। अत्रपालामहादीनांआर्थः ५९

केचनेति। पितरोयत्ररज्यतेतत्रमातामहादयदति। तदुक्तं। बहुसंमताभावात्।
तत्रपक्षश्चाहेचतुरः। पक्षानाह। पक्षत्यादीति। प्रतिपदादिचपरंपंचम्यादि२२। अष्ट
म्यादि३दिकः। परदर्शमीपरतः। दर्शानिमितिचतुर्षुपक्षेषुअनुवर्तते। एतदुक्तं
भवति। प्रतिपदमारभ्यदर्शानिआधुप्रत्यहंकर्तव्यमित्येकः पक्षः। एवंपंचम्याष्ट
मीदर्शमीतोदर्शानिआह। तत्रप्रागुक्तपक्षः। पक्षत्यादिस्तंविना। त्रिषुपक्षेषुच
तुर्दर्शीत्यजेत्। एवंकृष्णपक्षप्रतिपदादिदर्शानिमितिपंचदशदिनात्मकः। प्रथम
पक्षः। पंचम्यादिदर्शानिचतुर्दर्शीविनादशदिनात्मकोद्वितीयः। अष्टम्यादिदर्श
तंचतुर्दर्शीविहायसप्तदिनात्मकस्तृतीयः। दशम्यादिदर्शानिचतुर्दर्शीत्येका
पचदिनात्मकश्चतुर्थः पक्षः। चतुर्दर्शीवर्जनेमनुः। कृष्णपक्षेदशम्यादोवर्जयि
त्वाचतुर्दर्शीमिति। एतेचत्वारः पक्षाः। ब्रह्मपुराणेदर्शिताः। अथचतुर्दशपक्ष
तुआधुंकुर्यादिनैः॥ त्रिभागहीनपक्षंवा२२। त्रिभाग२२। त्वर्थमेववा। अथ

का. नि.
६०

युगितिरुष्णपक्षाद्यभिप्रायेण त्रिभागहीनमिति पंचम्यादि। त्रिभागदशम्यादि। अ
र्धवेत्यस्य म्यादिके श्रुत्वा प्रतिपदादिशुक्लप्रतिपदंतः षोडशदिनात्मकः पक्षशुक्लः
अहः षोडशकं यत्तु शुक्लप्रतिपदासहेति देवलवचनात्। अत्र केचिदुक्तं प्रतिपदं विना
रुष्णप्रतिपदमारभ्य दर्शान्तिथि रूपा षोडशदिनात्मकं पक्षं मन्यते। अन्येतु भाद्रप
दपूर्वस्यादिदर्शान्ति षोडशदिनात्मकं मन्यते ॥ ६९ ॥ प्रतिपदादिपक्षे सर्वत्र सपिंडं
श्राद्धं स्यादत आह ॥ पक्षस्यादिश्राद्धं यत्तपजनेन कापि चापिंडं कुर्वीते कदि
ने यदा पितामृतिस्तिथ्यां तदा चारतः ॥ यद्येकत्र दिने शुभे पितृयजिस्याज्यादौ ते रेवती
याम्यब्राह्म्यमघासितारतपनानेदाश्रित्वा स्तथा ॥ ७० ॥ याख्या ॥ पक्षस्यादिप्र
तिपदमारभ्य दर्शान्ति श्राद्धं क्रियते तत्र कापि कुत्रापि तिथावपिंडं श्राद्धं न। तथा चोक्तं।
नभस्य स्यादपरे पक्षे श्राद्धं कुर्यादिने दिने। नेवनंदादिवर्ज्यं स्यान्नेवनं वर्ज्या चतुर्दशी हत
ति। अत्र केचिदाचारप्राप्तपितृमृति तिथिसमानजातीयायामेव चतुर्दशी विना तस्य ७०

द्विष्टं मृताहनीति सुमेतुवचनात्। तदपि संप्रतिपक्षत्वा दुपेक्षणीयं। बहुसमयश्रये वि
प्राये चैकाग्र्य एव वा। तेषां सपिंडभाद्रार्धमेको द्विष्टं न पार्वणमित्यादि। उभयोर्वचनविरो
धा द्वीहियवयोरिव पार्वणे को द्विष्टयोर्विकल्प एव। इदमेव सांवत्सरिकं दर्शं समाग
तं वाभाद्रपदपक्षे समागतं तदा सर्वोपि त्रिपुरसंपार्वणं चरेदिति। अमायांतु द्वायो य
स्य प्रेतपक्षे च वा भवेत् ॥ पार्वणं तत्र कर्तव्यं नैको द्विष्टं केदाबनेति स्मरणात्। इति क्षया
ह निर्णयः ॥ अथ रुष्णपक्षश्राद्धनिर्णयः ॥ एको मनुतिथी चतुर्दशी हित्वा सक्ता आ
परपक्षिकं श्राद्धं रुष्णपक्षश्राद्धं प्रत्यहं चरेत् ॥ तत्र कात्यायनः ॥ आपरपक्षे श्रा
कुर्वीतान्य चतुर्दश्याः ॥ अशक्तविषये पक्षचतुष्टयमाह। पंचम्यादि। दिगादिदशम्या
दि। दशम्यादिपक्षे मनुनोक्तं ॥ रुष्णपक्षे दशम्यादौ वैजित्वा चतुर्दशीः श्राद्धप्र
शस्तास्तिथि यथेता श्रतथेतराः ॥ दर्शयथा भवेत्। दर्शमावा स्वायां। दश
श्राद्धास्तथ कुरुष्णपक्षो द्वावं श्राद्धं विकल्पेन भवेत्। केचिदृशं श्राद्धं नैव चरिता

का. नि.
६९

जनिः। ऋतेनेमिनिकाशास्यं काम्यं यन्तुमचोडनि। कुर्यात्तज्ज्येष्ठपुत्रस्य नराः स्यादि
तिनिश्चय इति। अत्रिरपि। महाज्येष्ठया हेच दर्शपुत्रस्य जन्तनि। तीर्थे च निर्वपे
सिंजान् रविवारदिके ष्वपि। ह्यहस्पतिरपि। तीर्थे संवत्सरे प्रोते पितृयोगे महाज्ये।
पिंडदानं प्रकर्तव्यं युगादिभरणीमघे। इदं श्राद्धमन्तेनेव कर्तव्यं। मृतामहं च
सपिंडं च गयाश्राद्धं महाज्ये। आपन्नोपिन कुर्वीत श्राद्धमात्मेन कर्हिचिदि
ति गालवोक्तेः। मृताहविच्युतो कस्मिंश्चिदने कार्ये नित्यं त्राह। यद्येकत्रेति।
यद्यपरपक्षे पितृमृतिसमानतिथि विच्युतो तत्रेकस्मिंश्चिदने पितृयजिः
पितृश्राद्धं कार्यं। तदुक्तेनागरखंडे। आषाढ्याः पंचमे पक्षे कन्यासंस्ते दिवा
करे। यो वै श्राद्धं नरकुर्यादेकस्मिन्नपि वासे। तस्य संवत्सरं यावत्तत्ताः स्युः
चितरो ध्रुवमिति। तच्च स्याज्यमेवाह॥ स्याज्येति। तदारेवती। याम्यभरति। आ
ह्यं रोहिणीमघा॥ सितः शुक्रवारः। आसेभोमः। तपनोरविवारः। नंदाः प्र

६९

तिपत्यष्टौ कादश्यः। रिक्ता चतुर्दशी। एतावज्ज्याः। तदुक्तेनारदसंहितायां। ननंदासु
भगो वारो रोहिण्यां च त्रिजन्मसु। रेवत्यां च मघायां च कुर्यादा परयाक्षिकमिति।
स्मृतं तरेपि। भानोभोमे त्रयोदश्यां नंदाभृगुमघासु च। पिंडदानं मृदास्ना
नं न कुर्यात्तिलतर्पणमिति। गार्ग्योपि। नंदायां भार्गवदिने त्रयोदश्यां त्रिजन्म
सु। एषु श्राद्धं न कुर्वीत गृहपुत्रधनक्षयादित्यादीनि वाक्यानि तानि मृताहस
मानतिथिर्व्यतिरिक्तैकदिनश्राद्धं विषयाणि। अतएव पृथ्वी चंद्रोदये। सूर्योदये
हालये काम्ये पुनः श्राद्धे खिले तथा। अतीतविषये चैव सर्वमत द्विचिंतयेदिति
७०॥ अथ चतुर्दशी श्राद्धमाह॥ भूतोऽंधविषाहि शस्त्रद्रुतभुक्तो यग्रहे
विद्युतान्नाभावेन च दंष्ट्रिशृंगिनखिभिर्भृशतहापतितः॥ ये प्राप्ता निधनं तू
दापरदने भूते १४ प्यदेवं चरेदेतेषां जनकस्य चैव शुभयत्ननातके पित्र्यं॥ १५॥
व्याख्या॥ भूतो ग्राहादिः। उद्ध्वनं निगडादिबंधनं। विषंगरदानं॥ हिंसे स

का.सि. पदंशः। कुतभुवगिदिहोदिवादिः॥ तयमऽजनं। ग्रहः ग्रहादिनाग्रहीतः। विद्यु
 ६२ ताविद्युसातेन। अन्नाभावेन। धान्याभ्राह्या। दंष्ट्रिभिः श्वभिः। शृंगिभिर्महिषा
 दिभिः। नखिभिर्व्याघ्रद्वीदिभिः। भूभूतं पर्वतप्रस्थं तस्मात्सातः। एभ्यो निमि
 तेभ्यो येति धनं शरणं प्राप्तास्तेषां श्राद्धं भाद्रपदापरदले भूते चतुर्दश्यां ओदेन मे
 कोद्विष्टं चरेदिति। आहंशस्त्रहंत भैव चतुर्दश्यामहा लये इति काळादर्शोत्तर। श
 स्त्रहंतस्य चतुर्दश्या मितिकायायनः। यज्ञवल्क्येऽपि। प्रतिपत्त्यभूतिवेकां वर्ज्ये
 त्या चतुर्दशी। शस्त्रेण तु हता येन स्तेभ्यस्तत्र प्रदीयत इति। तत्र चतुर्दश्यामेको
 द्विष्टविधाना कर्तव्यं। तथा च गार्ग्यः॥ चतुर्दश्यां तु यद्वाहं सपिंडीकरणस्य र।
 एकोद्विष्टविधानेन तत्कार्यं शास्त्रातिन इति। अथ पुराणेषु। प्रायानश
 नशस्त्राग्निविषोद्धं धर्मेना तथा। चतुर्दश्यां तु कर्तव्यं पित्रर्धे निति निश्चयः॥
 नागरखंडेऽपि। येषां तु शास्त्रमस्युस्थादपमस्युरथापि वा। उपसर्गो मृतानां च

दत्त
 ६२

क्षांतर्गततिथौ निषेधप्रयोजकयुक्तायामपि सकृत्पक्षे सकलदेशीयाः शिष्टाः महा ल
 यश्राद्धं कुर्वन्तीत्याह॥ कुर्वन्तीति कर्तुं इति। यदा एकदिने श्राद्धं कुर्वन्तीति तदा तस्य तिथौ पि
 तृमृतिं तस्मान्जातीयं तिथौ कार्यं। तदुक्तं निर्णयदीपिकायां। आपाद्याः पंचमेप
 शेकन्यासं ह्येदिवा करे। मृताहं निपितुर्वा वै श्राद्धं दास्यति मानवः। तस्य संबत्सरं
 यावत्संतप्ताः पितरो ध्रुवमिति। नागरखंडेऽपि। याति धिर्यस्य तातस्य मृताहेतुप्रवर्त
 ते। साति धिः पितृपक्षे तु पूजनीयाः प्रयत्नतः। तिथिखेदो न कर्तव्यो विनाशो च य
 द्दुःखा। पिंडश्राद्धं च कर्तव्यं विच्छेदं नैव कारयेदिति। अत्र मघाभरण्यादेन निषे
 धः। तदुक्तं प्रयोगपारिजाते। अमापाते भरण्या च द्वादश्यां पक्षमध्यगे। तिथिवारं
 च नक्षत्रयोगं च न विचारयेदिति। महालयं तर्गतभरण्या च। तन्निमित्तं श्राद्धं कर्तुं
 महाफलमुक्तं मत्स्यपुराणे। पितृपक्षे तु भरणी महती परिकीर्तिता। तस्य श्राद्धं
 कृतं येन सगया श्राद्धं कर्तव्यं इति। भरण्यादिकाम्येऽपि पिंडनिषेधः॥ कात्या

विषमसुमुपेयुषां॥ सर्वमाद्रहता नानाचमत्तस्यो बंधनेरपि। आहंतेषां प्रकर्तव्यं च
तुर्दश्यां नराधिप। अपमसुरकालमसुः। उपसर्गान्तरणं पक्षिभरताद्यप्यस्य सा
नां। मरीचिरपि। विषमसर्वश्चापदाहितिर्यग्राह्यपाधातिनां। चतुर्दश्यां क्रिया
कार्या येषामसुर्विगहितः। प्रचेता अपि। रक्षारोहणलोहाद्ये विद्युज्वाला विषा
दिभिः॥ नखिदंष्ट्रिभिर्मिनानां तेषां प्रोक्ता चतुर्दशीति। चतुर्दश्यां पितुरेको दिष्टे
भूते पिता महादितस्यार्थं महालयगते कतिध्यां पूर्वणं कर्तव्यं। सचेव स्यादिह
तस्तत्र व्यरूढा माह। एतेषां मिते॥ एतेषां मिते तो द्वंधविषादिमृतानां जनक
स्यापि दुर्मरणे एव मुभयमेको दिक्को दिष्टं कार्यं। मृत्युं तरेपि। एकस्मिन् द्रव्ये
र्वेको दिष्टविधिः। प्रपितामहोपि शस्त्रादिहतस्तदैको दिष्टत्रयं कर्तव्यं मितिमा
धवः। तेनोक्तं तत्तातकेपि त्रयमिति॥ ११ ॥ चंद्रिकाकारापराकहेमाद्रिप्रभृतिभि
स्तु पार्वणमेवोक्तं तदाह॥ ॥ दुर्मसुं त्रितये गते न निगदितं केचित्तदा पार्वणं भूते

का.सि.

६३

वाम्बति वासरे स्मरति थो पुत्रोऽस्ति ते पार्वणी। दुर्याद व्रतन चैकवर्ग यजनं सर्वाभ्य
हननं च ये केऽपि सिंद विवर्जितं निगदितं तत्काम्य मन्ये ॥ ७२ ॥ भूते दर्श
तिथौ म ताह विषयं श्राद्धं न माहालयं निःपुत्र व्रति निर्धवाऽग्निरहिता श्राद्धं
प्रकुर्युः कुहो ॥ चत्वार्यं च पार्वणानि विधवा श्राद्धे स्वभर्तुर्यजैर्द्रोत्रादिभि
तयं स्वता तजननी माता महादीनपि ॥ ७३ ॥ दुर्मसुमिति ॥ अतये पितृ
पितामह प्रपितामहे दुर्मसुं दुर्मरणं गते प्राप्ते कैश्चि स्यावर्णमुक्तं। तत्कर्तव्यं।
भूते चतुर्दश्यां म ति वासरे म्भूति तिथौ वा कर्तव्यमिति सार्थः ॥ सहगमनादौ वेध
मरणेऽपि न चतुर्दशी श्राद्धं। युह्य मरणे प्रायोपवेशने वेध मरणे च वचनाच्च
तुर्दशी श्राद्धं भवत्येव। अवेध मरणे नायं नियम इति केचित्। तथा च। जला
ग्निभ्यां विपन्नानां सव्यासे वा गृहे पथि। श्राद्धं कुत तेषां वैवर्जयित्वा चतुर्दशी
मिति शक्यं कदापि न वचनात्। जलाग्निभ्यामिति विवाहिते प्रायश्चित्तार्थं जलाग्नि

६३

का. नि

छपुत्रस्य निश्चितमिति मघा युगादौ भरणं न कुर्यात्सिंदुपातनं। अज्ञानात्कुरुते य
स्तु ज्येष्ठपुत्रो विनश्यतीत्यादीनि निषेधकक्या नितानि काम्यपराणीत्याह।
अन्यस्तत्काम्यमिति निगदितं। यन्मघा श्राद्धं त्रयोदशी श्राद्धं काम्यं तत्र पिउनं
निषिध्यते। तत्र काष्ठा। जनिः। स तेने मित्तिका श्राद्धं काम्यं यच्च मघोडुनि। कु
यात्तज्येष्ठपुत्रस्य नाशः स्यादिति निश्चय इति। अस्मिन्स्त्रयोदशी श्राद्धे पिंडरा
ने द्विजभोजने च मधुयुक्तत्वे वडु फलमुक्तं। तथा च यमस्मृतिः। गाथास्तु पितृ
भिरगृहिताः कीर्तयन्ति पुराविदः। अपिनः सकुलेभ्यः द्यौ नो दद्यात्त्रयोदशी। पाय
सं मधुसर्पिभ्यां वर्षासु च मघा सुचू। मनुरपि। यत्किंचिन्मधुना मिश्रं प्रदद्या
त्तु त्रयोदशी। तदप्यक्षयमेव स्याद्द्वयो सुचं मघा सुचेति। प्राक्छाये कुंजरस्य चे
ति वा पाठः। अथ महालयं। महालये भवं महालयं। तस्य त्रयता भूतते चतुर्द
श्यां॥ दर्शतिथा वमावास्यायं न कर्तव्यं॥ निःपुत्रादीनां प्रतिप्रसवमाह॥ निःपु

त्रोऽपुत्रः। वती ब्रह्मचारि। निर्धनविधवा। अग्निरहितो निरग्निकः। एते कुहो दर्श
श्राद्धं कुर्युः। तथा च प्रयोगपारिजाते। अपुत्रो नग्निक्श्चैव विधवा ब्रह्मचारिणः।
दर्शमहालयं कुर्युर्न कुर्यात्सुत्रवान्नाहिति॥ अथ विधवा श्राद्धं॥ विधवा स्वभर्तुः श्रा
द्धे चत्वारि पार्वणानियजेत्॥ तानियथा। एकं भर्त्राद्यं। भर्ता। तत्पिता। तत्पिताम
हांतं। द्वितीयं स्वतातादि। तृतीयं स्वजनन्यादि। चतुर्थं स्वमातामहादि। एतस्मा
र्वणचतुष्टयं भर्तुः श्राद्धं कुर्यात्विधवा महालये योज्यं॥ स्मृतिसंग्रहे। वत्वारः पा
र्वणां प्रोक्ता विधवायाः सदैव हि। स्वभर्तुश्च शुरादीनां मातापित्रोस्तथैव च॥ त
तो मातामहानां च श्राद्धदानमुपक्रमेदिति। अशक्ते तु स्मृतिरलावल्या। स्वभ
र्तुप्रभृति त्रिभ्यः स्वपितृभ्यः स्तथैव च॥ विधवा कारयेद्भ्रातृयथा कालमतीदृ
तेति ७३ अथ दौहित्रश्राद्धमाह॥ तातेति छतिवालकस्य कथितं मातामहा
दित्रयं श्राद्धं चाश्विनपक्षे तो परदलं शाके पिनाति क्रमेत्॥ प्रोक्तं पार्वणकं हि

का.सि
६५

मासिकविधौ चेद्देवहीनं तदाप्येकोद्विष्टविधानतोऽपरदलस्याऽमासमो निर्णयः ७४
तात इति ॥ ताते पितरिति ह्यतिजीवतिसति अनुपनीतस्यापि बालकस्य आश्वि
नपक्षतो शुक्लप्रतिपदि मातामहादि त्रय आहं कथितं ॥ तथा च सत्यव्रतः ॥ माता
महो विषये तयदि चेत्पुत्रवानपि ॥ कुर्यान्मातामह आहं यावेद्देवर्तते पिता ॥ प्र
तिपद्याश्विने शुक्ले वर्तमाने पिमातुले ॥ दोहित्रः कुरुते आहं सविं डं पार्वणे न च
व्याघ्रः ॥ जातमात्रे पिदोहित्रो विद्यमाने पिमातुले ॥ कुर्यान्मातामह आहं प्रतिप
द्याश्विने सिते ॥ दोहित्राख्यं च यच्चाहं कचिद्दशे प्रचक्षते ॥ सर्वत्र नायमाशा
रो वदंति मुनयो हिततः ॥ तत्र प्रतिपत्संगवस्य शिर्नीयाद्या ॥ निर्णयदीपे ॥ प्रति
पद्याश्विने शुक्ले दोहित्रस्त्वेकपार्वणं ॥ आहं मातामहं कुर्यात्सपितासंगवे स
इति ॥ जातमात्रे पिदोहित्रे जीवत्यपि च मातुले ॥ प्रातः संगवयोर्मध्ये आर्याख्यप्र
तिपद्भवेदिति ॥ अत्र समूलं विमर्श्यं ॥ इति दोहित्र आहं ॥ दारिद्र्येणाप्यपर

६५

प्रवेशेन मरणमिति कालनिर्णयकं द्धिरुक्तं ॥ अथ त्रयोदशी आह्यमाह ॥ पुत्रो
क्षिते मते पार्वणं कुर्यात् ॥ तथा च स्मृत्यंतरे ॥ नेळे त्रयोदशी आहं पुत्रवान्यः सुतायुषे
एकस्यैव न कुर्यात्सपार्वणं तु समाचरेदिति ॥ यत्तु ॥ अपुत्रायेष्टताः केचि स्त्रियो वा
पुरुषस्तथा ॥ तेषामपि च देयं स्यादेकोद्विष्टं न पार्वणमित्यापस्तंबवचनेन ॥ तथा ॥
सविं डीकरणादूर्ध्वं वित्रोरेव हि पार्वणं ॥ पितृव्यभ्रातृपुत्राणामेकोद्विष्टं न पार्वण
मिति कात्यायनवचनेन च याज्ञिके मेकोद्विष्टं तद्वाधनार्थमेतत्पार्वणविधानमिति
भावः ॥ अत्र त्रयोदशी आह्ये एकवर्गयजनं कुर्यात् ॥ किंतु सर्वानशेषान्यितृन्यजेत्
सर्वानिति पितृपक्षीयाणां मातृपक्षीयाणां सर्वेषां यजनं कुर्यादिति भावः ॥ तथा च
काष्ठाजिनिः ॥ आहं नैवैकवर्गस्य त्रयोदश्यामुपक्रमेत् ॥ न तस्मात्तत्र येयस्य प्रजा
हि संतितस्यते ॥ तत्र त्रयोदशी आहं कैश्चि सिं डं विवर्जितं निगदितं ॥ तथा च ज्योति
रहस्यतिः ॥ रुक्णपक्षे त्रयोदश्यायः आहं कुरुते नरः ॥ पंचमं तस्य जानीयाज्ये

पक्षे शाके नाप्येकस्मिं दिने श्राद्धं कार्यमित्याह ॥ परदलमिति ॥ परदलं भाद्रपदापर
पक्षः शाके नापि नातिक्रमेत् ॥ शाके नापि कार्यं परपक्षमतिक्रमेदिति कात्यायनो
क्तः ॥ आदित्यपुराणे ॥ प्राच्येषां तमयः प्रेतान्पितृंश्चैव महा लये ॥ विसर्जयति मानुष्ये
कृत्वा शस्त्रं स्वके पुरं ॥ शुधार्ताः कीर्तयंत स्ते दुष्टं तं स्वस्वयं कृतं ॥ कांक्षितं पुत्रपौत्रे
भ्यः पायसं मधुसंयुतं ॥ तस्मात्तांस्तत्र विधिना तर्पयेत्पायसेन तु ॥ मध्याज्यतिलानि
श्रेणतथा रितेन पायसा ॥ ग्राममात्रं परं स्वयं हतयः प्राप्नुयान्तरः ॥ भिक्षामात्रे
ण यः प्राणान् संधारयति वा स्वयं ॥ यो वा संधारयेद्देहं प्रत्यहं स्वात्मविक्रयात् ॥
श्राद्धं ते नापि कर्तव्यं तैस्तैर्द्व्यो सुसंचितैरिति वचनादकर्णेण प्रत्यवायः ॥ प्रथ
मासिकश्राद्धमाह ॥ प्रोक्तं पार्वणकमिति ॥ मासिकश्राद्धे पार्वणं प्रोक्तमेकोद्दिष्ट
मपि ॥ सपिंडीकरणादर्वा कुर्वन् श्राद्धानि षोडश ॥ एकोद्दिष्टविधानेन कुर्यात्सर्वाणि ता
न्यपि ॥ सपिंडीकरणादूर्ध्वं यदा कुर्यात्तदा पुनः ॥ प्रत्यहं यो यथा कुर्यात्तथा कुर्यात्स
तान्यपीति पार्वणे कोद्दिष्टव्यवस्था ॥ परदलस्य भाद्रपदापरपक्षस्य निर्णयो माससमो ज्ञे

का. नि
६६

॥ अनंतभद्रां ॥ मन्वाद्यास्तयुगाद्याश्च प्रेतपक्षेष्टकास्तु च ॥ आक्षेपुर्दर्शवत्कुर्यात्तिथ्या
दिष्वेवमेव हि ॥ महालयस्य पक्षस्य अष्टकानामपि स्मृतमिति ॥ इत्यपरपक्षनिर्णयः ॥
७४ अथ षोडशश्राधानिर्णयमाह ॥ माससु द्वादशसु त्रिपक्षकउताद्यांगांस्तमासु
नितेष्टेकात्रिदिनैश्च षोडशमृतेः श्राधानि पक्षद्वये ॥ मासाद्यांस्त्यभवेस्युरादिम
मतेरुद्रादिवाद्वादशे स्यादाद्यं चरमे मते न दुदितं मासांतकाले खिलं ॥ ७५ ॥ शक्त
श्चेन्न हितद्वयं द्वयमनु प्रारंभकाले च रायद्वादशवासरे श्वसकलान्येकादि
वातान्यपि ॥ दाहाहादित आहिताग्निषु भवेच्छ्राद्धं त्रिपक्षांतकं प्रोक्तं न हि विहि
नकस्य मरणाहादृष्ट्येव के स तथा ॥ ७६ ॥ दायो व्याख्या ॥ मृतेः प्राणिनो मर
णतः द्वादशसु माससु मासेषु उत्तानंतरत्रिपक्षके ॥ च परं ॥ एकाकात्रिदि
नैरु नितेषु आद्यांगांस्तमासेषु मासाद्यांस्त्यभवे पक्षद्वये षोडशश्राधा
निस्युः ॥ आद्यः प्रथमः ॥ अंगः पक्षः ॥ अत्यो द्वादशस्तेषु ॥ तथा

६६

मुदितं॥तद्यथा॥प्रथममासे एकेनाह्नात्रिभिर्वान्यूनेषु न मासिकं।प्रथममासांते प्रथम
मासिकं २ त्रिपक्षांते त्रिपक्षिकं ३ द्वितीयमासांते द्विमासिकं ४ एवं द्वितीयचतुर्थपंच
ममासांतेषु ५।६।७ ज्ञेयं॥एकदिनेन त्रिभिर्वान्यूनेषु षण्मासेषु न षण्मासिकं ८ एवं
षष्ठांते षष्ठं ९ ततः सप्तमाष्टमनवमदशमेकादशांते द्वेवमेव १०।११।१२।१३।१४ ज्ञेयं
एकेन वा त्रिभिर्हूने ये ऊनाद्विकं १५ द्वादशांते आद्विकं १६ तत्रैतन्नश्राव्ये वर्ज्यान्या
ह गार्ग्यः॥नंदायां भार्गवदिने चतुर्दश्यां त्रिपुष्करे॥उन्नश्राव्यं न कुर्वीत गृहिषु त्रधनक्षया
दिति॥ऊने वै कल्पिक कालमाह॥एकद्वित्रिदिने हूने त्रिभागे नाधिकेन वा।श्राव्या न्यूना
द्विकादीनि कुर्यादित्याह गोतमः॥ऊनमासिके पिवे कल्पिक कालमाह गालवः॥मरणाद्वा
दशाहस्यान्मास्यूनं चोन्नमासिकं इति॥एतानि षोडशश्राव्यानि सपिंडीकरणश्राव्ये कोद्वि
ष्टविधानेन न कुर्यात्संवत्सरे सपिंडीकरणशक्तश्चेत्॥तथा च।सपिंडीकरणाद्वर्ग्यानि श्रा
व्यानि षोडश॥एकोद्विष्टविधानेन कुर्यात्सर्वाणि तान्यपीति॥अशक्तविषये कालमाह॥न ही
ति॥यदिसंवत्सरे सपिंडीकरणं प्रतिमासं श्राव्यासक्तस्तदा सत्प्रारंभकाले श्राव्यद्वयद्वय
कर्तव्यं॥ऊनमासिकेन षण्मासिकेनाद्विकानितु यथा हूतं कर्तव्यानि॥संवत्सरे सपिंडीक
रणाशक्तप्रत्याह॥यदेति॥अथवा द्वादशवासरेः सकलानि षोडशश्राव्यानि निहत्य

ततः सविंहीकरणं ॥ अथवा एकाह्नि एकदिवसे एकादशोद्वाद्दशो वा सर्वाणि षोडशं आ
धानि कृत्वा सविंहीकरणं कुर्यात् ॥ तत्र मरीचिः ॥ मुख्यं आधं मासि मासि अपर्या
प्तावृत्तुं प्रति ॥ द्वादशाहेन वा कुर्यादिको हे द्वादशाथवेति ॥ अपर्याप्ताविति ॥ प्रतिमा
सं आधा ॥ सामर्थ्यं द्वादशाहेन ति द्वादशादिनैः सर्वाणि कुर्यात्तदुत्तरादिने सवि
हीकरणं ॥ द्वादशादिनेषु आधविज्ञा मास्त्वथं ॥ तत्रैकादशाहे आद्यं ॥ १ तदुत्तरदि
ने दुनाद्ये २ द्वितीयं ३ तदुत्तरदिने त्रिपाक्षिकं तृतीयं ४ ५ तदुत्तरदिने चतुर्थं ६
तदुत्तरदिने पंचमं ७ ८ तदुत्तरदिने षष्ठं ९ १० तदुत्तरदिने सप्तमं ११ १२ तदुत्तरदिने
मासिकं १३ १४ तदुत्तरदिने अष्टमं १५ १६ तदुत्तरदिने नवमं १७ १८ तदुत्तरदिने द्वादशमं १९ २०
२१ २२ २३ २४ २५ २६ २७ २८ २९ ३० ३१ ३२ ३३ ३४ ३५ ३६ ३७ ३८ ३९ ४० ४१ ४२ ४३ ४४ ४५ ४६ ४७ ४८ ४९ ५० ५१ ५२ ५३ ५४ ५५ ५६ ५७ ५८ ५९ ६० ६१ ६२ ६३ ६४ ६५ ६६ ६७ ६८ ६९ ७० ७१ ७२ ७३ ७४ ७५ ७६ ७७ ७८ ७९ ८० ८१ ८२ ८३ ८४ ८५ ८६ ८७ ८८ ८९ ९० ९१ ९२ ९३ ९४ ९५ ९६ ९७ ९८ ९९ १०० १०१ १०२ १०३ १०४ १०५ १०६ १०७ १०८ १०९ ११० १११ ११२ ११३ ११४ ११५ ११६ ११७ ११८ ११९ १२० १२१ १२२ १२३ १२४ १२५ १२६ १२७ १२८ १२९ १३० १३१ १३२ १३३ १३४ १३५ १३६ १३७ १३८ १३९ १४० १४१ १४२ १४३ १४४ १४५ १४६ १४७ १४८ १४९ १५० १५१ १५२ १५३ १५४ १५५ १५६ १५७ १५८ १५९ १६० १६१ १६२ १६३ १६४ १६५ १६६ १६७ १६८ १६९ १७० १७१ १७२ १७३ १७४ १७५ १७६ १७७ १७८ १७९ १८० १८१ १८२ १८३ १८४ १८५ १८६ १८७ १८८ १८९ १९० १९१ १९२ १९३ १९४ १९५ १९६ १९७ १९८ १९९ २०० २०१ २०२ २०३ २०४ २०५ २०६ २०७ २०८ २०९ २१० २११ २१२ २१३ २१४ २१५ २१६ २१७ २१८ २१९ २२० २२१ २२२ २२३ २२४ २२५ २२६ २२७ २२८ २२९ २३० २३१ २३२ २३३ २३४ २३५ २३६ २३७ २३८ २३९ २४० २४१ २४२ २४३ २४४ २४५ २४६ २४७ २४८ २४९ २५० २५१ २५२ २५३ २५४ २५५ २५६ २५७ २५८ २५९ २६० २६१ २६२ २६३ २६४ २६५ २६६ २६७ २६८ २६९ २७० २७१ २७२ २७३ २७४ २७५ २७६ २७७ २७८ २७९ २८० २८१ २८२ २८३ २८४ २८५ २८६ २८७ २८८ २८९ २९० २९१ २९२ २९३ २९४ २९५ २९६ २९७ २९८ २९९ ३०० ३०१ ३०२ ३०३ ३०४ ३०५ ३०६ ३०७ ३०८ ३०९ ३१० ३११ ३१२ ३१३ ३१४ ३१५ ३१६ ३१७ ३१८ ३१९ ३२० ३२१ ३२२ ३२३ ३२४ ३२५ ३२६ ३२७ ३२८ ३२९ ३३० ३३१ ३३२ ३३३ ३३४ ३३५ ३३६ ३३७ ३३८ ३३९ ३४० ३४१ ३४२ ३४३ ३४४ ३४५ ३४६ ३४७ ३४८ ३४९ ३५० ३५१ ३५२ ३५३ ३५४ ३५५ ३५६ ३५७ ३५८ ३५९ ३६० ३६१ ३६२ ३६३ ३६४ ३६५ ३६६ ३६७ ३६८ ३६९ ३७० ३७१ ३७२ ३७३ ३७४ ३७५ ३७६ ३७७ ३७८ ३७९ ३८० ३८१ ३८२ ३८३ ३८४ ३८५ ३८६ ३८७ ३८८ ३८९ ३९० ३९१ ३९२ ३९३ ३९४ ३९५ ३९६ ३९७ ३९८ ३९९ ४०० ४०१ ४०२ ४०३ ४०४ ४०५ ४०६ ४०७ ४०८ ४०९ ४१० ४११ ४१२ ४१३ ४१४ ४१५ ४१६ ४१७ ४१८ ४१९ ४२० ४२१ ४२२ ४२३ ४२४ ४२५ ४२६ ४२७ ४२८ ४२९ ४३० ४३१ ४३२ ४३३ ४३४ ४३५ ४३६ ४३७ ४३८ ४३९ ४४० ४४१ ४४२ ४४३ ४४४ ४४५ ४४६ ४४७ ४४८ ४४९ ४५० ४५१ ४५२ ४५३ ४५४ ४५५ ४५६ ४५७ ४५८ ४५९ ४६० ४६१ ४६२ ४६३ ४६४ ४६५ ४६६ ४६७ ४६८ ४६९ ४७० ४७१ ४७२ ४७३ ४७४ ४७५ ४७६ ४७७ ४७८ ४७९ ४८० ४८१ ४८२ ४८३ ४८४ ४८५ ४८६ ४८७ ४८८ ४८९ ४९० ४९१ ४९२ ४९३ ४९४ ४९५ ४९६ ४९७ ४९८ ४९९ ५०० ५०१ ५०२ ५०३ ५०४ ५०५ ५०६ ५०७ ५०८ ५०९ ५१० ५११ ५१२ ५१३ ५१४ ५१५ ५१६ ५१७ ५१८ ५१९ ५२० ५२१ ५२२ ५२३ ५२४ ५२५ ५२६ ५२७ ५२८ ५२९ ५३० ५३१ ५३२ ५३३ ५३४ ५३५ ५३६ ५३७ ५३८ ५३९ ५४० ५४१ ५४२ ५४३ ५४४ ५४५ ५४६ ५४७ ५४८ ५४९ ५५० ५५१ ५५२ ५५३ ५५४ ५५५ ५५६ ५५७ ५५८ ५५९ ५६० ५६१ ५६२ ५६३ ५६४

का. नि.
६८

तदूर्ध्वमरणदिनादिति। तथा च बह्वि विहीनस्यानग्निकस्य तथा गृह्यवन्हेरावस
थाग्नेर्मरणाहूतमरणदिनादारन्येत्यर्थः। तथा च द्वादशोपपरिशिष्टे। आधम
ग्निमतः कार्येदाहादेकादशोहनि। ध्रुवाणीति प्रकुर्वीति प्रमीताहनि सर्वदेति।
अग्निमतइति बहुग्निकस्येव। अतएव शंखः॥ मरणदेवकर्तव्यं संयोगो यस्य
नाग्निनिः। दाहादूर्ध्वमशौवं स्याद्यस्य वैतानिको विधिरिति। ध्रुवराचेन त्रि
पक्षादूर्ध्वं गृह्यते। तथा चोक्तं। उर्ध्वं त्रिपक्षाद्युर्ध्वं मृताहून्येव तदुवेत्। अ
थस्तु कारयेद्दाहादाहिताग्नेद्विजन्मनइति ज्ञातुकर्ण्येव चनात्। इतिषो
डश। आधनिर्णयः॥ ७५॥ ॥ अथ सपिंडीकरणनिर्णयिभाह॥ ॥ रुद्रे ११
केहनि १२ वाऽहिताग्निकसपिंडीकारकः साग्निकस्तत्रैकादशावासरे
यदि जवेद्दशान्यथा द्वादशे॥ कर्त्तानग्निरथ त्रिपक्षसमये द्वावग्निहीनौ
तदा बालेकादशाष्टिमासविगमे कहे त्रिपक्षेथवा॥ ७७॥ मासाल्ये समये
षु सप्तसु पुरः कृत्योदितां षोडशीं कालाकर्षणकेन मासिकमथोक्त्यात्सपिंडु

६८
क्रियां॥

च ब्रह्मपुराणे॥ द्वादशोहनिमासे च त्रिपक्षे च ततः परं। मासि मासितु कर्त्तव्यमित्यादि
तथा च॥ एकाहेन तु षण्मासाय दास्युरपि वा त्रिजिः। न्यूनसंवत्सरश्चैव न्यूनषाण्मासिकं
तदा। तत्र मासाद्यमासांतपक्षद्वयेन त्रिममाह। आदिममते मासाद्यपक्षे आद्यं प्र
थममासिकनिमित्तं रुद्राग्ने एकादशोहि द्वादशोहि वा स्यात्। एकाहेन त्रिजिर्दि
नैर्वाहुने मासे पुनमासिकं द्वितीयमासादिदिने द्वितीयमासिकं ३ तृतीयपक्षे त्रैप
क्षिकं ४ एवं तृतीयमासादिदिने तृतीयमासिकं ५ चतुर्थमासादिदिने चतुर्थमासि
कं ६ पंचममासादिदिने पंचममासिकं ७ षण्मासादिदिने षण्मासिकं ८ एकेन
वा त्रिजिस्तु नेषु षण्मासेषु न षण्मासिकं ९ सप्तमादिदिने सप्तमासिकं १० अष्टमा
दिदिने अष्टमासिकं ११ नवमादिदिने नवमासिकं १२ दशमादिदिने दशमासि
कं १३ एकादशमासादिदिने एकादशमासिकं १४ द्वादशमासादिदिने द्वादशमासि
कं १५ एकेन त्रिजिवा न्यूनेषु द्वादशमासेषु पुनार्दिकं १६॥ ॥ मासांतपक्षेन त्रिममा
ह। चरमे मते मासांतपक्षे मासांत्यकालेऽखिलं। मासस्यांत्यकालेऽखिलं आध

मांगल्ये पुरतः सपिंडन कृतौ तत्रानुमास्य क्रियामाकृष्या न्युदयं चरेत् करकत्रा
दमैत्रजे कर्हि चित् ॥ ७८ ॥ ॥ रुद्रे इति । रुद्रे एकादशाहे अर्कं हनिद्वादशा
हे वा सपिंडं क्रियां सपिंडीकरणं कुर्यात् । आहिताग्निं कस्य सपिंडीकारको
यदा साग्निं को ज्वलति तदा । तत्राविष्यद्दि साग्निं कस्य द्वादशाहे एकादशोदशो
ज्वेत्तदैकादशो हनि सपिंडं क्रियां कुर्यात् । अन्यथा द्वात्रिंशतिनागमे द्वादशो
कुर्यात् । तथा चोक्तं । यजमानोऽग्निमान् राजन् प्रेतश्च । अग्निमान् ज्वेत् ॥ ७९ ॥
द्वादशाहे तदा कार्यं सपिंडीकरणं कृतैरिति । द्वात्रिंशतिनागमे । एकादशा
हं निवृत्त्य अर्वाग्निं द्वादशायथाविधि । प्रकुर्वीताग्निमान् विप्रो मृतपित्रोः सपिंडं नमि
ति । अनग्निं कस्य कत्तसि । अग्निं कस्तत्रापि द्वादशाहे सपिंडीकरणं । साग्निं कस्त
यदा कत्तप्रेतश्चानग्निमान् ज्वेत् । द्वादशाहे तदा कार्यं सपिंडीकरणं कृतैरिति । सा
ग्निं कस्य कत्तानि रग्निं कश्चेत्तत्राह । कत्तानि रग्निरिति । यदा कत्तानि रग्निं कः प्रेतः
साग्निं कस्तदा त्रिपक्षसमये सपिंडीकरणं । तथा चोक्तं । प्रेतश्चेदाहिताग्निः स्यात्

का.सि.
६९

कत्तनिग्निर्यदा न वेत्त। सपिंडीकरणं तस्य कुर्यात्पक्षे तृतीयक इति। उन्नयोरनग्नि कवे
सप्तकालावैकल्पिका इष्टाः। द्वावग्निं द्विना विति। द्वौ चेदग्निं द्विना नो तदा अष्टांते संव
त्सरांते। एकादशमासांते २ षणमासांते ३ त्रिमासांते ४ द्वादशाहे ५ त्रिपक्षे वा ६ मां
गल्ये मांगल्यान्युदये वा ७ एषु सप्तसमयेषु उदितां षोडशीं पुरः कृत्वा ततः सपि
ंडीक्रियां कुर्यात्। तथा च न विष्यत्पुराणे। सपिंडीकरणं कुर्याद्य। जमानो ह्यनग्निमा
न। आहिताग्नेः प्रेतस्य पूर्वे च न रतर्षज। द्वादशो ह निषष्ठे वा त्रिपक्षे वा त्रिमासि
वा। एकादशे पिवामासि मांगल्यस्याप्युपस्थिता विति। नागारखंडे वि। ततः सपि
ंडीकरणं वत्सराद्धतः स्मृतं। वृद्धिरागामिनी वेत्स्यात्तदवगपि कारयेदिति। आनं स्यात्कु
लधर्माणां पुसां चैवायुषः क्षयात्॥ अस्मिन्ने श्वशरीरस्य द्वादशाहं प्रज्ञास्यत इति। किं
च। प्रेतश्राद्धानि सर्वाणि सपिंडीकरणं तथा। अपकृष्यापि कुर्वीत कत्तनिं दीमुख
स्य चेति। यदा संवत्सरपूर्तेः प्रागेव सपिंडीकरणं क्रियते तत्र विशेषविधिमाह।
कालाकर्षणक इति। सपिंडीक्रियां प्रतिकालाकर्षणं कृते सति यद्यपि पुरुषोऽ
शश्राद्धानि कृतानि सन्ति तथाप्यनुमासिकं प्रतिमास्यं श्राद्धं कुर्यात्। तथा वगोति ॥

६९

३५

तत्रादिने सपिंडीकरणं कुर्यात्। तथा च ऋष्यशृंगः। सपिंडीकरणं आधुमुक्तकालेन
 चेच्छतं। रौद्रहस्ते च रोहिण्यां मैत्रभेवा समाचरेदिति॥७८॥ अथ सहगमने स
 पिंडीकरणमाह॥ सापिंड्यं सहगामिके पितृतनुसंयोज्यतातादिके पश्चात्साय
 णमाचरेत्पितृमुखं ताते विकां योजयेत्॥ यद्वा देवमुखं स्वमातृजनके कोदि
 ष्टके पार्वणं कृत्वा तातमिहादितः सजननीं ताते समा योजयेत्॥७९॥ तं यु
 ज्यात्सपितामहादिषु तथा शूद्रः स्वपिंडं क्रियां कुर्याद्वा दशनासरे त्वधि कृत्वा
 त्राय्यः सुतो नापरः॥ नो कुर्यात्संकलाः क्रिया विस्तरगाः सापिंड्यतानोभ
 वे प्राप्ते रुद्रदिने चरेत्त्रिपुरुषं आधुं स देवं यतेः॥८०॥ इत्येव्यारब्धा॥ सहग
 मिके सहगमने सापिंड्यं भवति॥ तत्कथं॥ पूर्वतातादिके पितामहादौ पितृतनुं
 मृतपितृपिंडं संयोज्य पश्चात्पितृमुखं पार्वणं आधुमाचरेत्तत्र तातपिंडं अं ७०
 विकां योजयेत्। पश्चाच्चैकेन कर्तव्यं सपिंडीकरणं स्त्रिया इति वचनात्॥ अ राम

थान्यप्रकारमाह। यदेति। स्वमातृजनकयोरेकोदिष्टके देवमुखं तातमहादितः पा
 र्वणं कृत्वा स्वजननीं ताते समा योजयेत्। पश्चात्तातं तातमहादिषु त्रिषु योजयेत्।
 जर्तय कृत सपिंडने प्रेती जूले नैव तेन सह तस्याः सपिंडनं। पापिष्ठमपि शुद्धेनेन स
 नेन तुल्यन्यायत्वात् सिद्धमिति श्रूय पाणिः। असंस्कृतौ न संस्कारौ पूर्वो पौत्र
 प्रपौत्रकैः। पितरं तत्र संस्कुर्यादिति कात्यानो ब्रवीत्। पापिष्ठमपि शुद्धेन शुद्धं
 पापकृता विवा। पितामहेन पितरं संस्कुर्यादिति निश्चयः। तस्यार्थः। अकृतसः
 पिंडनो पूर्वो पितामहप्रावितामहो पौत्रप्रपौत्रकैः संस्कार्यौ। तत्र प्रथमं पितरं सं
 स्कुर्यादिति कात्यायनः। तथा च। पापिष्ठमकृतसपिंडनं पितरं शुद्धेन कृतसपि
 ङ्डीकरणेन वा पापकृताऽकृतसपिंडनेन पितामहेन शुद्धं सम्य कुर्यादिति शा
 स्त्रीयो निश्चयः। अतएव दाक्षिणात्याः शिष्टाः पत्युः सपिंडनादिने तेन सहैक

प्रयोगांत सत्या अपिस विंडीकरणं। अखंडं प्रेत नूतस्यैव जर्तुः पिंडे संयोज्यतादृशं जर्तुः पिंडं त्रेधा कृत्वा तसि त्रादि त्रये तस्य संयोजनमिति प्रकारेण कुर्वति वैश्वदेवराको दिष्टद्वयापार्वणेनेति। तस्युनर्नातीव युक्तं। अथ भूद्रस्य सविंडीकरणमाह। २
भूद्रो द्वादशाहे सविंडीकुर्वन्त्याति। मंत्रवज्जुं हि शूद्राणं द्वादशोहनि। कीर्त्तितमिति विष्णुस्मरणत्। अथ आधाधिकारी। अधिकृत इति। अत्र सविंडीकरणं आधौऽभ्युक्त्युः पुत्रो ज्येष्ठपुत्रोधिकृत इति। संविंडीकरणं ज्येष्ठेनैव। तदन्यत्र प्राकृत्ये अपरः कनिष्ठोप्यधिकारी विकल्पेन। असन्निधाने तदनुज्ञया। वा। तथा चोक्तं। सर्वैरेव कृतं भवेदिति वचनात्। अथ सन्यासिः आधां नो कुर्यादिति। यतेर्विस्मरगादैवहीना सकलां क्रियां नो कुर्यात्। साविंडीतानो भवेत्। तर्हि किं कार्यमिदं २ आह। रुद्रदिने प्रासेष्कादशाहे देवमुखं त्रिपुरुषं पार्वणं चरेदित्यर्थः।

पस्य संवत्सराद। वाक्सविंडीकरणं भवेत्। विधिवत्तानि कुर्वीत पुनः आध्यानिषोडशेति विधिवदिति पार्वणेनेको दिष्टविधानावा। तथा च पैठीनसः। सविंडीकरणद्वयं कुर्वन् आध्यानिषोडश। एको दिष्टविधानेन कुर्यात्सिर्वाणितान्यपि। सविंडीकरणद्वयं यदा कुर्यात्तदा पुनः। प्रत्यंबं यो यथा कुर्यात्तथा कुर्यात्सितान्यपीति। वृद्धिप्राप्तौ पुनरप्यनुमासिकानां मपकृष्यं कुर्यादित्याह। मंगल इति। मंगलकार्ये उपस्थिते पुरतः पूर्वं सविंडीकरणं कृतं जातया मपिशेषानुष्ठास्य क्रियां आकृष्याभ्युदयं चरेत्। तथा च ब्राह्मणायनः। सविंडीकरणद्वयं मपकृष्य कृतान्यपि। पुनरप्यपकृष्यं ते वृद्ध्युत्तरनिषेधात्। नादिति। अस्यार्थः। सविंडीकरणं पूर्वषोडश आध्यानि अपकृष्य कृतानि तथा नादीमुखात् प्रागनुमासिकानि शेषाणि समापनीयानि। तेषां वृद्धेरुत्तरतो निषेधात्। अथ सविंडीकरणं गोणकालमाह। करकं न इति। करोहस्तः। कर्त्तारोहिणी। आह। मंत्रमनूराधा। कर्हि विलकदा विदेषु नेषु चंद्रे सति

तथा च स्मृत्यर्थसारे । एकोऽष्टिं जलं पिंडुमाशौचं प्रेतसंक्रियां । न कुर्यात्सार्वणिदन्य
र्त्त द्रुह्नी भूतापत्तिक्षवे । सविंशुं करणं तेषां नूकैर्व्यं सुजादितिः । अहर्न्येकादशे प्रा
प्तै पार्वणं तु विधीयते । प्रतिमासे तु कर्त्तव्यं मृताह मासिकादिकं । महालयेतु
यच्छ्राद्धं द्वादश्यां पार्वणे न तु । सन्यासिनो प्यादिकादिपुत्रः कुर्याद्यथाविधि
यथाविधि पार्वणे न सार्थः । ८० ॥ ॥ अथ गजध्यायामाह । हस्ते क्वे पितृ जे वि
धौ स्मरतिथौ १३ आधं गजध्यायिकं ददर्श वा करगौ तु सूर्यं शशिना वत्रैव जाय
स्वद्गृहे ॥ आधं स्यान्न हि सूतके किमपि वत्यत्कापरे तत्र क्रियामाह मासिकमेव
सूतकगते कृच्छ्रे शिवे वा कुहौ ॥ ८१ ॥ हस्ते क्वे सूर्ये हस्त जे स्थिते सति । पितृ
जे मघायां विधौ चंद्रे स्थिते । स्मरतिथौ त्रयोदश्यां । गजध्यायान्नवं आधं स्यात्
तथा चोक्तं । सूर्ये हस्तगते चंद्रे मघा संस्थे त्रयोदशी । गजध्याया हि सा प्रोक्ता वि
त्तृणां दत्तमक्षयमिति रक्षादात् । यदेदुः पितृदेवत्ये हं स्वैव करे स्थितः । तिथि स

का. नि.

७२

वैश्रवणीयावगजछायेतिसास्मृतेति। पितृदेवत्यं मघा। हंसः सूर्यः। करोहस्तः। वैश्रवणीयात्र
योदनी। अथान्यप्रकारमाह। दर्शवेति। दर्शमावास्यायां करगोहस्तगोसूर्यशशिनौ
तदापि गजछाया। हंसेहंसक्षगोयातुअमावास्याकराब्जिता। साज्ञेयाकुंजरछायाप्ये
वं बोधायनो ब्रवीत्। अथ तृतीयप्रकारः। तत्रैवेति। तत्रैवापरपक्षांतगोसूर्यगृहणे तृतीयो गज
छायायोगः। तथा बोक्तं। सैहिके यो यदा सूर्यं ग्नसते पर्वसधिषु। गजछायेतिसाप्रोक्ता
तस्यां श्राद्धं प्रकल्पयेत्। सैहिके यो राहुः। हस्तिनो मूर्तिमतश्छायायामिति चतुर्थः। इ
ति गजछाया निर्णयः॥॥ अथ सूतके श्राद्धनिर्णयः॥ सूतके किमपि श्राद्धं न स्यात्।
एकां परेत क्रियां मृतस्य क्रियां त्यक्त्वेत्यर्थः। दानं प्रतिग्रहो होमः स्वाध्यायः पितृक
र्मच। प्रेतपिंड क्रिया वर्जमाशौचे विनिवर्तत इति शंखोक्तेः। अन्यच्च। आबुं अबुज
वं। मासिकं मासोद्भवं। सूतकापगमे कर्तव्यं। अथवा सूतकानंतरं ममावास्यायां
कृष्णेकादश्यां वा कर्तव्यं। तथा ऋषिद्रिंशन्मते। मासिके ब्रह्मसंप्राप्ते अंतरा मृतसू
तके। वदंति शुद्धौ तत्कार्यं दर्शवापि विवक्षणे रिति। देये पितृणां श्राद्धे तु आशौ

७३

६

का. नि.
७३ क

सहितताविति। हिनिश्चयं सञ्चारंभः वृत्तौवरणोजातेयज्ञारंभः। उद्वाहनां दीमुखे कृते जा
रंभः। जपतः पंचरुजपव्रतहोमस्रारंभनसत्रेषु संकल्पे कृते सत्यारंभः। आधोपाककृतो स
यामारंभः। तथा चोक्तं स्मृत्यतरे। प्रारंभोवरणं यज्ञे संल्लोपव्रतसत्रयोः। नां दी आधुं विवाहादौ
आधोपाकपरिक्रिया। होमार्चनजपेषु संकल्पएव। तत्रारंभस्तस्मै सूतकाद्या शंकया प्रा
कृतं वयसूत्रावधिदिनान्याह। बोलैति। बोलं वृडा कर्म। मौंजी व्रतबंधः। अधरो यज्ञः।
उद्वाहा विवाहः। तेषु जाविष्वा दित एव क्रमेण रा माद्य निह्रागारं जेतु। एतदुक्तं नव
ति। बोल्लादादौ रामैः। स्थितिर्दिनैः प्रा कृतां दी मुखं कार्यं। मौंजी बंधानादादौ रसैः
षड्दिनैर्नां दी मुखं। अधराद्यागादादौ विंशति वासरैर्नां दी मुखं कृत्वा वरणं कर्त्त
व्यं। उद्वाहादादौ आशामितेर्दशदिवसैर्नां दी मुखं कर्त्तव्यं। तथा चोक्तं। एक विंशत्य
र्यज्ञे विवाहे दशावासरः। त्रिषट् बोलोपनयने नां दी आधुं पुरोदितं। आरंभे सूत
कं न स्यादित्येतद्विषये। प्रारंभादूर्ध्वमाशौचं विंशतिनां च यज्ञियं कर्म कुर्वतां। कर्मणि
क्रियमाणेन मध्यमे सूतकं जवेत्। यावत्कर्म समाप्तिः स्यात्तावन्नाप्नोति सूतकं॥

२ + बाहः कार्य एव तु। व्रतादौ पूजने चैव प्रारंभे नास्ति सूतकं। वृद्ध शौनकः। त्रैविजां दीक्षितः

७३

विनानैत्येकमन्येषु कर्मस्वाचौ च मिष्यते। नैत्येकमिति यज्ञादिकमारब्धा विश्वरूपे।
विवाहादिषु मध्ये वेत्सूतकं कर्त्तव्यं तैत्तिरीयस्य। पूर्वसंकल्पितं चान्दीयमानं न दृश्यते॥
विवाहेऽसवयज्ञेषु त्वतरामृतसूतके। शेषमन्नं परैर्देयं दाता। जोक्तं श्वेनस्पृशेत्।
इति विवाहादौ सूतकं निर्णयः॥ ८२ ॥ अथाज्ञाततिथिर्निर्णयमाह॥ ज्ञाते मासि
मृते स्तिथिर्न विदिता तन्मासदर्शे च वै आश्विमा विदितो न चेत्तिथिरिह ज्ञाता तदा तन्नि
थौ॥ मार्गे माघ नभस्य योऽश्ववङ्गले पक्षे दला ज्ञानतस्मै ज्ञाने गमना क्रिवाश्रुतिदि
यामाघस्य मार्गद्वयोः॥ ८३ ॥ व्याख्या। विदेशे मृतस्य मासि ज्ञाते मृततिथिर्न ज्ञा
ता तदा तस्य आश्विमासस्य दर्शे चरेत्॥ तथा च॥ न ज्ञायते मृता ह्यश्वे प्रमिते प्रो वि
ते सति। मासश्चेत्यति विज्ञातस्तदर्शे स्यान्मृता हि कामिति बृहस्पतिवचनात्। यदा
तु मरणतिथिरिह ज्ञाता भवति माः मासि न विदितस्तदा मार्गे माघ नभस्य योः मा
घभाद्रपदयोस्तस्यां तिथौ कर्त्तव्यं। तथा चोक्तं। दिनमेव विजानाति मासं नैव तु

योनरः मार्गशीर्षे तथा माघे भाद्रे वा भस्माचरेदिति भवष्यसुराणवचनात् पक्षा
ज्ञाने किं कर्तव्यमित्याह। दलस्य पक्षस्याज्ञाने कृष्णपक्ष एव तस्यां तिथौ कर्तव्यः।
त्रयाणां मासपक्षतिथीनामज्ञाने व्यवहृतमाह॥ व्यज्ञान इति॥ त्रयाणां तिथिमा
सपक्षाणामज्ञाने गमनाद्दिस्वग्रहात्प्रसूतानदिने। यस्मिन्मासे यत्र तिथौ प्रसूत
स्तस्यां तिथौ आधादिकर्तव्यं। तथाच। दिनमासौ न विज्ञातो मरणस्य यदा पुनः।
प्रसूतनदिनमासौ च ग्राह्यौ पूर्वोक्तया दिशेति बृहस्पतिवचनात्। पूर्वोक्तया
दिशेत्स्यस्यार्थमर्थः। प्रसूतनस्यापि मासज्ञाने तिथेरज्ञाने तन्मासमावास्या
यो कर्तव्यं। प्रसूतनतिथिज्ञाने मासाज्ञाने पूर्वोक्तमासेषु भाद्रमासमाघेषु प्र
सूतनतिथौ कर्तव्यं। प्रसूतनपक्षाज्ञाने पूर्ववत्। प्रसूतनस्यापि त्रयाणामज्ञा
ने श्रुतिदिने तदक्षभवाती श्रवणतिथौ कार्यं। मृतवार्ता श्रुतेर्ग्राह्यौ पूर्वोक्तक
रणेन त्विति भविष्योत्तरवचनात्। अत्रापि पूर्वोक्तरीत्या। श्रवणमासो ज्ञाने भाद्रा

७४

७

चं जायते यदि। तदा शोभेयतीते तु तेषां आध्वं प्रदीयत इति आध्वं मासिकादिकविषयं। आ
ध्वे विघ्ने समुत्पन्ने च तस्मात्तसूतके। अमायांतु प्रकुर्वीत शुद्धावेके मनीषिण इति व्या
सवचनात्। व्यापन्नेष्वधिके नैव कुर्यादामेन कर्तुं विदुः। अन्नेनेदममायांतु कृष्ट्या
वा हरिवासर इति काष्ठं विजिन वचनात्। व्यापन्ने इति सूतकादि विधिर्ज्ञेयः। सूतक
रहिते शुद्धदिने कर्तव्याध्यापदातुरे। पुत्रादिना तद्विनेतृवान्नेन कारणीयं। इ
ति सूतके आध्वनिर्णयः॥ ८१॥ अथ विवाहादौ सूतकनिर्णयः॥ यज्ञोद्वाहजपव्र
ताहुतिसुरासिसत्रके आध्वके प्रारंभेन हि सूतकं सहि वृत्तौ नां दीमुखे पंचसू॥ से
कल्पे जपतश्च पाकरवने स्याच्चो लमौ ज्येष्ठे राहो हेषादित एव राम अस्मद्विंशा २०
रा॥ १०॥ मिते ह्यारजेत्॥ ८२॥ यज्ञविवाहजपव्रतहोमेस्वावसिसत्रदान आध्वकार्ये। प्रा
रंभे जाते सूतकं न स्यात्। तथा॥ व्रतयज्ञविवाहेषु आध्वे होमे स्फुरात् वने। प्रारंभे सू
तकं न स्यादनारब्धे तु सूतकं मिति स्मृत्यंतरात्॥ सतेषु कथमारंभः स्यादित्यतः॥ आ

दिषु। तिथेरज्ञाने सदृशे। पशुज्ञाने बहुलदस्यः॥ अथ पूर्वोक्तानां सर्वेषामज्ञाने
 मार्गमाघयोरन्यतमस्यामायां कर्तव्यं। तथा च प्रभाखंडे। मृतस्याहर्नदानातिमा
 संचापिकथंचन। तेन कार्यममायां च श्राह्यं माघे च मार्गके। इत्यज्ञातमा सपक्षति
 धिनिर्णयः॥ ७३ ॥ अथाम श्राह्यनिर्णयः॥ आपत्स्वग्निविबर्जिते सुतज्जोती
 र्धप्रवासे रजस्येष्टस्त्रीव्यपरागयोः पितृयजिः स्त्रीशूद्रयो रामतः॥ स्यान्मासोद्भव
 मादतापरदलंभाद्रजोदर्शने पक्षात्रे न चरेत्तथाष्टिकमिदं पूर्वोक्तकालेऽखिलं॥
 ७४ ॥ व्याख्या। आपत्सुकष्टोदयेषु। अग्निर्वर्जिते निरग्ने रसुतज्जो जातकर्म वि
 णि। तीर्थे तीर्थप्राप्तौ। प्रवासे ग्रा मांतरे। स्त्रीषु दाशेषु रजः स्येष्टेषु। अपरागयोः
 सूर्यचंद्रग्रहणयोः। एतेषु स्तानेषु पितृयजिः श्राह्यं आमेनैव भवेत्। स्त्रीशू
 द्रयोः स्त्रामेनैव सदेति। तथा च कात्यायनः॥ आपद्य न ग्नौ तीर्थे च प्रवासे पुत्र
 जन्मनि। हेमश्राह्यं संग्रहे च द्विजः शूद्रः सदा चरेत्। द्विजानां संक्रमादिबेदा

ज

का. नि

७५

मश्रास्त्राधिकारः स्त्रीशूद्रयोः दैमैव ॥ सुमंतुरपि ॥ पाकाभावाधिकारः स्याद्विप्राहीनां नरा
धिपः ॥ अपुत्राणामहाबाहो विदेशगमनादिभिः ॥ सदा चैव न तु शूद्राणामामश्रास्त्रं विदुर्बुधा इ
ति ॥ जमदग्निरपि ॥ यावत्स्यात् ~~मि~~ न्नाग्निसंयुक्त उहसन्नाग्निरथापि वा ॥ आमश्रास्त्रं तदा
कुर्यात्सस्तेनोकरणं भवेदिति ॥ प्रचेताः ॥ स्त्रीशूद्रः स्वपचश्चापि जातकर्मणि चाप्यथ ॥
आमश्रास्त्रप्रकुर्वीत विधिना पार्वणे न चेति ॥ स्वपचः स्वयं मचतीत्यपत्नी के इत्यर्थः ॥ इदमा
मश्रास्त्रं पूर्वाह्णकाले ॥ खिलं कार्यं ॥ आमश्रास्त्रं तु पूर्वाह्णे पराह्णे पार्वणं स्मृतं मिति गा
त्रवोक्ते ॥ अथ प्रसंगादामश्रास्त्रविधिः ॥ आमपदेन वितुषां तंडुलादि लक्ष्यते ॥ तथा च व
सिष्ठः ॥ सस्यक्षेत्रगतं प्राहुः सतुषंधान्यमुच्यते ॥ आमंतु वितुषं प्रोक्तं स्थिन्नमन्त्रमुदाहृत
मिति ॥ स्थिन्नं पक्वमित्यर्थः ॥ आमंतु द्विगुणं त्रिगुणं चतुर्गुणं यथाशक्त्वा दद्यात् ॥ तथा
व्यासः ॥ आमंददत्वि को ते यत दानं द्विगुणं भवेत् ॥ त्रिगुणं च चतुर्गुणं न लेकगुणम
प्येतदिति ॥ सिद्धान्ते तु विधिर्यः स्यादामश्रास्त्रे सौविधिः ॥ आवाहनादि सर्वं स्यात्सिं

७५

उदानं च भारत। दद्याद्यद्यादि जातिभ्यः शतं वाऽशतमेव वा। तेनाग्नेौ करणं कुर्यात्पिंडं
सो नेव निर्वपेत्। षड्विंशत्सते पिंडदाने विशेष उक्तः। आमश्राद्धं यदा कुर्यात्पिंडदानं
कथं भवेत्॥ गृहपाकात्समुत्सृज्य सक्तुभिः पायसेन वा॥ पिंडान् दद्याद्यथा लाभंति तेः
सह विमत्सर इति॥ गृहपाकादौ दनाद्यन्तेन। स्त्रीश्च कर्तृके प्यामश्राद्धे पायसा
दिना पिंडदानं भवतिः शूद्रस्तु गृहपाकेन तत्पिंडं निर्वपेत्तथा। सक्तुमूलफलंत
स्य पायसं वा भवेत्स तमिति भविष्योत्तरात्। आमश्राद्धे विकिराग्नेौ करणं पिं
उदानाद्यामेन कर्तव्यमित्युक्तं। आमश्राद्धप्रदः पिंडं स्तथाग्नेौ करणं च यत्
दद्यात्तत्र च तेनेव यत्किंचिद्वाहिकं भवेदिति प्रचेतो वचनात्। आमश्राद्धे मंत्रे
षु विशेष उक्तः। उशंतस्त्वा० हविषे स्विष्टुते। तप्ता स्वेत्यत्र तस्य धेति। वाजे वाजे०
तप्ता यातेत्यत्र तस्य तथा तप विभिरिति। तत्र मरीचिः। आवाहने स्वधा करि
स्वीकृते २

का. नि. मंत्र उद्याविसर्जने ॥ अन्य कर्मण्यस्य द्यास्युरामश्राद्धविधौ स्मृताः ॥ इत्या
 ७६ मश्राद्धविः ॥ अथ प्रसंगाद्विरुप्यश्राद्धविधिः ॥ हिरण्यं तु धान्यादेक
 कं ब्राह्मणं तद्विषयो घान्नसिद्धयस्तद्वत्तुर्गुणं भवति ॥ आमं तु द्विगु
 णं प्रोक्तं हेमंतद्वत्तुर्गुणं धान्याच्चतुर्गुणेनैव हिरण्येन सुरोचिषेति
 मरीचिवचनम् ॥ पुत्रजन्मनि हिरण्यश्राद्धं जन्मोत्तरं नाल्लेद
 नादयो कर्तव्यमिति ॥ यावन्नखिद्यते नालं तावन्नामोति स्तुके ॥
 छिन्नेनालिततः पश्चात्स्वतः कंतुविधीयते ॥ हेमश्राद्धे आमश्राद्धो
 क्तविधिरेव ॥ गृहपाकोत्समुत्थसक्तुभिः पायसेन वा ॥ पिंडदा
 नं प्रकुर्वीत हेमश्राद्धे कृतं सतीति भविष्योत्तरम् ॥ इति हेमश्राद्धवि

श्रा

७६

का. ५५

७७

नपकेनैव ॥ नतु सर्वधामेन सांवत्सरिकं मासिकं शास्त्रानुष्ठानमुचितं ॥
यत्तु । मत्ताह नितुसंप्राप्ते यस्य भार्यारजस्वला ॥ शास्त्रं तत्र न कर्तव्यं कर्त-
व्यं पंचमेहनीति हेमाद्रिमाधवादि लिखितवचनं ॥ तद्यस्य मृतस्य भार्या
शास्त्रकर्त्री रजस्वलेति व्याख्येयं ॥ नतु तस्य शास्त्रकर्तुर्भार्यारजस्व-
लेति ॥ अतएव गोतमः ॥ अपुत्रा तु यदा भार्या संप्राप्ते भर्तुराबिदे ॥ रज-
स्वला भवेत्सा तु कुर्यात्तत्पंचमेहनीति ॥ अमावास्यादिशास्त्रं तत्रामेन भ-
वति । शास्त्रविघ्ने द्विजातीनामामशास्त्रं प्रकीर्तितं । अमावास्यादिनियतं
माससंवत्सरादौ इति हारितवचनात् ॥ माससंवत्सरादिति मासिकादि-
कव्यतिरिक्तविषयः । अमावास्यादित्यादिशब्देन महालयसंक्रमणार्थः
नस्यंतदर्थमेव कर्तव्यं ॥ महालयशास्त्रेनादृत इति पक्षो भवति । तत्रादृतं

७७

धिः॥ अथ भार्यारजो दर्शने श्राद्धनिर्णयः॥ आमश्राद्धं प्रकुर्वीत भार्यारजसि सं-
क्रमदिति बोधा यनोक्त पूर्ववचना दामश्राद्ध प्रतिस्तत्र विशेष उच्यते॥ मासोद्ग-
वमित्यादि॥ मासोद्गवं मासिवं॥ अहं तं प्रारब्धं अपरदलं॥ प्रारब्धं परपक्षः॥ त-
थाद्विकं सांवत्सरिकं॥ एतन्निकं पक्षेन सित्यान्नेन चरेदेव॥ तथा च लौगा-
धिः॥ अनग्निकः प्रवासी च यस्य भार्यारजस्वला॥ आमश्राद्धं द्विजकुर्या-
न्नतत्कुर्यान्मतेह नीति॥ पुष्यवत्स्वपि दारेषु विदेशेऽप्यनग्निकः॥ अन्ने-
नेवाद्विकं कुर्यादेन्मा वामेन नक्षत्रिदिति वचनाभ्यामन्नेनेवाद्विकं तदह-
रेव कुर्यात्॥ अतएव गोभिलः॥ दर्शरविग्रहेऽपि त्रयोः प्रत्याद्विकमुपस्थि-
तं॥ अन्नेनाऽसंभवे हेन्मा कुर्यादामेन वा सुत इति॥ ग्रहणेऽप्यपि भो-
जनाभावे हेन्मा वाऽमेन कार्यं॥ तेन पत्न्यां रजस्वलायामपि तदहरेवान्ने

का. नं.
७६

अथ तीर्थश्राद्धनिर्णयमाह ॥ तीर्थे श्राद्धविधिः पुरे वगदितं स्तीर्थोऽपि का
ले तद्वारा नो नादिव सेवितः शुधितं क श्राद्धं प्रकुर्याज्जनः ॥ तीर्थोऽपि सम
ये सुराः पितृगणास्तिष्ठन्ति तस्मात्पुनो नो चेत्तु अपरं कर्माः शिशुर्विपितकोऽ
वीरांगनाऽदृश्येते ॥ ८५ ॥ व्याख्या ॥ आपद्यते नो तीर्थे चेति पूर्वोदि
तवचनादामेन तीर्थश्राद्धविधिरिति पुरे वगदितः प्रोक्त इत्यर्थः ॥ अ
थ तीर्थप्राप्तिकाले नो वादिव सेवितः कर्त्ता अशितः कृताशनो वा शु
धितस्तदेव श्राद्धं कुर्यादित्यर्थः ॥ तथा च महाभारते ॥ भुक्त्वा वाप्यथ वा
भुक्त्वा रात्रा वहति खेचर ॥ न काले नियमः श्राद्धे गंगां प्राप्य सरिद्वरां ॥ देवी
पुराणेऽपि ॥ काले वाप्यथ वाऽकाले तीर्थं स्नानं सदा नरे ॥ प्राप्तेरेव च कर्त्त
व्यं पितृणां चैव तर्पणं ॥ पिंडदानं च तत्तु पितृणां चैव वहुभं ॥ विलंबो

७८

न च कर्त्तव्यो न च विघ्नं समाचरेदिति ॥ काशीखंडेऽपि ॥ अकालेऽप्यथ वा का
ले तीर्थश्राद्धं च तर्पणं ॥ अविलंबेन कर्त्तव्यं नैव विघ्नं समाचरेत् ॥ तीर्थप्रा
प्तौ मुंडनमुपवासश्च कर्त्तव्यः ॥ तथा चोक्तं ॥ मुंडनं चोपवासश्च सर्व तीर्थे
व्यं विधिः ॥ वर्जयित्वा कुरुक्षेत्रं विशालां विरजांगयां ॥ विधो यत्र कृते ती
र्थे घण्टासाभ्यंतरे यदि ॥ प्रसंगाच्चैसु नः प्राप्तो न कुर्यात्मुंडनादिकं ॥ अ
र्घ्यमावाहनं चैव द्विजांगुष्ठनिवेशनं ॥ तृप्तिप्रश्नं च विकिरं तीर्थे पंचविब
जयेदिति ॥ अत्र नावाहने कारणा माह ॥ तीर्थे प्राप्तिरिति ॥ तीर्थे प्राप्ति
समये देवास्तथा पितृमुखाः पार्श्वे तस्तिष्ठन्त्येव ॥ कात्यायनः ॥ गृहं य
त्कातु यस्तीर्थस्नानार्थं नुजोत्रजेत् ॥ पिपासवो नुगं कुंति संहृष्टाः ख
शरीरिण इति ॥ खशरीरिणो दे पितृगणाः ॥ तस्मात्तीर्थप्राप्तौ श्राद्धमथ

का-
१९

श्वं कार्यं ॥ नो चेद्देवपितरः शापकराः स्युः ॥ पुनरुदएतत्तु आधुं विपित्त
कः शिशुरनुपनीतो वा ॥ अवीरा ॥ पतिपुत्ररहिता अंगनाप्यवश्यं ते र्थिकंच
रदिति तीर्थं आधु निर्णयः ॥ ८५ ॥ अथैकस्मिन्दिने प्रतिनिमित्तं आधु
भेदे प्राप्ते तंत्र प्रसंगो निरूप्यते ॥ ॥ आधु दंड इहा गते समादिने काले व्यदे
वेक्ययोरेकं प्राह सपिंडपिंडरहिते तंत्रेण संकल्पतः ॥ प्रसंगा दुभयोस्तु सि
धिरुदितानिः पिंडपिंडाद्यु योरन्ये स्त्रिः सुरषद्वरे पृथगिह स्यातां किमत्रो
च्यते ॥ ८६ ॥ व्याख्या ॥ इह समदिने एकस्मिन्दिने काले व्यदे वेक्ययोः
सतोः सपिंडपिंडरहिते आधु दंडे आगते आधु द्वयसंभवे सति हिमाद्रि सुरब्या विव
धभुक्त्वा गणसं त्रेण संकल्पत एकं प्राह ॥ एतदुक्तं भवति ॥ यत्र काले व्यसंप्रतिपन्नं द
वते व्यत्वं च तत्रैव ह्यमाणविशेषतया न्यायलभ्यमेव तंत्रं ॥ एवं च प्रतिनिमित्तं के द
र्शननिमित्तं के व्यतीपातनिमित्तं के तंत्रेण करिष्य इति संकल्प्यो हेमाद्रिः ॥ एतदुक्तं

१९

रजोदर्शने पिपद्येन कर्तव्यं ॥ अनादृतमा मे नैव ॥ तत्रैकक्रमेण भिन्नक्रमेण व्य
वरुणा ॥ एकमेव आधु प्रतिदिनमावर्तत इत्येकः पक्षः ॥ भिन्नानामेव कर्मणां
प्रतिदितं भिन्नप्रयोग इत्यन्यः पक्षः ॥ तत्राद्ये पक्षे समाप्तिदिने दक्षिणा दे
या ॥ ब्राह्मणास्त एव ॥ देशोपि स एव ॥ द्वितीये पक्षे प्रतिदिनं दक्षिणा देया ॥
ब्राह्मणाभिद्यंते ॥ अत्राद्ये पक्षे आदौ प्रारब्धे रजोदर्शनादिसूतकोत्पत्तौ
पाके नैव आधु कर्तव्यं ॥ आरंभो वरणं यज्ञ इत्यादिवचनात् ॥ तथा च ॥
विदेशगो कविगताग्नि को वारजस्वला यामपि धर्मपत्न्यां ॥ आधान्तया
हे विदधीत पाके वीमे न हेम्नान तु पंचमेहि ॥ धर्मपत्न्यां रजस्वला यां क्ष
या हे पाके विदधीत कुर्यात् ॥ हेम्नान ॥ पंचमेहिनेति हेमाद्रिमाधवनि
बंधात्पाके रेव विदध्यात् ॥ इति रजोदर्शने आधु निर्णयः ॥ ८४ ॥

सुधारणवे॥ आत्मांस्या देवदेवस्य मे कमुद्विश्यवेयदि॥ आत्मा इयं न कर्तव्यमेकस्मिन्ने
 व वासरे॥ एवं हेमाद्रिप्रोक्तं तंत्रं॥ यत्रामायां पिंडाद्यंगसंक्रांस्यादावपिंडत्वं तत्र गृह्य
 माणविशेषतया नैव तंत्रं॥ किंतु प्रसंगादितरस्य सिद्धिर्जायते इति॥ प्रसंगादुभयो
 र्क्तसिद्धिरित्याह॥ अन्येर्निः पिंडपिंडाद्ययोः आत्मायोरैकस्मिन्कृते दुभयोः सि
 धिः कथिता॥ तदुक्तं कालादशे॥ नित्यमासिकयोश्चोदकुंभमासिकयोरपि॥
 दार्शिकस्य युगादेश्च दार्शिको लभ्ययोगयोः॥ दार्शिकस्य च मन्वादेः संपाते आ
 त्मकर्मणा॥ प्रसंगादितरस्यापि सिद्धेरुत्तरमाचरेदित्यस्यार्थः॥ दार्शिकस्यैक
 तेनित्य आत्मास्य प्रसंगात्सिद्धिः॥ तथोगृहणाद्यधोदयोद्युक्तभययोग आत्मेक
 ते दार्शिकस्य सिद्धिः॥ एवममायां मन्वादि आत्मेकते दार्शिकस्य सिद्धिः॥ देवता
 भेदे तु नैव तंत्रं नापि प्रसंग इत्याह॥ त्रिः सुरषट्सुर इति॥ त्रिः सुरं त्रिपिंडात्मकं॥
 षट्सुरं षड्पिंडात्मकं॥ एते पृथक् स्यातां अत्र किं वक्तव्यं॥ एतदुक्तं कालादशे॥

का.सि.
८०

नित्यस्योदककुंभस्यदर्शमासिकयोरपि॥ नित्यस्य चाद्विकस्यापि दार्शिकाद्विकयोरपि॥ पु
गाद्याद्विकयोश्चापि मन्वाद्याद्विकयोरपि॥ प्रत्याद्विकेषु चालभ्ययोगेषु विहितस्य
संपाते देवताभेदाश्चाद्युग्मे समाचरेत्॥ ८६ अत्राद्विकदार्शिकयोर्योगोऽपि आद्विकामादौ
दार्शिकं पश्चादित्याह॥ योगे मासिकयोः पुराद्विकममाश्राखं परत्राचरेत्तद्वन्नित्यनिमित्तयोर्पदि
त भवेत्प्राक् आश्रमत्रादुतं॥ पश्चान्नित्यमथावदार्शिकयुतो मातामहे जीवति आश्रमं प्रोक्तम
युक्परेरिह युगाद्यं दर्शयिमानवुं ८७ व्याख्या अमाद्विकयोः आश्रमिकयोर्योगे पुरा
पूर्वमाद्विकं परत्र तदनंतरं दर्श आश्रमाचरेत्॥ तदुक्तं स्मृत्यंतरे॥ दर्शं प्रत्याद्विके प्राप्ते आश्र
म्यात्तत्रैकं॥ आदौ प्रात्याद्विकं कृत्वा कुर्यादार्शिततः परं॥ तद्वन्नित्यनिमित्तयोर्योगोऽपि
तं नैमित्तिकं प्राक् कृत्वा पश्चान्नित्यं समाचरेत्॥ नैमित्तिकान्यपि तदुदयक्रमेण कार्याणि॥ त
थाच कात्यायनः॥ द्वे बहूनि निमित्तानि जायेरन्ते क्वासरे॥ नैमित्तिकानि कार्याणि निमि
त्तोत्पत्त्यनुक्रमात्॥ जावालिरपि॥ आश्रमं कृत्वा तु तस्यैव पुनः आश्रमं न तदिह नै॥ नैमित्तिकं
तु कर्तव्यं निमित्तानुक्रमोदयं॥ तदपि मातामहे जीवति दर्श आद्विकसंयोगस्तदाह

यमपित्रिदेवतं वर्तते परं तु न युक् ॥ युक्तं कर्तव्यमित्यत आह ॥ मातामहे जीवतीत्यादिना परैरित्युक्तं ॥
यदादिक दार्शिकयोः संयोगाभावाज्जीवन्मातामहवर्गस्य दर्शनासं तसमावेशः समानदेवतात्वेपि
अस्याद्विके तत्र प्रसंगेनेव । इति श्राव्यद्वंद्वनिर्णयः ॥ अथ युगादिश्राव्यकालनिर्णयः ॥ युगाद्यं मा
नवं मनुभवं च श्राव्यं दर्शवत्पुराह्णे कर्तव्यं । तथा चोक्तं मनुं तं भद्रं । मन्वाद्यासु युगाद्यासु प्रत
पक्षेष्टकासु च ॥ श्राव्यानि दर्शवत्कुर्यात्तिथ्यादिष्वेव मावहोति । ८७ अथ युगादिस्वरूपमाह ॥
राधोर्जेऽग्निनिधी ३१९ सितोस्मरकुहू ३२० भाद्रपदमाघे परे त्रेतासत्यकली द्विपादिति तिथये
व प्रवृत्तं युगं ॥ चैत्रादग्निनिधी ३१५ ख ० मक्षमाशिनो १५५ दिक् च दशयो १५५ परे दर्शाष्टौ च
३०१८ गुणा ३३ निधी २२ रवितिथी २२१५ ने ०११११ मुनीं ७७ स्तिथी १५५ ॥ ८८ ॥ अन्याः शु
क्लतमाश्रुतुर्दशमिता प्रोक्तास्तु मन्वादयोऽथोतीर्थे भुदव सुतो विरचये स्वाधं स्वताते सति ॥ त
सिन्नादित एदं डिनितथा ताते च पातित्यगे श्राव्ये नित्यनिमित्तके पिचतथा जीवसितुः सर्वदा ८९
राधोर्जे । राधोवेशारवस्तद्युक्त ऊर्जः कार्तिको राधोर्जे तत्र मासद्वये अग्निनिधी । अग्निनिधि
मिततिथी ॥ तृतीयानवम्यो सितो शुक्लपक्षगो ॥ अथ भाद्रमाघे च परे कृष्णे स्मरकुहू । त्रयो
दशमावास्ये । एतासु तिथिषु क्रमात्त्रेता । सत्यकली । द्विपातद्वापारं । एतद्युगं प्रवृत्तं । द्विपादि
तिथमो द्विचरणो यत्र तिते द्विपाद्वापारं ॥ तथा च भविष्योत्तरे ॥ नवम्यां शुक्लपक्षे तु कार्तिके

का. चं
८९

निरगात्कृतं॥ त्रेतामिततृतीयायां वैशाखे समपद्यत॥ दर्शे तु माघमासस्य प्रवृत्तं द्वापरं सुगं॥ कतिः
कृष्ण त्रयोदश्यां नभस्ये मासि निर्गते इति॥ अथ मन्वाद्यः॥ चैत्रादग्नि तिथीत्यादि॥ चैत्रात्पुन-
रिति द्वादशमासेषु एताश्चतुर्दशमिता मन्वाद्यो भवन्ति॥ तत्प्रकारमाह॥ चैत्रे अग्नि तिथी॥ अग्निस्तृ-
तीया॥ तिथिः पूर्णमासी॥ एते द्वे चैत्रे॥ वैशाखे रवेः नदीत्यर्थः॥ ज्येष्ठे ऽक्षराशिनः १५ पूर्णमास्ये च॥
आषाढे दिक् चैत्रयो॥ दशमी पूर्णमास्यो॥ परे कृष्णे॥ दशमि चैत्रे॥ श्रावणे परपक्षे दशमि चैत्रे॥
भाद्रपदे गुणस्तृतीया॥ आश्विने निर्धिर्नवमी॥ कार्तिके रवितिथी॥ द्वादशी पूर्णमास्यो॥ मार्गे न॥ ना-
स्त्येव मन्वादिः॥ पौषे ईशाः एकादशी॥ माघे मुनींद्राः सप्तमी॥ फाल्गुने तिथिः पूर्णमासी॥ श्रावणे परे दश-
मि तिथि व्यतिरेकेण अन्याः सर्वाः शुक्लतमाः स्युः॥ तथा च मत्स्यपुराणे॥ आश्वयुक् शुक्ल नवमी का-
र्तिके द्वादशी सिता॥ तृतीया चैत्र मासस्य तथा भाद्रपदस्य च॥ श्रावणे चाष्टमी कृष्णा पौषे चैकादशी
सिता॥ सिताषाढस्य दशमी माघमासस्य सप्तमी॥ श्रावणे चाप्यमावस्य ज्येष्ठे पंचदशी सिता॥ आ-
षाढी कार्तिकी चैत्री फाल्गुनी च विशेषतः॥ एता मन्वाद्यः १४ प्रोक्ता मुनिभिस्तत्त्वदर्शिभिरिति॥
पुण्याश्चतुर्दश प्रोक्ताः श्राद्धार्हाः पुण्यवृत्तये॥ अत्र केचन श्रावणमासस्य स्वाने फाल्गुनां सामा-
वास्यामाहुः॥ इति मन्वादिश्राद्धनिर्णयः॥ अथ जीवसितकश्राद्धनिर्णयः॥ अथोत्तीर्थइत्यादि॥
तीर्थे तीर्थप्राप्तिसमये॥ अभ्युदये चैत्रे अभ्युदयिके॥ इत्यदिषु जीवसितकोपि सुतः श्राद्धं कुर्यात्॥

८९

का. चं.
८२

पातन्वेष्टीन् कुटून् आह्वानिमन्वाद्योन् रयोगाद्याः प्रस्थितयोः एकाः पुरपुरस्थित्यन्वि
ताः एमी ॥ मार्गे माघतपस्यभाद्रविषये १२ भाद्रपदपक्षे रवितः १६ स्तातां वादिक २ एव
षष्ठवमितश्राधानि १६ कुर्युर्बुधाः १० व्याख्या ॥ संक्रांतयोः द्वादश । व्यतीपाताः द्वा
वेधतयोः द्वादश । कुहूदशः द्वादश । मन्वाद्योः द्वादश । युगाद्याश्चतस्रः मार्गे माघतप
स्यभाद्रविषये मासचतुष्टये । अंत्या एमी रुक्णा एमी । परपुरस्थित्यन्विता अष्टका रूपा द्वा
दश २ तपस्यः कालानः ॥ परपुरस्थित्यान्वितेति नवमी सप्तमी सहिता एमी ॥ भाद्रपदास्य
पक्षः रुक्णा पक्षः षोडशतिथ्यात्मकः ॥ तातां विक्रयोरग्निकेदे ॥ एतां निषमवती श्राधानि
१६ बुधाः कुर्युः । तथा च स्मृत्यन्तरे । अमा २ मनु २ युग २ संक्रांति २ धृति २ पात २ म
हालयः १५ अन्वष्टकाश्चतस्रः २ षष्ठवसः प्रकीर्तिताः ॥ तत्रोष्टकानां मध्ये यमाश्च
लायनादीनां होमश्राद्धादिरूपं ॥ कात्यायनादीनां तु होममात्रमेव । तेषामन्वष्टकास्तु
श्राद्धमुक्तं । येषां परपुरस्थित्यन्वितां स्तुष्टकास्तु श्राद्धमुक्तं तेषां तद्भूतमेव । इदमन्व
ष्टकाश्राद्धं दर्शश्राद्धवदपराहकार्यं ॥ मन्वाद्यासु युगाद्यासु प्रतपक्षेष्टकास्तु चेति प्र
वृत्ताहृतवचनात् ॥ इति षष्ठवती श्राद्धनिर्णयः १० अथ श्राद्धदेवतान्याह ॥ मास्या
वृत्रिसुरेस्त आभ्युदयिका चष्टा सुतीर्थे गयामुख्यस्यान्तवदेव ततदपरश्राद्धं तुष

देवतं ॥ श्राद्धस्यान्तवदेवमष्टकतिथौ हिलायजुः शारिबनो न्येषां नालुतिथौ सवंसह
गमेऽन्याहोः पृथक्स्तौ बजे ११ व्याख्या मासिमासिके । आद्ये आधिके । त्रि
सुरे त्रिदेवतेश्राद्धेस्तः । आभ्युदयिके अन्वष्टकासु गयामुख्ये तीर्थे श्राद्धे नवदेव
तेश्राद्धस्यात् । यजुः शारिबनो हिलायजुः न्येषां श्राद्धं नवदेवतं स्यात् । तदपरं
षट् देवतं स्यादेव । तदुक्तं स्मृत्यन्तरे ॥ त्रिदेवस्य मन्वादे च षड् देवस्य च दार्शिके । वृद्धो
तु नवदेवस्य मष्टा सुतथैव च ॥ दर्शे नित्ये युगादौ च मन्वादौ ग्रहणे तथा ॥ संक्रांतिषु
भरण्या च षड् देवस्य मुदीरितमिति ॥ अन्वष्टकासु नवभिः विंदैः श्राद्धमुदाहृतं ॥
पित्रादिमातृमध्यं च ततो मातामहांतकमिति कात्यायनवचनान् । पृथिवी चंद्रोदये
ब्रह्मांडे ॥ पितृणां प्रथमं दद्यान्मातृणां तदनंतरं । ततो मातामहानां चेत्यन्वष्टक्ये क्र
मः स्मृतः ॥ श्राद्धहेमाद्रौ लागलेयः ॥ केवलं स्तुष्टये कार्यं ब्रह्मादौ प्रकीर्तिताः ॥
अन्वष्टकासु मध्यस्तांत्याः कात्यायनमातर इति ॥ अत्र केचिद्ब्रूयायां महालयं च
विशेष उक्तः प्रयोगसागरे ॥ आषाढ्याः पंचमेषक्षे श्राद्धं कुर्याद्विनेदिने । उद्दिश्य
नवदेवस्यमित्येवं मनु रब्रवीत् ॥ वृद्धो तु नवदेवस्य षड् देवस्य च दार्शिके । महालये

का. वं
८३

गया आद्येयते द्वादशदेवताः अथ सहगमने भिन्नतिथौ द्वादशे विशेषमाह । सहगमेन्या
होः पृथक्स्तोत्रं न इति । अन्याहोः पुंयो बितोरन्यादि प्राणोः क्रमणेऽनुममने अर्चने आ
दि के पृथक्स्तोत्रं इति ॥ तथा च भृगुः ॥ या समारोणं कुर्यात् इति श्रिया पतिव्रता ॥ तां मृताहरि सं प्रा
प्य पृथक् विंशे नियोजयेदिति भिन्नतिथि विषयमेव ९१ अथ पिंडं आधनिर्णयमाह संक्रां
तौ ग्रहणे युगादि भरणी मन्वादि शिष्टागमे वि-अर्धे अतिपात वेधति युजोः आधं विपिंडं भवे
त् ॥ उदाहरणं तबं धचो लपरतो वर्वा धपादा वधि आधं विंडं विवर्जितं च विवर्जितं कुर्यात् तथा त
र्पणं ९२ व्याख्या संक्रांतौ द्वादश स्वपि । ग्रहणे रविशशिग्रहणद्वये ॥ युगादिषु च त
स्यु । भरण्या । मन्वादिषु चतुर्दश स्वपि । शिष्टागमनसमये । पित्रर्धे मघायां । व्यतीपात
वेधति योगयोः ॥ एतेषु विपिंडं पिंडं र हितं आधं भवेत् ॥ हेमाद्रौ । संक्रांतौ ग्रहणे पाते युग
मन्वंतरादिषु ॥ शिष्टागमे भरण्या तु आधं विंडं विवर्जितं भवेत् । तथा च ॥ मघा युगादौ भृ
ण्या न कुर्यात् सिंडपातनं । अज्ञानात् । कुरुते यस्तु ज्येष्ठपुत्रो विनश्यति ॥ विदोहादूर्ध्वं
पिंडं आधावधिमाह ॥ उदाहरणं तबं धचो लपरत इति ॥ उदाहरणं तबं धचो लपरत इति ॥ उदाहरणं तबं धचो लपरत इति ॥ उदाहरणं तबं धचो लपरत इति ॥
हं कुर्यात् ॥ तथा तबं धचो लपरत इति ॥ उदाहरणं तबं धचो लपरत इति ॥ उदाहरणं तबं धचो लपरत इति ॥ उदाहरणं तबं धचो लपरत इति ॥
संक्रांति ॥ तथोदाहरणं तबं धचो लपरत इति ॥ उदाहरणं तबं धचो लपरत इति ॥ उदाहरणं तबं धचो लपरत इति ॥ उदाहरणं तबं धचो लपरत इति ॥

८३

अत्रादौ सपितुः पितृकृत्येषु अधिकारो न विद्यते न जीवंतमति क्रम्य किंचिद्दद्यादिति श्रु
तिः ॥ आम आधं गया आधं आधं च परपाक्षिकं । न जीवस्य तर्कः कुर्यात्तिलैः कृष्णेश्च
तर्पणमित्यादि निषेधवाक्यानि संति तत्र प्रतिप्रसवार्थमुक्तं ॥ तथा च ॥ उदाहरणं तबं धचो लपरत इति ॥ उदाहरणं तबं धचो लपरत इति ॥ उदाहरणं तबं धचो लपरत इति ॥
पि ज्येष्ठो सोम्य के मरे । तीर्थं ब्राह्मण आयाते षडे ते जीवतः पितुरिति ॥ अथ पितृ रिपा
तित्यादि दोषयुक्ते सन्यस्ते वा तत्सु तो नित्यं दर्शयि ॥ नो मत्तिकं गृहण आधादि ॥ जीव
सितुरपि आधमुक्तं ॥ तथा च ॥ दृष्टो तीर्थे च सन्यस्ते ताते च पतिते मति ॥ येभ्य एव पिता
दद्यात्तेभ्यो दद्यात्सुत स्वयमिति ॥ येभ्यश्चेति पितुः पितृपितामह प्रपितामहोऽप्युच्यते ।
एवं पितुर्मातामहादिभ्यः ॥ एवं पितुर्मातामहादिभ्यः प्रपितामहादिभ्योऽपि ॥ मात आधं तु पि
तरि जीवति सति वक्ष्यमाणं स्तुनेषु कर्तव्यं ॥ तथा च गृह्यपरिशिष्टे ॥ अन्वष्टव्यां
या आधे सत्यायत्रमते इति ॥ मात आधं सुतः कुर्यात्सितर्यपि च जीवति ॥ न जीवस्य
तर्कः कुर्यात् ब्राह्मणमातुः क्षत्र्यादौ ॥ अते पितृवमी आधान्मते पितरितुष्यते ॥ गोभिलः ।
जीवमानः पिता यस्य माता च म्रियते यदि ॥ प्रेतपक्षे न वक्ष्यात्तु मातु आधं विधीयते ॥ उ
दिति जीवस्य तर्क आधनिर्णयः ९२ अथ षण्णवती आधान्याह ॥ संक्रांति ९२ व्यती

पर्यंत कुर्यात् ॥ ज्योतिः पराशरः ॥ विवाहव्रतचौलेषु वर्षमर्धतदर्थकं ॥ अतिव्रतपणं कुर्यात्
आखं कुर्यादपिंडकं मिति १२ अस्यापवादमाह ॥ आहंतीर्थभवं माहालयगतं कुर्यात्
सपिंडं तु सश्राद्धे वृद्धिभवे कुले न्वयभुवः कुर्यंततितत्क त्वत् ॥ प्राक् महीहरेषु मातृमु
खतस्तातादिमातामहाद्यं स्यात्पूर्वदिने प्रागेष्टुदत्तके श्राद्धं पराह पितृ १३ यद्वा प्रा
दिवसे प्रगे विरचयेन्मात्राद्यथो वृद्धिर्न पूर्वाह्ने ॥ अयं पराह विषये ग्याधानमुरव्ये वि
धौ ॥ अग्न्याधानमुरवेष्टि सर्वयजने श्रौते तुलापुरुषाद्ये दाने माहति स्त्रितो सुरतनो सो
मस्य पोरामिके १४ हेरंबस्नपनादिशुभतिषु भवेत्स्माती स्वरोषास्वपि स्माती ग्निग्रह
वेश्वदेवमुरवतः सोत्रे निजाभ्युद्गमं ॥ श्राद्धं गंजीवादिताधुरिकरग्राहंतिके सूत्रे जेमां १५
गल्येष्टुखिलेषु काम्यवृषभोत्सर्गं तथेतच्चेत् १५ त्रयाणां व्याख्याः सकृतोद्वाहव्रत
चौलेः एतच्छ्राद्धं सपिंडं कुर्यात् ॥ तत्किं ॥ आद्यक्षयाहभवं ॥ तीर्थभवं तीर्थप्राप्तं ॥ महालयग
तं भाद्रपदापूरपक्षगतं ॥ तथा च ज्योतिः पराशरः ॥ महालये ग्याश्राद्धे मातापित्रोः क्षये
नि ॥ कृतोद्वाहोपिकुर्वीतपिंडं निर्वपणं सुतइति ॥ कुले वृद्धिभवे श्राद्धे जाते मति ॥ अन्यय
भुवः सपिंडाः कर्तव्यं सपिंडं सपिंडं श्राद्धं कुर्यति ॥ इत्यपिंडश्राद्धविधि ॥ अत्रापिंडं

का. नि. चं
८४

मिति संकल्पविधिना कार्यं ॥ तस्या कारमाह ॥ पिंडहीनं तु यद्वाहं संकल्प्य प्रचक्षते ॥ त
च्चापि हि द्विजः कुर्यादित्येवं मनुरब्रवीत् ॥ अग्नौ करणमर्घ्यं च आवाहनं विसर्जने ॥ पिंडश्चा
ह्येप्रकुर्वीत पिंडहीने निवर्तते ॥ आवाहनाद्यं पिंडाश्च विकीरो छिष्टपिंडके ॥ स्वधोक्तिर
ग्नौ करणं संकल्प्ये सप्तवर्जयेत् ॥ इति संकल्पश्राद्धविधिः ॥ अथ प्रसंगादग्निश्राद्धविधिः ॥
अतिदरिद्रस्य तर्पणपर्याप्तिलाद्यभावे ब्रह्मवसिष्ठेन विशेष उक्तः ॥ अग्निना वा दहेत्कक्षं
श्राद्धकाले समागते ॥ तस्मिन्नुपवसेद्दक्षिणपेदा पितृसंहितां ॥ विष्णुपुराणे ॥ सर्वभावे
वनंगत्वा कक्षामूलं प्रदर्शिकः ॥ सूर्यादिलोकपालानामिदं मुञ्चैः पठेदिति ॥ नमस्तिवित्तं
न धनं न चान्ये द्वाधोपियोगि स्वपितृन् न तोस्मि ॥ त्वय्यं तु भक्त्या पितरो ममैते भुजो कृतो व
त्मनि मारुतस्येति ॥ अथाभ्युदयिकश्राद्धनिर्यायः ॥ प्राक् कर्माह परेदिति ॥ प्राक्कः कर्मणः प्रा
ग्दिवसे ॥ कर्माहे ॥ कर्मदिवसे ॥ परेषु ॥ कर्माह परदिवसे ॥ त्रिषु दिनेषु मातृमुखतः श्राद्धं
यं कुर्यात् ॥ तथा ॥ कर्मप्राग्दिवसे मातृपार्वणश्राद्धं ॥ कर्माहेतद्विने तातादिपित्रादिपार्व
णं ॥ कर्माह परदिने मातामहाद्यं पार्वणं ॥ तथा च वसिष्ठः ॥ पूर्वद्युमीत कं श्राद्धं कर्माहपैत कं त
था ॥ उत्तरेद्युः प्रकुर्वीत मातामहं गणस्य तु ॥ अथ वाशक्तश्चेत्सूर्यदिने प्रागे प्रातः काले ॥ द्युद ८४

इति त्रैय

लुके मध्याह्ने ॥ अपराह्णे च श्राद्धत्रयं स्यात् ॥ शांतापतेः ॥ पृथग्दिने च शक्तं श्वेदेकस्मिन्
र्व वासरे ॥ श्राद्धत्रयं प्रकुर्वीत वैश्वदेवतु तांत्रिकं ॥ पूर्वाह्णे मातृकं श्राद्धं मध्याह्णे पितृकं
तथा ॥ ततो मातामहानां च वृक्षो श्राद्धत्रयं भवेदिति ॥ अत्यंता शक्तः पूर्वदिवसे श्राद्धत्र
यं कुर्यादित्याह ॥ यद्देति ॥ वा अथ वायुदुक्तं श्राद्धत्रयं तस्यादिवसे ॥ प्रगे प्रातः काले एव मा
त्रादि मातृ पार्वण श्राद्धादि पार्वणत्रयं विधानाचरेत् ॥ तथा च वृक्षमनुः ॥ अलाभे भिन्न
कालानां नां ही श्राद्धत्रयं बुधः ॥ पूर्वद्युर्वै प्रकुर्वीत पूर्वाह्णे मातृ पूर्वकं मिति ॥ इदमभ्युदयिकं
त्रिविधं ॥ नित्यं नैमित्तिकं मनियत चेति ॥ तत्र विवाहादौ नित्यं ॥ अग्न्याधानादिषु नित्यं ॥
पुत्रजन्मादावनियतं नित्यं चेति ॥ तदाभ्युदयिकं यस्मिन्काले कर्तव्यं तदाह ॥ अथोदयिज
मिति ॥ विवाहनिमित्तं वृद्धिजं पूर्वाह्णे विरचयेत् ॥ अग्न्याधानादिविधावाभ्युदयिकमप
राह्णे कर्तव्यं ॥ तथा च गालुवः ॥ आमश्राद्धं तु पूर्वाह्णे सिध्यान्ने न तु मध्यतः पार्वणं चापराह्णे
च वृद्धिश्राद्धं तथाग्निकं ॥ आग्निकमग्न्याधानादिनिमित्तं अपराह्णे कर्तव्यमित्यर्थः ॥ पुत्र
जन्मादिनैमित्तिकस्यानियतत्वात् नित्यं नित्यं नंतरं नाल उदनादकीर्णं विधेयं ॥ अत्रिः ॥ पूर्वा
ह्णे वै भवेद्दृष्टिर्विना जन्मनिमित्तकं ॥ पुत्रजन्मनिकुर्वीत श्राद्धं तात्कालिकं बुध इति ॥

का. नि. चं. इत्याभ्युदयिकं श्राद्धनिर्णयः ॥ निमित्तानां बाहुल्यात्केषु केषु निमित्तेषु आभ्युदयिकमिति
८५ आह ॥ तत्र श्रोतस्मार्तयोराणिकसूत्रोक्तामांगत्येकर्मणि नां दी श्राद्धप्रकर्तव्यं ॥ तत्र कात्या
यनः ॥ अनिष्टातुपितृश्राद्धे न कुर्यात्कर्मवैदिकमिति ॥ वैदिकग्रहणेन सूत्रोक्तपुरोणोक्त
स्मृत्युक्तानामुपलक्षणं ॥ निमित्तानि यथा ॥ अग्न्याधानं मुखेष्टि सर्वयज्ञन इति ॥ अग्न्याधा
नादि सर्वयज्ञयज्ञने श्रोते कर्मणि निजाभ्युदयिकं चरेदित्यन्वयः ॥ तुला पुरुषा
दि महति राने। सुरतनोर्देवाचीयाः स्तुतौ प्रतिष्ठायां ॥ तोयस्य तडागादि जलप्रतिष्ठायां च ॥
शेषं सुगमं ॥ एवञ्जलप्रतिष्ठा देवप्रतिष्ठादौ पृथक् पृथक् कर्मणि आभ्युदयिकं स्यात्
तिरेव ॥ अग्न्याधानादि नित्यकर्मवृत्तौ सकृदेव ॥ यथोक्तं ॥ आधाने होमयोश्चैव वैश्व
देवे तथैव च ॥ वलिकर्मणि दर्शं च पौर्णमासे तथैव च ॥ नवयज्ञे च यज्ञज्ञा वदंसेवं मनी
षिणः ॥ एकमेव भवेद्धाधमे तेषु न पृथक् पृथक् इति ॥ अस्यार्थः ॥ आधानं पुनराधानं
योः ॥ सायंप्रातर्होमयोः ॥ सायंप्रातर्वैश्वदेवो ॥ वलिकर्मणि तदंगं ॥ दर्शपौर्णमासयोः ॥
नवयज्ञे त्रीहियवयोः ॥ एतेषु कर्मदंडेषु एकमेव न पृथगित्यर्थः ॥ अत्र केचन आधानं ए
वाभ्युदयिकं मेकमेव पुरस्तादिति पृथगिति छतिनत इदं संमतं ॥ द्वितीयादिविवर्हे ८५

का. चं.
८६

नमुक्तं ॥ हेमाद्रौ ब्राह्मे ॥ योगेनोतु विद्यमानेपि ह्योपि दानं निर्वपेत् ॥ पतन्ति नरके तस्य पितुः
रः स च पच्यते ॥ इदानीं नांदीमुखं गणेशः कर्ममुक्तिं यामागेषु सकृदेवोक्तं ॥ कात्याय
नः ॥ गणेशः क्रियमाणेषु मातृणां पूजनं सकृत् ॥ सकृदेव भवेत्प्राप्त्यमादौ न पृथगा
दिषु ॥ स्वकालरहितं गर्भाधानादि कर्मसु एककाले क्रियमाणेषु सकृदेवाभ्युदयि
कभवेन्न पृथगिति ॥ विवाहादिकर्म गणायुक्तौ गर्भाधानादिषु सवनांतः ॥ विवा
हादावेकमेव स्यात्प्राप्त्यमादौ कर्मणः कर्मणस्यादितिकात्यायनः ॥ नांदीप्राप्त्योत्तरं
वर्ज्यमाह गार्ग्यः ॥ नांदीप्राप्त्येकतेपश्चाद्यावन्मातृविसर्जनं ॥ दर्शप्राप्त्यंश्च यश्चा
संस्नानं शीतोदकेन तु ॥ अपसव्यं स्वधाकारं नित्यप्राप्त्यंतथैव च ॥ ब्रह्मयज्ञं चाध्य
यनं नदीसीमातिलंघनं ॥ उपवासव्रतं चैव प्राह्यभोजनमेव च ॥ नेव कुर्युः सपिंडाश्च
मंडपोद्वासनविधिरिति ॥ इति निर्णयसिद्धांते नांदीप्राप्त्यनिर्णयः ॥ अथान्नप्राप्त्ये
कतुपादिषु दूतीदृश्यंते तेषां सप्तयोजननामानि ॥ अङ्गो मुद्रतो विख्याता दशपंच
च सर्वदा ॥ तत्राष्टमो मुद्रतोयः सकलः कुतुषः स्मृत इति मातृयोक्तेः ॥ अन्यत्र ॥
पोराणिकारोद्र १ सितारव्य २ मेत्राः ३ क्षणाः स्मृताश्चत्वारभद्रेत्युच्यते ॥ ४ सा

८६

वित्रप्येराजकसंज्ञकोद्भवगंधर्वनामा ७ मिजिदहमश्च ११ रोहिण्याह बलो १० विजयो
११ न्योन्यैर्नरैश्च १२ शतभरवो १३ वरुणश्च १४ अंतिमस्तुभगसंज्ञक १५ उक्तो योष्टमः
खचभवेत्कुतपारव्य इति रत्नमालोक्ते इति कुतपकाः १५ अथैकोत्तरशतं कुलं ॥
ताता १ बा २ सभगिन्य ३ आत्मदुहिता ४ तातो ५ थमातामहः ६ इतीरितानि मुनि
भिर्गोत्राणिसप्तैकतः ॥ एकैकस्य चतुर्दशान्वयभुवः पूर्वपृथक्स्वामिनो १ मित्रस्या २
सगुरोः ३ कुलं निगदितं चैकोत्तरतुल्यं १६ मुनिभिरित्येकतः सप्तगोत्राणीरि
तानि ॥ इतीतिकथं ॥ तातभगिनी ॥ अंबामातृभगिनी ॥ आत्मभगिनी ति त्रिणि ॥ आ
त्मदुहिता स्वपुत्री ॥ तातकुलं ॥ मातामहकुलं ॥ कांताता इतीश्वरपुरकुलं ॥ इति सप्त ॥
एतेषां मध्याष्टथक्पृथगेकैकस्य चतुर्दशान्वयभुवो वंशाभवाः एष्टमष्टनवति
१८ जाताः ॥ अन्यदेकं स्वामिनो भर्तुः पौषकस्य कुलं ॥ तथा द्वितीयं मित्रस्य ॥ तृती
यं गुरोः कुलं ॥ एवमेकोत्तरशतं कुलानि १०१ भवन्ति ॥ तथा च स्मृत्यंतरे ॥ पितामाता
महश्चैव आमाताभगिनीत्रयं ॥ श्वशुरेण च संबन्धाः सप्तगोत्राः प्रकीर्तिताः ॥ पि

का. ८७ त्रादीनां च सप्तानामेकैकस्य चतुर्दश ॥ मित्रस्वामिगुरुणां च कुलमेकोत्तरशतं मि
 ति १६ अथैकोदरविवाहनिर्णयः ॥ नत्स्योदरयोः सुमंगलविधिर्भ्रात्रोर्भगिन्योर स्या
 ये काहेयुग्मजनिं विहाय उहितुः पाणिग्रहासृष्टः ॥ स्यात्सुत्रस्य न चान्यथा दहपरं चो
 लोपवीतेन हि स्यात्तामापदि चोरितं तु शरदो भेदे परे च क्षते १७ युग्मजनिं यम
 उजननं विहाय सोदरयोरेकोदरयोर्भ्रात्रोर्वाभगिन्योः सुमंगलविधिर्विवाहादि
 रे काहे एकस्मिन्दिने न स्यात् ॥ तदुक्तं स्मृत्यंतरे ॥ प्रत्युद्वाहो नैव कार्यश्चेकाहे उदि
 तौर्दयोः ॥ न चैकजन्योर्भ्रात्रोश्च विवाहश्चोपनायनं ॥ एकमात्रप्रसूतानामेक
 स्मिन्नेव वत्सरे ॥ विवाहं नैव कुर्वीत गार्ग्यस्य वचनं यथेति ॥ उदाह्यपुत्रीं न पिता वि
 दध्यात्सुत्रस्योदहनं कदाचित् ॥ यौ एतच्चतुर्थविधिरुद्धस्य समापनं तावदसौ
 न कुर्यात् ॥ पुत्रीपरिणयादूर्ध्वं यावद्दिनचतुष्टयं ॥ पुत्रोत्तरस्य कुर्वीत नोदाहमिति रयः ॥
 एकोदरप्रसूतानां विवाहं चोपनायनं ॥ योऽन्यकर्मप्रकुर्वीत मंगलत्रयमेव तत् ॥ यमले
 विशेषः ॥ एकस्मिन्नेव वत्सरे चैव वासरे मंडपे विच ॥ कर्तव्यं मंगलं स्वस्त्रोर्भ्रात्रो

यमेव कर्तव्यं ॥ नांदीश्राद्धं पिता कुर्याद्वाद्योपाणिग्रहे बुधः ॥ अत उर्ध्वं सुतः कुर्यात्पितृणां
 तस्मिन्नेव पितुरिति ॥ तच्छ्राद्धं पितुः पितृणामिति ॥ अथ जीवसितकः पितुः पित्रादिभ्यो द
 द्यात् ॥ यदा जीवसितानां दीश्राद्धं कुर्याद्विधानतः ॥ पितुर्माता महादीनामेष धर्मः सनात
 नः ॥ अन्यच्च ॥ नांदीमुखे कर्मणि संवत्ते पितृयथो जीवति यस्य पुंसः ॥ येषां च कुर्यात्स्वपि
 तास्वयं च तेषां हि कुर्यादिति शास्त्रसिद्धं ॥ येभ्य एव पिता दद्यात्तेभ्यो दद्यात्सुतः स्वयं ॥
 पिंडानोदाहनात्तेषां तस्याभावे पितृक्रमादिति ॥ तस्याभावे पितुरभावे ॥ कनिष्ठभ्रा
 त्रादिसंस्कारकर्मसुतक्रमादिति पित्रादित एव ज्येष्ठभ्रात्रादेयमित्यर्थः ॥ असंस्कृता
 श्वसंस्कार्याः भ्रातृभिः पूर्वसंस्कृतेरिति वचनात् ॥ अथैकस्मिन्नेव पितृवर्गे मातृवर्गे
 मातामहवर्गे वा जीवति कथं श्राद्धमाभ्युदयिकं वा कार्यं ॥ तत्रोक्तं ॥ पितृवर्गे मातृवर्गे
 तथा मातामहादिके ॥ जीवेत्तु यदि वर्गाद्यंतवर्गं तु परित्यजेत्तद्विधेः केषां चिन्मतं ॥ ना
 दीश्राद्धे पिंडदानं विकल्पेन ॥ दधि श्राद्धे कुलाचारो देशकालाद्यपेक्षया ॥ पिंडनिर्व
 यणं कुर्यान्न वा कुर्यान्न राधिपेति भविष्योत्तरात् ॥ दधौ साग्निकस्य नियमो न पिंडदा

का. चं
८८

हिमुंडं न च स्यात्मुंडं नामोऽनमन्वगेति ॥ सहितारत्नावल्यां ॥ चोले मुंडं न मेवोक्तं वर्जितं वर
णास्वरं ॥ स तु त्रयं पुनर्या वन्तु कुर्यात् ॥ घुमं गले ॥ कुले स तु त्रयादवी ज्ञं नु नान्तु मुंडं
नं ॥ प्रवेशनिर्गमं यावन् न कुर्यात् ॥ गले त्रये ॥ अथोर्ध्वं प्रतिप्रसवमाह ॥ आपदि न्वेति ॥ आ
पत्काले ॥ इदमिदं तत्तु तदपि स्यादेव ॥ ईरितमिति निषेधी कृतं तत्तु स्यादेव ॥ अथोर्ध्वं
ष्टाः अवधेदे चक्षुःशेवदंतीति ॥ एकोदरयो द्वययोरेकदिनो दहने भवेन्नाशः ॥ नद्यंत
रतो वृद्धिदेके प्यादुः संकटे च शुभं ॥ न प्रतिपिष्यंतं संप्राप्ते संकटे महति ॥ एकोदर
संभवयोरेकोदोऽप्येकाले ॥ न चैव जन्योः स्त्रीपुंसौ विवाहस्त्वेकवत्सरे ॥ अवध
भेदे शुभं केचित्प्रादुर्मेहति संकटे ॥ फाल्गुने चैत्रमासे च पुत्रोद्वाहोपायने ॥ अ
वधेदे न दोषः स्यादित्याचार्योऽब्रवीदथ ॥ व्याधपात ॥ पुत्रोद्वाहात्सरं दोषो दुहि
तुः स्याद्विवाहिके ॥ अवधेदे च कुर्वन्ति न तु त्रयविलंबनं ॥ अन्यच्च ॥ कृतं नो
लोपनयने भवेद्यावदिनत्रयं ॥ कन्यादानं न कर्तव्यमित्याहुः पूर्वसूरयः ॥ व्रतमेक
स्य संप्राप्तं तथैकस्य विवाहकं ॥ एकस्मिन्वापि चान्यस्मिन्दिने कुर्यात्तु वैपिता ॥ मध्ये च

८९

इतबंधस्य विवाहो यदि वा भवेत् ॥ अलाभे सुमुहूर्तस्य कान्याया वा सुतस्य च ॥ इत्येकोदरोद्वा
हादि निर्णयः ॥ ८९ ॥ **अथ नवरात्रिनिर्णयमाह ॥** आदावश्वयुजः क्षणं प्रतिपदा प्राते द्विती
या भवेन्नंदायां कलशस्थितिर्न ह्यदा चित्रां त्ययोगाविह ॥ नंदोर्ध्वं भयुजोः परत्र तिथियुग्मा
नां वियोगो न चेत्प्रातस्तत्र हि पक्षतो वभिजितिस्याद्वा मुहूर्तैकचित् ९८ नोदर्शो चितपक्षतो
निरचये दुर्गा च न रुद्रायने दर्शश्चेक्ष्णयुग्मकं प्रतिपदा क्षीणा तराद्या घटीः ॥ त्यक्त्वा षोडशां
कुंभसंस्थितिं रिहान्येन क्तकाले व्रतप्रादुर्गेऽमुखास्ततः प्रतिपदः प्राप्ते प्रदोषे स्थितिः ९९
व्याख्या ॥ अश्वयुज आश्विनस्य आदौ शक्नुपक्षे प्रतिपदा क्षणं क्षणमिति भवति तद
ने द्वितीयं भवेत्तदा नंदायां प्रतिपदि कलशस्थितिर्भवेत् ॥ तदुक्तं मातस्ये ॥ प्रतिपद्यां चिने
कार्यं नवरात्रं क्रमात्ततः ॥ कुहू युक्ता सदा त्याज्या नाशयेच्च कुलं यत् ॥ न च दर्शकलाप्रा
प्तिर्नंदायामं बिकार्चने ॥ उदये द्विमुहूर्तोऽपि प्रतिपदस्य न मेम ॥ मुहूर्तोऽपि प्रकर्तव्या द्वितीया सं
पुता सदा ॥ वर्जनीयाः प्रयत्नेन दर्शयुक्ता तु पार्थिवेति ॥ तिथिभयोर्गोर्निषेधमाह ॥ न ह्यिदं वि
इह प्रतिपदि चित्रा अंत्ययोगो वेधति रिमौ चैव तदा कलशस्थितिः स्यात् ॥ मत्स्यपुराणे स्वत्या
पि प्रतिपदायां चित्रां वेधति वर्जिता ॥ यदा भयुजोऽश्विनौ वेधस्योर्कस्य वृद्धिः स्यात् ॥

का.
८९

नदा प्रतिपत्परत्रतिथियुक् द्वितीयायुक्ता भवति तत्रैव तिथियुग्मानां प्रतिप
द्वेधति विजापां संभवोन ॥ तदा प्रातरेव तत्र पक्षे तो प्रतिपदि कलशस्थिति
र्भवेत् ॥ यदा चेदभिजिति प्रतिपदुभ्यते तदाभिजिति मुहूर्तोऽष्टमे मुहूर्ते
कलशस्थितिर्भवेत् ॥ तथा च तत्रैवोक्तं ॥ चित्रावेधतियोगस्तु भवेद्याम
त्रयं यदि ॥ प्रातरेव तदा कार्यं कलशस्थापनं बुधैः ॥ वेधतिश्च तथा चित्रा
समग्रा प्रतिपद्यदि ॥ प्रभाते प्रतिपन्नास्ति तदा कार्यं तथैव तु ॥ चित्रावेधति
युक्ता चेत् प्रतिपद्वितीयान्विता ॥ तत्रैव पूजनं देव्या कर्तव्यं शुभकांक्षिभिः ॥
तुल्या चेत् प्रतिपच्चित्रावेधतिश्चापि वा यदि ॥ कलशस्थापनं कुर्यात् प्रति
पद्येव वा दिवा ॥ स्यात्स्येवेधति चित्रे चेत् प्रतिपच्चाधिका यदि ॥ हिताचि
त्रावेधतिं च कुर्यात् कलशस्थितिं ॥ रवेरस्तमद्वीग्विधिरेष उदाहृतः ॥

८९

यमलजातयोः ॥ सहोदराणां मेकस्मिन्मंडपे मंगलत्रयं न कुर्यात् ॥ एकस्मिन्मंड
पेप्येको न कुर्यात् मंगलत्रयं ॥ यदि भिन्नोदरत्वं स्यात्समाप्येकं पुनर्भवेत् ॥ भिन्नो
दराणां मेकस्मिन् न कुर्यात् मंडपं पिता ॥ समाप्य मंगलं चेत् पुनः कुर्याच्चनादिकमिति ॥
अन्यच्च ॥ एकजन्ये तु कन्ये द्वे पुत्रयोरेकजन्ययोः ॥ कन्ये द्वे तु न चेत् एकस्मिन्मंडपात्
कदाचनेति ॥ कन्योद्वाहानंतरं पुत्रोद्वाहः स्यादित्यत आह ॥ दुहितुः पाणिग्रहा
दिति ॥ दुहितुपाणिग्रहादनंतरं पुत्रस्य पाणिग्रहणं स्यात् ॥ अन्यथानेति ॥ सु
तविवाहानंतरं दुहितुर्विवाहो न स्यादेव ॥ ज्योतिः प्रबंधे ॥ पुनर्विवाहो
ध्वंस्तु त्रयेपि विवाहकार्ये दुहितुः परं स्यात् ॥ अस्यार्थः ॥ पुनर्विवाह इध्वं
स्तु त्रयेषामप्युद्विहितुर्विवाहादिकार्यं किमपि न स्यात् ॥ दुहितुर्विवा
हात्परं त्रयसमयेपि पुरुषविवाहादिकार्यं न स्यात् एव ॥ इति सहोदरोद्वा
हविषयः ॥ अथ मंडनमंडनयोर्निर्णयमाह ॥ अथोद्वाहपरमिति ॥ उद्वाहपरं
विवाहात्परं चोत्पत्तीनेनूजकर्मोपनयनेन स्यात् ॥ ज्योतिः शास्त्रे ॥ नमोऽनाद्यपि

का. सि. नि.
९०

ताकुर्याद्यदि कुर्यात्कदाचनाराज्यनाशमवाप्नोति पंचत्वं चाधिगच्छति इत्य-
दि निवचनानि उत्तरविधायान् हस्तेनोक्तानि ॥ अथ पूर्वव्यापि क्षयवशाद्वा
ह्येत्यादि ॥ दर्शश्चैक्षणयुग्मकमिति ॥ यदाऽमावास्या सप्तमद्वयमिता भवति पु-
रः प्रतिपदा क्षीणा तदा आद्याः षोडश घटी स्युः कुरु भस्तिर्भवेत् ॥ तथा स्म-
त्यंतरे ॥ प्रतिपदस्य मात्रापियदि न स्यात्सरेहनि ॥ अमायुक्ता तदा कार्या स्युः कुरु
षोडश नाडिकाः ॥ घटिकाः षोडश स्याज्या आद्याः प्रतिपदस्तुयाः ॥ कले
शरणापनेष्येव मभीष्टं जायते ध्रुवमिति मोधवहेमाद्रिरघुनाथवाजपेयी प्रभृ-
तिभिर्महद्भिर्निबंधकर्तृभिर्नवरात्रस्य नक्तं व्रतत्वमुक्तमस्ति तत्राह ॥ इ-
हान्येनक्तकाले व्रतमिति ॥ इह नवरात्रेऽप्येव गोडप्रमुखाः प्रतिपदः प्रदोषे प्रा-
प्तौ नक्तं व्रतं तत्वाद्वात्रावपि कलपास्थितिमाहुः ॥ स्मृत्यंतरे ॥ आश्वि-
ने मासि मेघाते महिषासुरमर्दिनीति ॥ निशासु पूजयेद्देवतया सो

९०

पर्वीसारिकं क्रमात् ॥ आश्विने मासि माघांते प्रतिपदा तिथिर्भवेत् ॥
तस्यानक्तं प्रकुर्वीतरात्रौ देवीं च पूजयेत् ॥ मासि चाश्वयुजे सुक्ले नवरा-
त्रे विशेषतः ॥ संपूज्य नवदुर्गेश्च नक्तं कुर्यात्समाहितः ॥ नक्तं नक्तभोजन-
मिति पाश्चिकनक्तभोजनपरामर्शः ॥ तथाच ॥ रात्रि व्रतमिदं देविस-
र्वपापप्रणाशनं ॥ सर्वकामप्रदं नृणां सर्वशत्रुनिबर्हणं ॥ रात्रि-
व्रतमिदं तस्य रात्रौ कर्तव्यतेष्यते इत्यादि देवीपुराणादिवच-
नभ्यश्चावगम्यते ॥ यद्यपि सानवरात्रिः पूजाकालत्वेन श्रुता त-
थापि प्रदोषकाल एव तत्कालः ॥ प्रथममति क्रमणं कारणाभावात् ॥ तत्र
तिथिर्देवेष्वेव विशेषमाह ॥ तत्र द्वितीयदिने समयात् पूर्वसमाप्ता पूर्वदिन-
व्याप्ते कदेशेन वा कालयोगे पूर्ववत्प्राह्येति वाजपेयिर्महर्षि रितमस्ति ततो

का.सि.
२९

लिखितं नवरात्रं सर्वेषां निस्तत्वेनावगम्यते ॥ भविष्योत्तरे ॥ एवं च विंध्यावा
सिन्या नवरात्रोपवासतः ॥ एकभक्तेन न न स्वशक्त्या याचिते नरा ॥ पूजनीया
जनीर्देवी स्ताने २ पुरे २ गृहे गृहे भक्तिपरेर्गोमे ३ वने २ स्नातेः प्रमुदिते हृदये श्रीस
णेः क्षत्रियैर्नृपैः ॥ वैश्यैः शूद्रैर्मक्तियुक्तेः शैले रन्येऽथ मानवैः ॥ स्त्रीभिश्च
कुरुशादूलतद्विधानमिदं शुभम् ॥ कालिकापुराणे ॥ कृत्वेवंपरमामायु
र्निर्वृत्तिं त्रिदिवोकसः ॥ एवमन्येरापि सशदेव्याः कार्यं प्रपूजनं ॥ विभूति
मतुलां लब्ध्वा चतुर्वर्गार्थं तद्व्यये ॥ भविष्योत्तरे ॥ भवानीतुष्टये पार्थसं
वत्सरसुरधाय चेति ॥ अन्यत्रापि ॥ पूजयित्वा श्विने मासि विशोको
जायते नरः ॥ वर्षे २ विधातव्यं स्थापनं च विसर्जनं मिति देवीपुरा
णे वीष्माश्रवणात् ॥ यो मोहादथ बालस्या देवीं दुर्गामहोत्सवे न पूजयति दु

२९

नो चेद्विवेकवर्तव्यं दिनार्थे कलशस्थितिमिति ॥ अमायुक्तायां निषेधमाह ॥ नो
दर्शान्वितेति ॥ दर्शान्विते पक्षतो प्रतिपदि दुर्गार्चनकलशस्थापनेनो विरचयेत् ॥
तथा चोक्तं ॥ यास्यादश्वयुजे मासि प्रतिपद् द्रव्यान्विता ॥ शुद्धामभार्चनं तस्यां शि
तयज्ञफलप्रदं ॥ नंदायां दर्शमुक्तायां यत्र स्थान्मम पूजनं ॥ देशभंगो भवेत्तत्र
दुर्मिश्रं चोपजायते ॥ तस्माद्भूद्रान्वितानंदानवरात्रे प्रशस्यते ॥ आश्वि
ने मासि मङ्गलेः कर्तव्या शुक्लपक्षगा ॥ प्रतिपन्नि मुहूर्तोऽपि पुत्रपोत्रप्र
वर्धिनी ॥ धनराक्षिकरीपुंसां सर्वसौख्यकरी सदा ॥ अतोऽन्यथा न क
र्तव्या नवरात्रव्रते मम ॥ योन्यथा कुरुते मोहाद्वारा पूजाविधौ मम ॥ तस्य
राष्ट्रे प्रजानाशं करिष्यामि न संशयः ॥ सांमया सहिता ग्राह्या न कदाचि
द्विचक्षणेः ॥ सर्वक्षयकरी यस्मात्तस्मात्तां परिवर्जयेत् ॥ नामावास्यायु

एतस्माद्देवाद्यायथमेव क्रुद्धा भगवती तस्य कामानिष्टानि निहंति चेति कालिकापु
राणश्च वपंतस्सुजाया एव नित्यत्वावगमाच्च शरत्काले महापूजा क्रियते याचवाकी
ति भावैर्देवपुराणेपि नित्यत्वमवगम्यते। तस्मात्सर्वेषां कलशस्था पूजनं च सूतके
पि प्रारब्धं भवत्येव। अतएव प्रारब्धे सूतकं चेत्स्यान्न वरात्रं कथं भवेत्। तत्र विश्व
रूपः। आश्विनस्य सिते पक्षे प्रारब्धे न वरात्रं के। अंतरा सूतके तत्र क्रिया कायवि
थं बुधैः। सूतकं वर्तमानं चेत्तत्रोत्पन्नं यदा भवेत्। देवीपूजा प्रकर्तव्या मंत्रैर्यज्ञवि
धानतः। सूतके पूजनं प्राक्तं दानं चेद्विशेषतः। देवीमुद्रित्यकर्तव्यं तत्र दोषान
विद्यते।। प्रारंभा प्राक्समायातं यदि चेत्सूतकादिक। चंडिका पूजनं तत्र कथं स्या
दिति संशयः। कारयितुं व्यमन्ये न देव्याः पूजादिकं च यत्। नत्येतेषु पूजनं देव्याः का
रयेदग्निहोत्रवत्। इति न वरात्रनिर्णयः। १९॥ अथ सकृत्कालिनिर्णयः। द्वी २५
६१॥ गृहे रवौ हरिपदं याभ्यायनं कर्तुं ४ मेष १ तोलिनि ७ संक्रमे च विषुवत्सौ

कानिः
९२

प्रायननक्रमे। १० अंगांकार्कर्म ३६। ९२। णेरवौहिषडशीत्यास्यंहिसाधारणाश्रायाः
पुण्यतमाश्चषोडशकलापश्चात्तथासंमताः॥ १३०० व्याख्या॥ अत्रमेषादिद्वादशरा
शीनांचत्वारिविकानि। तत्रैकस्मिन्त्रिकेचरस्थिरद्विस्वभावद्वतिसंज्ञा। तत्रद्विस्वी
यपंचमाष्टमेकादशसंज्ञारव्यस्थिरराशिषुसंक्रांतिरूपेणप्रवृत्तेकहरिपदंभवति।
कर्कभेरवौसमायातेयाम्यायनंदक्षिणायनांमेषेतथातौलिनि संक्रमेविषुवद्व
ति। नक्रमेमकरगेकसौम्यायनं। अंगांकार्कर्म ३६। ९२। भेद्विस्वभावराशिगे
रवौसंक्रमेषडशीत्यास्यंषडशीतिमुखंभवेत्। एतदुक्तंभवति। स्थिरराशिसंक्रांती
नांचतस्वृणांहरिपदमिति संज्ञा। द्विस्वभावराशीनांचतस्वृणांषडशीतिमुखसंज्ञा।
चरराशीनांचतृणांमध्येमषतुलासंक्रांत्याविषुवत्संज्ञा। कर्कसंक्रांतौदक्षिणाय
नं। मकरसंक्रांतौउत्तरायणमिति। तथाज्यालिःशास्त्रे। हरिपदस्थिरभेरविसंक्र
मेद्वितनक्रमेषडशीतिमुखंभवेत्। उदगपागयनेमृगकर्किणोःक्रियतुलाधरयो
र्विषुवत्स्मृतमिति। वसिष्ठः॥ अयनेद्वेचविषुवेचतस्वःषडशीतयः। चतस्त्रावि

९२

तितः। मरीचीरपि। नाड्यः षोडशैर्वर्णसंक्रांतेरपेरणच। राहोर्दर्शनमात्रेण पुण्यका
 लः प्रकीर्तितः। तथा जाबालिः। संक्रांतेः पुण्यकालस्तु षोडशोभयतः कलाः।
 ज्योतिःशास्त्रे। पूर्वतोपि परतोपि संक्रमात्पुण्यकालस्तु घटिकाः षोडश। अ
 धरात्रसमयादनंतरं संक्रमेपरदिनंतु भावह। केषांचिन्मते संक्रांतोभयतः
 पंचदशघटिकाः अपि वर्तन्ते। संक्रांतिसमयतः स्रक्ष्मोदुर्ज्ञेयः पिरितेक्षणेः।
 तद्योगाच्चाप्यधश्चोर्ध्वत्रिंशनाड्यः पवित्रतेतिदेवलोक्तेः। एवसाधारण्येन सं
 क्रान्तिरुभयतः पंचदशषोडशघटिकाश्चोक्तास्तत्रविशेषः। मध्येतु विषुवंपु
 ण्यं प्राग्विंशोदक्षिणायने। षडशीतिमुखेतीतेक्षतीने चोत्तरायणे। याम्याय
 ने विष्णुपदे तथा होदानाद्यनंतं विषुवे च मध्ये। वदत्यतीने षडशीतिवक्त्रे महर्ष
 यः खल्वयने च सौम्येऽस्याहीनिवाक्यानि संक्रांतिभेदेन पूर्वोपरकालयोः प्र
 तिपादकानि तत्रापि कतिघटिका इति निर्णयमाह। पुण्याः प्राग्वटिकास्तथा

गयने सौम्यायने विंशतिः पाश्चात्याः परतः कलास्तु षडशीत्यास्येथपूर्वा
 पराः। दिक्नाड्यो विषुवेथ षोडश। हरेः पद्यांपुरांत्याश्वकेर्न केरवाधि मितः ८०
 पराः शशिगृहे त्रिंशत्पुरस्याः स्मृताः। १०१। व्याख्या। अथागयने। दक्षिणा
 यने मरवो। प्राग्विंशतिः घटिकाः पुण्याः पुण्यदाः स्मृताः। सौम्यायने मरुगे केषांश्चा
 याः विंशतिघटिकाः पुण्यदाः। अयने विंशतिः पूर्वामकेरविंशतिः परेति हहस्प
 तिवचनात्। तु पुनः षडशीत्यास्यपरतः कलाः षोडशघटिकाः पुण्याः षडशीत्यामती
 ताया मष्टिः स्तुक्तास्तनाडिकाः इति व्यासोक्तेः। अहिरिति षोडश। षडशीत्या
 मतीताया पष्टिस्तुक्तास्तनाडिका। इति केश्चिदुक्तं। तत्रापि चतसृणां षोडशीत्या
 स्यानां एथक् पंचदशपक्षमंगी हृत्य मिलिताः षष्टिरिति हेमादिः। अथवेषु
 वेतुलामेषयोः पूर्वोपराः प्राद्याः अंत्याश्वदिद्विनानाड्यः पुण्यः। वर्तमान
 तुलामेषेनाड्यः स्तुभयतो दशेति वचनात्। अथ हरेः पद्यां विष्णुपद्यांपुराणा

का. ति
६४

स

३

उशनादयः पुण्याः। कैश्चिदंश्याः। उभयोरपि पोरशेयकृतं। पुण्यहानि विच्छेदपयांतु प्रा
कपश्चादपि पोरशेति ह धवसिष्ठोक्तेः। कैश्चिन्नत्रे मकरेखा धिमिताश्च त्वोरिशतं घ
टिका पराः पुण्याः। शशिगृहे कर्किणियाभ्यायने पुरस्याः पुरो भवाः। त्रिंशत् घटिकाः
पुण्याः स्मृताः। अतीतानागतं पुण्यं दुदग्दक्षिणायने। त्रिंशत् कटकेनाद्वयामक
रदुदशाधिका इति ब्रह्मवेवर्तवचनात्। १०१। संक्रांतयः पूर्वापरभा गिन्या यदि दिवा
मध्याह्नादि पुजायते तदा दिवेव तत्रोदित प्रशस्त काल उभाभ्यां सम्यगेव। रात्र्यागमे
तु विशेषमाह। प्राक्पश्चाद्युदलावधि विषुवती क्रांतौ निशा धंद्वेयशेषास्वेव मृतः
यने धुरि पराहायायनादयः शराः। पुण्याः रात्रिदले तथायन क्रमे प्राक्पश्चिमायां
तिथौ पूर्वाह्णे परवासरपेण मुखके प्याहरहोदयोः। १०२। विषुवसंक्रांतौ मेषतु
ला संक्रांतौ निशा धंद्वेयरात्रेः प्राक्पश्चिमदले सयां प्राक्पश्चाद्युदलावधिः पु
ण्याः घटिका उक्ताः। एतदुक्तं भवति। रात्रेः पश्चिमाधे संक्रांतौ सयां पश्चात्परदि
वस्य परदलावधिर्मध्याह्नेतरं पुण्यकालः। रात्रेः पश्चिमाधे संक्रांतौ सयां पश्चात्

सपयश्च संक्रांतौ सोदाशस्मृताः। नत्रे कर्कटसंक्रांती दुदग्दक्षिणायने। तुलामेषौ विषु
वती तयोर्मध्ये ततः पराः। षष्ठ्यश्चिकुंभे पुसिंहे चैव यशस्विः। एतद्विष्णुपदनाम
विषुवाधिकं फलं। कन्यामिधुनमीसिधुधनुष्यपिरेवर्गतिः। षडशीति मुखौ प्राक्ताप
दशीति गुणा ८६ फले। अत्रदानफलमुक्तं कालिकापुराणे। अयनेकोदिपुण्यं च ल
हं विष्णुपदफलं। षडशीति सहस्रं तपः षडशीत्यां स्मृतबुधैः। शतमिदुक्षयदानं सहस्र
मुदिनं क्षये। विषुवेशतसाहस्रं व्यतीपातित्वनेतको अत्र स्नानश्राद्धयोरकरकरणे
प्रसवायस्मरणान्नित्यत्वमवगम्यते। शातातपः। रविसंक्रमणे न स्नायाद्यस्तमा
नवः। सप्तजन्म निरोगी स्याद्वरिदुश्चैव जायते। अयनद्वितये श्राद्धं विषुवद्वितये
तथा। संक्रातिपुचकते व्यपिंडनिर्वपणादत इति ब्रह्माज्ञात्। सच कालः किमु भ
यतः किवान्यतरतः कियंश्चैव पेक्षायामाह। सर्वसंक्रांतीषु साधारण्येनाहोत
थापश्चाच्च षोडशकला घटिका पुण्यतमाः समंताः। शातातपः। अर्वाकपोर
शविज्ञेयानादयः पश्चाच्च षोडश। कालः पुण्योक्तं संक्रांतिविद्वद्भिः परिकी

एतदुक्तं भवति ॥

सरस्योदयान्मध्याह्नावधिः पुण्यकालः ॥ एवं विधेयं न विषये पूर्वपरदिने मेव
पुण्यकालः ॥ हृदयसिद्धिः ॥ अर्धरात्रादधस्तस्मिन्मध्याह्नस्योपरिक्रिया ॥ उर्ध्व
संक्रमणे चोर्ध्वमुदयात्प्रहरद्वयं ॥ आसन्नसंक्रमं पुण्यं दिनार्धं स्नानदान
योः ॥ रात्रौ संक्रमणे भानो विषुवस्यनेदिनमिति ॥ यदि पूर्वापररात्रौ विषुवत्सं
क्रमस्तदा संक्रमासन्नमहर्दले पुण्यकालः ॥ एवमयने क्रते विनाशेषा सुस्थि
रदिस्वभावसंक्रांतिपुनिशाधर्द्वयसतीपुशराः पंचधुरिपराह्नायायनादयः पु
ण्याः ॥ निशापूर्वाधर्धस्वष्टासु दृशीति विष्टपद्याः सूर्योर्धुरिदिनस्यायाः पंच
नादयः पुण्याः ॥ निशापराधर्धस्वष्टासु संक्रांतिपुसतीपुपरदिनस्यायाः पंचना
दयः पुण्याः ॥ विष्टपद्याधनुर्भानि नृयुक्कर्म्यास्तवेयदा ॥ पूर्वात्तरगतं रात्रौ भानोः
संक्रमणं भवेत् ॥ पूर्वाह्णं पंचनादयाः पुण्याः प्रोक्ता मनीषिभिः ॥ अपराह्णं तु
पंचाद्याः श्रौतस्मार्तचकर्मणि इति हृदयसिद्धयचनात् ॥ अथ निशीथे व्यवस्था ॥ अ
यने क्रते शेषा दशसंक्रांतयो यदारात्रिदले निशीथसमये प्राक्पश्चिमायां तिथौ

क्रांति

६५

२००

स्युस्तदापूर्वाहः परवासो रदानमुरवंचाहुः। यदा निशीथे प्रातिथिस्पृष्टा संक्रांतिस्तदा
प्रातिथेर्मध्याह्ने तत्पुण्यकालः। यदा निशीथे परतिथिस्पृष्टा संक्रांतिस्तदा परदि
ने मध्याह्नावधिपुण्यकालः। तथा च देवीपुराणे। आदौ पुण्यं विज्ञानीयाद्यद्यभि
न्नातिथिर्भवेत्। अर्धरात्रे व्यतीते तु विज्ञेयमपरद्वनीति। अस्यार्थः। अर्धरात्रे संक्र
मणे पूर्वदिनोत्तरार्धवर्तितिथ्यभिन्ना संक्रमकालीनातिथिर्भवेत्। तदादौ पूर्वदिनो
त्तरार्धपुण्यं विज्ञानीयात्। एवं सति यदि निशीथे परदिनपूर्वार्धतिथ्यभिन्ना स्यात्
तदा उत्तरदिनपूर्वार्धमर्थान्तिथेः॥ तत्र व्यवस्था। अर्धरात्रे व्यतीते तु पूर्वतिथ्यर्धे
पि परद्वन्ये वा यदा अर्धरात्रे संक्रमकालीनातिथिर्दिनार्धद्वयेऽपि भवति तदा पूर्वभोगि
नीषु पूर्वदिनोत्तरार्धे। परभोगिनीषु उत्तरदिनपूर्वार्धे। उभयतो भोगिनीष्विच्छातो वि
कल्पः। केचित्तु। अस्मिन्विषये संक्रमस्तु निशीथे स्यात्पञ्चमाः पूर्वपश्चिमाः॥
संक्रातिकालो विज्ञेयास्तत्रज्ञानादिकंचरेत्तु इति। केचिद्दिनद्वयपुण्यमाहुः। हे
ध्रुवसिष्ठः। पूर्णचैव अर्धरात्रे तु यदा संक्रामते रविः। प्रादुर्दिनद्वयपुण्यं मुक्ताभकर

६५

४

कर्कटविवृति ॥ १०२ ॥ अभायने विशेषमाह । रात्रौ कर्कटसंक्रमे धुरिदिनां सार्धं तदं
त्याः शराः चतुः पुण्यतरामृगे निश्चितं सार्धं माद्याः शराः । नाज्यः पुण्यत
माहिके चिदयनक्रांतौ तुराच्यंतरा कस्ति सन्नत एव पृष्ठफलदक्रांतौ पुरा पुण्यं ॥
१०३ ॥ मार्तंडोदयतः पुरादिफलदक्रांतौ तु सूर्योदयात् पुण्यं पृष्ठत एव पुण्यसमये
आधेस्य कालः स्मृतः । सार्धस्य चारम्या । रात्रौ यदा कदापि कर्कटसंक्रमे सति धुरि
दिनस्या सार्धं पुण्यं । तदं त्याः तस्मिन् दिनस्या त्याः पंचघटिकाः पुण्यतमाः । विशेष
वणपुण्यदा इति । तथा निशि मृगे मकरसंक्रमे यदा कदापि सति अं त्याहस्तस्या
र्धपूर्वार्धं तदाद्यास्तस्य पूर्वाः पंचघटिकाः पुण्यतमाः विशेषफलदाः । तथा वाज
पयिनः । निशीथादुत्तरमपि कर्कटपूर्वदिनोदयात् । जाते परदलं पुण्यं पूर्वस्यात्
स्तथा शेषे । अर्धरात्रात् पूर्वमपि सूर्यास्तमयतः परं । जाते पूर्वदलं पुण्यं परस्या

का. नि.
२६

नस्तथापणे। पूर्वोत्तरदिनां साद्यपंचना ऊ्यस्तथोत्तमा। भविष्योत्तरे। मिथुनात्कर्व
संक्रांतियं दस्योदं मुमालिनः। प्रभाते वा निशीथे वा कुर्यादहनि पूर्वतः। कार्मुकं तु प
रिखज्यमकरं याति भास्करः। प्रदोषे वार्धरात्रे वा स्नानं दानं परे हनि। अर्धरात्रे त
दूर्ध्वं वा संक्रांतौ दक्षिणायने। पूर्वमेव दिनं ग्राह्यं यावन्नोदयते राविरिति। अन्ये तु पुण्यं
अथ नक्रांतौ कर्क मकर संक्रांतौ केचिद्रात्र्यंतरारात्रिमध्य एव स्नानं दानाद्या
हः। मकरक केटरात्रावप्याचारादनुष्ठितिरिति माधवः। गोभिलः। राहदर्शनं संक्रां
तिर्विवाहाय यदक्षिणं। स्नानं दानादिकं कुर्यान्निशिकाम्यव्रते पुंचेति। मनुः। ग्य
हणोद्वाह संक्रांतियात्रोर्तिप्रसवे पुंच। श्रवणे चेति हासस्युरात्रोद्दानं प्रशस्यते।
तु पुनर्यदोत्तरे भोगक्रांतौ सूर्यास्ता सन्तत एव पुण्यं समयः। पूर्वभोग संक्रांतौ तमा
ता उदया सन्त एव समयस्तदा प्रागुत्तरकालयोः स्नानं दानादि स्यात्। तथा च
कालं तत्त्वविवेचने। यदा तु पूर्वभोगिन्युदयास्तमनंतरं। खे रुत्तर भोगिन्यस्त

२६

गोमयपित्तपूर्विकांतकमथदीशानलेमिश्रके। हस्तज्याभ्यभिजिबुधर्मगशिरश्चित्रांयमेत्रंमृदु
 ज्येष्ठाद्रोरगभूलमेतदुदिततीक्ष्णशशीनारतः। एतदुक्तं नामसंतकं। शशी। इनः। सूर्यः। आ
 रोमोमस्तत्क्रमेणज्ञेयः। शशीचरः। रविध्रुवः। भौमः। क्रूरः। सौम्योमिश्रः। जीवालघुसंज्ञः।
 शुक्रोमृदुसंज्ञः। शनिस्तीक्ष्णः। अथासांसंक्रांतीनां नामानि ज्योतिःशास्त्रे। सूर्यघो
 राविधोऽर्ध्वाक्षीभौमवारेमहोदरी। बुधेमृदाकिनीनाममंदासुरपुरादिते। मिश्रिताशु
 क्रवारस्याद्राक्षसीचरानेश्वरे। मंदाध्रुवेषुविज्ञेयामृदोमंदा। किनीतथा। श्विप्रध्वक्षी
 विजानीयाद्योराक्रूरप्रकीर्तिता। चरेमहोदरीज्ञेयातीक्ष्णकक्षेतराक्षसी। मिश्रिताच
 वनिर्दिष्टमिश्रधिस्यपुसंक्रमादिति। अथासांसंक्रांतीनां ववादिकरणवशाद्वाहना
 निसंति। तानियथा। सिंहेत्यादि। ववतः एकादशसुकरणेपुरेवः संक्रमेवाहउक्ताः।
 ववेसिंहः। १ बालवव्याघ्रः। २ कौलववराहः। ३ तैतिलेरासभः। ४ गरेगजः। ५ वणिजि
 कालीसंतोमहिषः। ६ विष्टोक्रमादृश्च। ७ शकनिकरणेष्वाकुर्करः। ८ चतुष्पदः। ९
 छागः। नागगोहृषभः। १० किंस्तंभकुक्कुटः। ११ तथाचज्योतिःशास्त्रे। सिंहेवैवगरेहस्ती

याघ्रोबालवसंज्ञके। वराहः कौलेववाहोमाहिषोवणिगाधये। रासभतैतिलेविष्टावश्चः
 श्वाशकुनोवज्रः। चतुष्पदेहृषोनागोकिंस्तंभकुक्कुटारयेः। वाहनानिववाद्येषुनाश
 स्तदुक्तिर्जीवनमिति। इति निर्णयसिद्धांतैरविमंक्रमणकालनिर्णयः। १०५॥ अथा
 यग्रहसंक्रमणस्मान्नदानाकालनिर्णयमाह। प्राश्वेकपक्षेखचरस्यसंक्रमणतः पु
 ण्यप्रदानादिकाप्येकाविंशफलविधोः। १। १३। क्षितिस्कृतस्येवचतस्रोऽष्टा। मताः। ति
 स्वःसांप्रयइदुजस्य३। १५। चगुरोःसार्धाध्योनादिकाः। ४। ३०। शुक्रस्याधिमिताश्च४०
 षोडशशने१६। दानार्चनेतुष्टये॥ १०६॥ व्याख्या॥ खचरस्यचंद्रादिग्रहस्यसंक्रमणारभ्य
 तरप्राप्तोप्राक्पश्चादृश्यमाणानादिकाः पुण्यदाः प्रोक्ताः ताः काः। विधोः संक्रमणाया
 कपश्चादिश्वमिताश्चयोदशफलान्विताधटिकैकास्नानार्चनेपुण्यदाः। १। १३। एवंक्षि
 तिसुतस्यभौमस्यचतस्रोधटिकाः। ४। इदुजस्यबुधस्यसांप्रयः सपादाः स्तिस्रोनाड्यः३। १५
 गुरोःसार्धाध्योऽर्धाद्यचतस्रोनादिकाः। ४। ३०। शुक्रस्याधिमिताश्चतस्रोनाड्यः४। ३०
 शनैरेवषोडशनाड्यः पुण्यदाः। अत्रकालेदानमर्चनंचग्रहाणांतुष्टयोभवति। प्राक्प

का. नि.
२८

श्चादितिसर्वत्रानुपज्जति। तथा च जैमिनिः। नक्षत्रराश्यां रविसंक्रमेऽप्यर्वाकपरत्रापि सं
 क्रमः सफलः कुजस्य ४।१। बुधस्य तिस्रो मनवः फलानि ३।१४। सार्धं श्वेतस्यः पलसप्तयु
 कागुरोश्च ४।१३। शुक्रे सपलाश्च तस्यः ४।११। दिनांग ८ नाड्यः फलसप्तयुक्ताः शनैश्चरस्य १६।७।
 मिहिताः सफण्याः। अत्र दाना चने सूर्यादिग्रहणां तुष्टये संतोषाय भवतः। एतदुक्तं
 भवति। गोचरे ग्रहास्तुष्टा भवन्ति तदा दानं पूजनं च कर्तव्यं। तत्र तुष्टये शुभाय भवन्ति। तदुक्तं
 तिः शास्त्रे। नानाविधैः सज्जपहोमदानैः सर्वग्रहोत्थं दुरितं निहंतीति। तत्रादौ सूर्यसंक्रमणे
 दानाच्युक्तानि तानि सामान्यतो यथा। विश्वामित्रः। मेषसंक्रमणे भानो मेषदानं महाफलं।
 वृषसंक्रमणे प्राक्तं गवां दानं तथैव च। वस्त्रान्नपानदानानि मिथुने कर्हि तानि च। घृतधे
 नुः प्रदातव्या कर्केटपि विशेषतः। सप्तवर्णं च त्रिदानीं सिंहेऽपि विहितं सदा। कन्याप्र
 वेशे वस्त्राणां वस्त्रभूतानां दानमेव च। तुलाप्रवेशे तैलानां गोरसानां महावचो महापटो। वृ
 श्चिकचलिते भानो दीपदानं महाफलं। धनुः प्रवेशे वस्त्राणां यानानां च महाफलं। मेषप्र

हस्तात्पूर्वमेव च। जायते तत्र सामान्यवचनं प्राप्तयोरपि। कालयोक्तं तत्राचोर्ग्रहः
 स्नानादिकर्मस्त्विति। अथ वार्षिकसंक्रांतिनामान्याह। घोराक्रूरभसूर्ययोः
 शशिदिने ध्वांशीलघुदुष्यपि २ क्षोणीजिचरभेमहोदरयुता ३ मंदाकिनीसोमने ४
 मृगशिरसि ५ ध्रुवजीवयोर्निगदितामंदा ५ मृगशिरसि ६ तीक्ष्णभसूर्यसूनुदि
 वसे संक्रांतिर्बुधैराक्षसी १ सिंह १ व्याघ्र २ वराह ३ रासभ ४ गजाः ५ कालीसुतो ६ श्वो ७ केशव ८
 जो ९ गोः खलु कुर्कुट ११ चक्रवर्ती वा हारवेः संक्रमे ११ १० ५११। सार्धं सूर्ययोः रव्याक्रूरभपुतथा
 सूर्यवारे या संक्रांतिस्तन्नामघोरेति। लघुदुष्यतथा शशिदिने ध्वांशीतिनाम २ चरभचरनक्ष
 त्रेषु क्षोणीजिभोमवासरे महोदरयुतामंदा दशतिनाम ३ मृगशिरसि ४ दुर्नक्षत्रे तथा सोमने बुध
 वारे मंदाकिनी संक्रांतिः १४ ध्रुवमेषु जीववारे मंदा संक्रांतिः १५ मृगशिरसि मिश्रभमिश्रा ६ ती
 क्ष्णभेषु सूर्यसूनुवारे शनिवारक्रांतिः संक्रांतिः। राक्षसीति निगदिता। यदा तदुक्तं भवार
 योगे संक्रांतिस्तदा तु तदवधो राक्षसकमेव नाम। यदा वार्षिकयोर्भदस्तदा वारवशादिनाम
 भवति। नक्षत्राणां क्रूरदिशोतिः शास्त्रे। स्वासादित्यहरिचयं चरचलं धात्रा तत्राधुं स्तिराकृ

वेशोदारूणां दानमग्नेस्तथैव च। कुंभप्रवेशो दानं तु गवामंबुधटस्य च। मीनप्रवेशो रुद्रानां मा
लानामथ दानमिति। एतानि पुण्यार्थं हस्यानि। अधुना सूर्यादिग्रहेदृष्टे पूजा कार्यी। दानं
कार्यं। तच्च जातकाभरणे। माणिक्यगोधूमसवत्सधेनुः कौसुमवस्त्रं गुडहमताम्रं। आ
रक्तकंचदनमंबुजंचवदंति दानं हिविरोचनेनाय॥१॥ सत्कोस्य पात्रस्थितं तंडुलश्वक
पूरमुक्ताफलशुभ्रवस्त्रं। युगोपयुक्तं वृषभं सरोप्यं च दायदद्याद्युतपूर्णकुंभं॥२॥ प्रवा
लुगोधूममसूरिकाश्च वृषाकृष्णश्चापि गुडः सुवर्णं। आरक्तवस्त्रं कर्षवीरपुष्पताम्रं हि
मोमायवदंति दानं॥३॥ चैलचनीलंकलधौतकांस्ये मुद्राश्च गारुत्मतसर्वपुष्पं। दासीच
दंतोदिरदस्य नूनं वदंति दानं विधुनंदनाय॥४॥ शर्करा च रजनीतुरंगमः पीतधान्यमपि
पीतमंबरं॥ पुष्परागलवणे च कौचनं प्रीतये सुरगुरोः प्रदीयतां॥५॥ चित्रांबरं शुभ्रतर
स्तरंगो धेनुश्च वज्रं रजतं सुवर्णं॥ सुतंडुलाज्योत्तमं गंधयुक्तं वदंति दानं भद्रगुनंदनाय॥६॥
माषाश्च तैलं विमलं द्रुनीलतिलाः कुलित्यामहिषीचलोहः॥ सदक्षिणं चेति वदंति दानं दु
ष्टाय नूनं रविनंदनाय॥७॥ गोमेदं रत्नं चतुरंगमश्च सुनीलचैलानि च कवलश्च। तिला

अतैलं रवलोहमिष्टं स्वर्भानवेदानमिदं वदंति ॥ ८ ॥ वैडूर्यरत्नं सतिलं च तैलं सुकंदलश्चा-
पि मंदो भृगस्य ॥ शस्त्रं च केतोः परितोषहेतो रूढीरितं दानमिदं मुनीद्रेः ॥ ९ ॥ दानां ते
दक्षिणा दद्यात् ॥ तथा च वासिष्ठ्याः ॥ धेनुः शंखः २ स्तथानडा ३ नेमः ४ वीसो ५ हयः ६ क्रमात् ॥
हृष्टा गोराय संछाग ९ रता वैदक्षिणा स्मृताः ॥ इति इतरग्रहसंक्रमनिर्णयः ॥ १० ॥
अथ ग्रहणकालनिर्णयमाह ॥ सूर्येद्वाग्रहणे बुगांगजलवय्या सोपमा वा उवाः
स्पर्शे स्नानमथांतरा हवनं कस्यान्मुच्यमाने पणारात्रावप्यशितं स्तुपिच्यय-
नं चंद्रोपरागे स्मृतं स्नानं दानमथैतयोर्निर्गदितं शावेपियेनिसति ॥ १० ॥
चारव्या ॥ सूर्येद्वाग्रहणे ग्रासे सर्वमप्यं बुगांगजलवत् ॥ गंगाया इदं गांगं च त-
ज्जलं तत्तुल्यमिदमर्थः ॥ तथा च कात्यायनः ॥ स्वर्धुन्यंभः सामानिस्यः सर्वाण्यंभ-
सि भूतले ॥ कूपरुष्ठान्यपि सोमा के ग्रहणे नात्र संशय इति ॥ सूर्येद्वाग्रहणका-
ले सर्वे वा उवाः ॥ विप्राः व्यासोपमाः ॥ वेदव्यास तुल्या इत्यर्थः ॥ सर्वे गंगा समं
तोयं सर्वव्यास समादिजाः ॥ सर्वभूमि समं दानं ग्रहणे चंद्रसूर्ययो रिति ॥ अ

यनेन। आपयनग्नौ तीर्थे च चंद्रसूर्यग्रहे तथा। आमः प्राहं प्रकुर्वीति हेमश्चा
 धमथापि वा। तत्र पिंडदाने नियममाह। दासी दासीकृतो वा भवति यदिकु
 लमित्रपुत्रोपि भृत्यः कुर्यात्पिंडप्रदानं यद्दण्डमुपगते भास्करे रीतिगोवा। यां
 ध्वनक्षीणलोकान्सपदि च पितरः किंपुनः पुत्रपौत्रस्तस्मात्कुर्वीति पिंडं गुडस
 हिततिलैः किंकृतैः कोरि पिंडैरिति मरीचिः। तत्र चंद्रोपरागेशावापि आध्वं क
 र्तव्यमित्याह। रात्रावप्यशितस्येति। रात्रौ अशितस्यापि दिवा भुक्तस्यापि
 पितृयजनं प्राद्वं कर्तव्यतयोक्तं। संध्या रात्रौ न कर्तव्यं आध्वं बलुविचक्षणेः
 दूयोरपि च कर्तव्यं यदि स्याद्वा द्वादशनिमिति शातातपवचनात्। मुक्ते स्नानं
 विधीयते इति वचनान्मुक्तौ स्नानं नित्यमेव कार्यं। ग्रहणे शावमाशौचं विमु
 क्तौ सौतिकं स्मृतं। तयोः संपत्तिमात्रेण अपस्त्रयक्रिया कर्तव्येति। विमुक्तौ १००
 यदि न स्नायाद्ग्रहणे चंद्रसूर्ययोः। तस्य तावदशौचं स्याद्वा न स्यादपराश

इति ब्रह्मवैवर्ते ब्रह्मनादुभयतः संचेलं स्नानमावश्यकं। ग्रहणकाले यो
 ने शावाशौचं वा सत्यपि स्नानादिकर्तव्यमेवेत्याह। स्नानं दानमिति। एतयो
 र्चंद्रसूर्योपरागयोर्नियोनिसंबधं जातकाशौचं शावेरावसंबधि मृता
 शौचं वा सत्यपि स्नानं दानं प्राध्वं वापि भवत्येव। तदुक्तं लिङ्गपुराणे। चंद्रसू
 र्यग्रहे स्नानायास्तके मृतके पिवा। अस्नायी मृत्युमाप्नोति स्नायी मृत्यु
 न विंदति। मृत्युपापं। स्तके मृतके चैव न दोषो राद्वादशनिमिति। तावदेव भवेच्छु
 धिया वनमुक्तिर्नश्यते। यद्यपि ग्रहणे सामान्यस्नानमुक्तं। तत्र विशेष उ
 च्यते॥ वार्षीरूपतडागेषु गिरिप्रस्रवणेषु च। नद्यां नदे देवराते सस्त्रीषु ध
 तां बुनि॥ उष्णोदके पिवा स्नायाद्ग्रहणे चंद्रसूर्ययोः। रिति शंखोक्तेः॥ उक्त
 ता बुनरोत्तरं प्राशस्त्यमुक्तं॥ तत्र मार्कंडेयः॥ भूमिस्तु मुह्यता सुण्यंततः

का. ति. प्रस्त्रवणोदकं ॥ ततोपि सारसंपुण्ये ततः पुण्यं नदी जलं ॥ तीर्थं पुण्यं त
 ९९९ तोयं ततः पुण्यं माहनद्यं बुपावनं ॥ ततस्ततोपि गंगो बुपुण्यं स्या
 च्छंततोऽबुधेः ॥ शीतमुष्णोदकात्पुण्यं मपारक्यं परोदकादिति ।
 व्यासः ॥ चंद्रसूर्यग्रहे चैव यावगाहे तज्जाह्वी ॥ सस्नातः सर्व
 तीर्थेषु किमर्थं मृतं महिमिति ॥ यत्तच्छोदकेन स्नानमुक्तं
 तदातुरविषयमेव । तत्र व्याघ्रः ॥ आदित्यकिरणैश्च तं पुनः
 पूतं तु वृद्धिना ॥ ऋते व्याधिं तु न स्नाया ग्रहणेषु शुक्लारिणे ९९०
 ति । यमोपि ॥ मृते जन्मानि संक्रांतौ ग्रहणे चंद्रसूर्ययोः ॥ अ

१०

थस्पर्शस्नानं कार्यं ॥ अंतरामध्ये हवनं होमादि । मुच्यमानेर्षणं दानं देयं । विमुक्तो स्नानं
 चास्पर्शस्नानं जपं कुर्यान्मध्ये होमं सुरार्चनं ॥ मुच्यमाने सदा दानं विमुक्तो स्नानमात्र
 रदिति । मुच्यमाने सदा दानमित्युक्ते ग्रहणे दानं नित्यं प्राप्ता । तच्चापात्रं सत्पात्रे वा
 प्यवश्यकं ॥ न पात्रापात्रं विवेकोस्ति ॥ बोधायनः । अश्रोत्रियः श्रोत्रियो वाऽपात्रपा
 त्रमेव वा । विप्रब्रूवोपि वा विप्रो ग्रहणे दानमहति ॥ दक्षस्मृतौ ॥ सममब्राह्मणे दा
 नं द्विगुणं ब्राह्मणे ब्रूवे ॥ श्रोत्रियशतसाहस्रपात्रं त्वानं समभ्रूते ॥ अब्राह्मणे जाति
 मात्र ब्राह्मणः संस्काररहितः । ब्राह्मणं ब्रूवस्तु गमाधानादि संस्कारवैदापेन यनेयु
 तः ॥ नाधोपयति नाधीति स भवेद्ब्राह्मणं ब्रूवः ॥ श्रोत्रियः सर्वसंस्कारपूर्ववेदाध्यय
 नवान् । पात्रतुक्तं याज्ञवल्क्येन ॥ नेविद्युयां केवलया तपसा वापि पात्रता ॥ यत्रुह
 तमिमे चोभेतापि पात्रप्रकीर्तितमिति । अत्र श्राद्धाकरणे प्रसवायः स्मर्यते । सर्वस्व
 नापि कर्तव्यं श्राद्धे कदाह दर्शने ॥ अकुर्वाणस्तु नास्ति कस्यास्यैव गोरिव सीदतीति म
 महाभारतवचनान्नित्यं ॥ ग्रहणकाले श्राद्धं मामेन ह वा कर्तव्यं ॥ तथा चाक्तकासा

स्पर्शस्य शीने चैव न स्नायाद्दृष्ट्वा वारिणेति १०७ ॥ अथ ग्रहणे दृ
ष्टेऽदृष्टे विचारमाह ॥ नोदृष्टं यदि वारिदां भ्रपिहितं तत्रास्तु वाद्यं न वा स्या
दंधस्य तथा ग्रहां तसमयेऽन्नं पक्वमुक्तेस्तदा ॥ सोराद्यामचतुष्टये न
हि भुजिश्चां द्रात्रि यामे पुराऽह्नाप्ते पंचभिरंत्यभागयुगले दध्यातुरा
र्भादिषु ॥ १०८ ॥ व्याख्या ॥ यदि वारिदो मेघस्ते न वाऽभ्येणपिहित
माच्छादितं च द्रस्यार्पग्रहणं नोदृष्टं दृग्गोचरी भूतं न ॥ तदास्तु वादिस्ना
नाद्यं न स्यात् ॥ तत्र मार्कंडेयः ॥ चंद्रे वा यदि वा सूर्ये दृष्टे राहो महाग्रहे ॥
अथ क्षयं कथितं पुण्यं तत्रार्के तु विशेषत इति ॥ अत्र दृष्टा दृष्ट इति
चाक्षुषव्यापारः ॥ न तु शास्त्रादितो बगतिः ॥ तथा सति रात्रौ सूर्यग्र

कानि
१०२

हृदिवाचं द्रुग्रहेशास्त्रादवगते पि स्नानं न विधीयं ॥ तत्र षट्त्रिंशन्मते । सूर्यग्रहो
यदारोत्रो दिवाचं द्रुग्रहस्तथा ॥ तत्र स्नानं न कुर्वीत दद्याद्दानं च क्वचिदिति । अत्र
धस्य तथा स्यादेव । अंधस्य दृष्टेरभावात् स्नानादि न स्यात् इति केचन । तत्रोच्यते ।
वास्यादेव । तद्गुणो देवपूर्वोक्तप्रकारेण तस्यांगत्वं ॥ तथापि सोऽपूर्वविधिस्तावन्न
संभवति । निमित्तज्ञानतया दर्शनस्य पक्षे प्राप्तत्वात् ॥ किं तर्हि निमित्तज्ञानस्या
धिकारसंपादकस्यानेक रूपस्य संभवात् पक्षे प्राप्तस्य दर्शनस्य नियमविधि
रयं । अवधातादि विधिवत् । ततश्च नेमित्तिके द्दशक्यांगहीने नाप्यधि
कारस्य न्यायसिद्धत्वा दंधानां मेघाद्यावरणोच्चाशक्यदर्शननियमरू
पांगा संभवे पि स्नानादिनाऽयुक्तमिति ॥ नेष्टहानिः ॥
ग्रहणां न रितं पूर्वपक्षमन्तं न भोक्तव्यमिषा ह ॥

१०२

मध्याह्ने मध्याह्ने न तु संवावे ॥ भुंजीत संवावे चेत्स्यान्नपूर्वभुजिमारं चेत् ॥ इति ॥ अस्या
 र्थः ॥ सायाह्ने ग्रहणं चेत्तदाऽपराह्ने भोजनं निषेधः ॥ अपराह्ने ग्रहणं चेत्तदा मध्याह्ने भो
 जननिषेधः ॥ मध्याह्ने ग्रहणं चेत्तदा संगवे भुजिनिषेधः ॥ संगवे ग्रहणं चेत्तदा ग्रहणा
 नंतरं भोजनमिति ॥ ग्रहणकाले भोजने ब्रह्मपुराणे ॥ नाश्नीयादधतकाले ग्रस्ते
 योऽश्चंद्रसूर्ययोः ॥ मुक्ते योऽश्वस्तस्मान्नः पश्चाद्भुज्यात्स्ववेष्मानीति ॥ स्ववेश्मनीत्यने
 न परान्नभोजननिषेधो द्योत्यते ॥ १०८ ॥ अथ ग्रस्ते दयग्रस्तास्तयोर्निर्ययमाह ॥
 ग्रस्ते दोऽश्वसमुद्रमेनाहिदिने भुक्तिस्तु मुक्तेः पराग्रस्तेऽस्ते तरणो दिवानिशमिहा भुक्तिः
 पराह भुजिः ॥ ग्रस्ते स्ते हि मगो दिने निरशनं दृष्टे विधो भोजनं बालाद्ये पुदिनाक्षभाग
 करणमुक्ते स्त्रिभागे भुजिः ॥ १०९ ॥ व्याख्या ॥ ग्रस्ताश्च साविंदुश्च तस्य समुद्रमे समु
 दये दिने पूर्व दिवान भुजिः ॥ तस्ये दो मुक्तेः परानंतरं भुक्तिर्भवति ॥ तरणो सूर्यग्रस्तेऽस्तेऽ
 स्तमिते दिवानिशमहो रात्रमभुक्तिर्भोजनाभावः ॥ प्रत्युत्तपराह परेद्युर्भुजिर्भोजनं ॥ ९

हिमगो चंद्रग्रस्ते स्तमिते दिने ग्रस्तास्तानंतरदिने निरशनं ॥ दृष्टे विधो भोजनमिति ॥ तदुक्तं शा
 तातपेन ॥ ग्रस्ते दये विधोः पूर्वनाह भोजनमाचरेत् ॥ ग्रस्तावे वास्तमानंतुरवीदु प्राप्नुतो य
 दि ॥ तयोः परेद्युस्तदये स्तात्वाभ्यवहरेन्नर इति ॥ यत्तु वचनं ॥ सायाह्ने संवावे श्रीया लारदे सं
 गवादधः ॥ मध्याह्ने परतो श्रीया न्नोपवासो रविग्रह इति तत्तु ग्रहणप्रहरात् प्राक्प्रहरमेकं
 ग्रहणप्रहरात् पश्चात्प्रहरमेकं स्यात् ॥ भुंजीतेति पुत्रवद्विषयं ॥ संक्रांतानुपूर्वासेव स्म
 र्णोकादशिवासेरे ॥ चंद्रसूर्यग्रहे चैव न कुर्यात्पुत्रवानरहीति नारदोक्तेः ॥ यत्तु च
 द्रग्रस्ते दये मुक्त्यनंतरं भोजनं तन्महानिशातः पूर्वमिति द्रष्टव्यं ॥ मुक्ते शशिनि
 भुंजीत यदि न स्यान्नमहानिशोति शातानपोक्तेः ॥ चंद्रग्रस्ते स्ते बालादीनां विशेषमा
 ह ॥ बालाद्येदिति ॥ दिनमानस्याक्षभागः पंचमोऽंशः पंचधा विभक्ते दिने मुक्ते मुक्त्य
 नंतरं त्रिभागे बालादीनां भुजिः स्यात् ॥ एतदुक्तं भवति ॥ चंद्रग्रस्ते स्ते यावदुदयका
 लमभोजनेनावस्थातुमसमर्थानां बालादीनां शास्त्रावगमे मुक्तिकालभूताहर्भा
 गोत्तरं भागद्वयमेकभागे वा स्यात् ॥ भोजनं भवति ॥ एवं बालादीनां रात्रिप्रथमद्विती

का-
१०४

यथा ममागते चंद्रग्रहे रात्रे रविपंचमभागात्काले रात्रिप्रथमभागाधि-
कत्रिमुद्रतीर्त्तके कभागात्वरविग्रहणवद्भोजननिषेधकोलोद्भवः ॥ १०९ ॥
चंद्रग्रहे तु यामास्त्री नित्ये तद्वचने विशेषमाह ॥ रात्र्याद्यार्धशशिग्रहे परदले रात्रे पु-
राहर्दले रात्रिप्रहरं भुजिग्रहणजे काले भुजोरुर्ध्वतः ॥ शुद्धिस्तद्वचनो निषिद्धसमये यो या-
सपूर्वे दिने प्रोयोष्य ग्रहमोक्षमध्यत उपरुतानं जपाज्जायते ॥ ११० ॥ व्याख्या ॥ रात्रे राद्या-
र्धशशिग्रहणे पुराहर्दले दिनस्य पूर्वार्धमध्ये भोजनमित्यर्थः ॥ रात्रेः परदले शशिग्रहणे
यावत्त्रिप्रहरं दिवसस्य तृतीयप्रहरं यावत्तौ वद्भोजनमिति ॥ ग्रहणं च भवेदिदोः प्रथ-
मादधियामतः ॥ भुंजीतावर्तनासुर्वे प्रथमे प्रथमादधद्वितीयावर्तयेत्योक्तेः ॥ अस्यार्थः ॥
प्रथमयामादधि रात्रिद्वितीयप्रहरे चंद्रग्रहणे तद्वधिको रात्रिप्रथमप्रहरकः ॥ आवर्त-
नोत्तरकालीनं च दिनसंबन्धितं तृतीयचतुर्थोत्तरकप्रहरद्वयमेतत्प्रहरत्रयेन भोक्तव्यं ॥ रा-
त्रिप्रथमप्रहरे ग्रहणे तस्मिन् दिनसंबन्धि न्येव द्वितीयतृतीयचतुर्थोत्तरकप्रहरत्रयेन भोक्त-
व्यमिति ॥ पक्षपुराणे पि ॥ अर्धरात्रादधश्चोर्ध्वयदा चंद्रग्रहो भवेत् ॥ पूर्वपूर्वत्रभोक्तव्यमु-
त्तरे चोत्तरे विवेति ॥ अधो मध्यरात्रादधः ॥ प्रथमद्वितीयप्रहरे ॥ उर्ध्वं तृतीयचतुर्थप्रह-

१०४
२

ग्रहांत समय इति ॥ ग्रहांत समये पूर्वपक्षमन्नं स देवोद्भूतः ॥ वसिष्ठः ॥ सर्वेषामेव वर्णानां
सूतकं राहुदर्शने ॥ सचैलं च भवेत्स्नानं सूतकान्तं च वर्जयेत् ॥ स्नात्वा कर्मणि कुर्वीत
॥ तमन्नं विसर्जयेदिति वचनात् ॥ तत्र कचिल्ले प्रतिप्रसवमाह ॥ आरनालं तथा शरीरं घृतं
कीरं लारसक्तकः ॥ स्नेहपक्वं च तैलं च कदाचिन्नापि दुहति ॥ आरनालं च तक्रं च दद्यादेवं
घृतपाचितं ॥ उदकं च कुशकुलं न दुष्पेद्राहुदर्शने इति ॥ अथ ग्रहणकालात्पूर्वे ग्र-
हणकाले वा भोजनं निषेधमाह ॥ सोरादिति ॥ सोरा सूर्यग्रहणात्पूर्वयामचतुष्ट-
ये भुजिः ॥ भोजनं न स्यात् ॥ चांद्रा चंद्रग्रहणात्पुनरात्रियामे भुजिर्न ॥ तदुक्तं महाभा-
रते ॥ अर्वा ग्यामत्रयादिंदोर्ग्रहणे भुजिमाचरेत् ॥ चतुर्यामादधश्चैव राहुग्रहे दिवा क-
र ॥ ह्यवसिष्ठो पि ॥ सूर्यग्रहे तु नाभियासुर्वयामचष्टयं ॥ चंद्रग्रहे तु यामास्त्री चाल-
हस्तातुरेर्वेनेति ॥ तत्र बालादीनां विशेषमाह ॥ अद्भिदिनमाने पंचभिर्भक्तैर्वोभाग-
स्तादृशं सभागद्वये बालव्यापितवृक्षेषु भुजिर्न स्यात् ॥ अन्यत्र पूर्वत्रिभागेषु स्यादेव ॥
अर्धो बालः ॥ तथा च मार्कंडेयः ॥ सायाह्ने ग्रहणं चेत्सादपराह्णे न भोजनं ॥ अपराह्णे न

रो॥ पूर्वत्र पूर्वार्द्धे प्रथमद्वितीयप्रहरयोः॥ उत्तरे रात्र्यपराधौ॥ उत्तरे दिनोत्तरभागे तृतीय
प्रहरे एव भोक्तव्यमित्यर्थः॥ ग्रहणसमये तस्य पूर्वापरकाले च भोजने काले प्रायश्चित्तमाह॥
ग्रहणजे काले भुजो भोजने कृते कथ्यतः प्राजापत्येन शुद्धिः॥ पूर्वापरनिषेधकाले भोजने कृते
तद्वन्तः अर्धप्राजापत्येन शुद्धिरिति॥ तथा च षड्विंशन्मते॥ चंद्रसूर्यग्रहेभुक्का प्राजाप
त्येन शुध्यति॥ तस्मिन्नेव दिने भुक्का त्रिरात्रेण विमुध्यति॥ ग्रहणोत्तरनिषेधकालस्तु
ग्रस्तास्तविषयः॥ बालादीनां तदर्थं॥ इति ग्रहणे भोजननिर्णयः॥ अथ ग्रहणे पुरश्चरणं॥
अथ ग्रासपूर्वदिनेति॥ ग्रासपूर्वदिने उषोष्यग्रहणदिने स्पर्शादारभ्य मोक्षोत्तजपादुपस्था
नं पुरश्चरणं जायते॥ तदुक्तं॥ ग्रहणे कस्येव दोर्वा शुचिः पूर्वमुपोषितः॥ ग्रहणादिविमो
क्षोत्तं जपेन मंत्रं समाहितः॥ अनंतरं दशांशेन क्रमाद्धोमादिकंचरेत्॥ तदंतं महतीं पूजां
कुर्याद्वा स्नानं भोजनं॥ ततो मंत्रस्य सिध्यर्थं गुरुं संपूज्य तोषयेत्॥ एवं च मंत्रसिद्धिः स्या
देवता च प्रसीदति॥ अथ वान्यः प्रकारो यं पौरश्चरणिको विधिः॥ चंद्रसूर्योपरागे च स्ना
त्वा प्रयतमानसः॥ स्पर्शादिमोक्षपर्यंतं जपेन मंत्रं समाहितः॥ जपाद्दशांशतो होमेन तथा

का. १०५ होमाश्चतुर्पणं ॥ तर्पणस्य दशांशेन मार्जनं कथितं किल ॥ मार्जनस्य दशांशेन ब्राह्मणानपि भोजयेत् ॥ जपो-ची पूर्वको होमस्तर्पणं चाभिषेचनं ॥ भूदेवपूजनं पंच प्रकारैश्च पुरस्क्रियेति ॥ तर्पणाभिषेको तु ॥ मूलमंत्रसमुच्चार्य तदंते देवताभिधां ॥ द्वितीयांतामहं पश्चादभिषिंचाम्यनेन च ॥ तोयैरंजलिशुध्ये रभिषिंचेत्तु मूर्धनि ॥ एवं कृते तु मंत्रस्य जायते सिद्धिरुत्तमा ॥ होमाश्चतुर्पणं कुर्याद्यो मसंख्या चतुर्गुणं ॥ षड्गुणं वा सगुणितं यथा संख्यं द्विजोतिः ॥ तेषां स्त्रीणां तु विज्ञेयस्तेषामेव समोजपः ॥ यवर्णमाश्रितः शूद्रस्तज्जपस्तस्य कीर्तित इति पुरश्चरणविधिः ॥ ग्रहणे मंत्रदीक्षा गृह्यते चेत्तत्र यथा ॥ सतीर्षे के विद्योग्रस्तोतु दामनपर्वणोः मंत्रदीक्षां प्रकुर्वीणो मासर्क्षा दीक्षशोधयेत् ॥ चंद्रसूर्यग्रहे तर्पि सिद्धक्षेत्रे सुरालये ॥ मंत्रमात्रप्रकथने मुषदेशः स उच्यते इति ॥ ग्रहणे वा रविशेषेण चूडामणि योग उक्तः ॥ व्यासः ॥ सूर्यवारे रवे ग्रासः सोमे सोमग्रहस्तथा ॥ योगश्चूडामणि रितिते त्रानंतफलं भवेत् ॥ वारेष्वन्येषु यस्सुष्यं ग्रहणे चंद्रसूर्ययोः ॥ तस्सुष्यं कोटिगुणितं योगे चूडामणौ स्मृतमिति ॥ अथ मासविशेषे ग्रहणे तीर्थविशेष संबंधेन फलातिशय उक्तो देवीपुराणे ॥ कार्तिके ग्रहणं श्रेष्ठं गंगायामुपनसंगमे ॥ मार्गस्तु ग्रहणं पुण्यं देविकायां महासुने ॥ पोषो तु नर्मदा पुण्या माघे सन्निहिताशु

का.सि.
१०६

धीबुसितसर्षपगुगुलून देवदारुमधुकंचविष्णुक्रांताशतावरी॥ बलाचसहदेवीचनिशाद्विती
थमेव॥ गजाश्वरथवल्मीकसंगमद्गुगुलात्॥ राजद्वारप्रदेशाच्चमदमानीयनिक्षिपेत्॥ ए
तत्सर्वं विनिक्षिप्य कुंभेष्वावाहयेत्सुरान्॥ सर्वसमुद्रात्सरितस्तीर्थानित्कहानराः॥ आयातुयज
मानस्यदुरितक्षयकारकाः॥ योसोवज्रधरोदेव आदित्यानां प्रभुर्भूतः॥ सहस्रतयनश्चंद्रग्रह
पीडाव्यपोहतु॥ १ मुखेयः सर्वदेवानां सप्तार्चिरमितद्युतिः॥ चंद्रोपरागसंभूतामग्निः पीडाव्यपो
हतु २ यः कर्मसाक्षिलोकानां धर्मी महिषवाहनः॥ यमश्चंद्रोपरागोऽथोतवपीडाव्यपोहतु ३ र
क्षोगणाधिपः साक्षीनीलांजनसमप्रभः॥ खड्गहस्तोतिभीमश्चग्रहपीडाव्य०४ नागपाशधरोदेवः
सदामकरवाहनः॥ सजलाधिपतिश्चंद्रग्रहपी०५ प्राणरूपो हिलोकानां सदाकृष्णमग्नियः॥
वायुश्चंद्रोपरागोऽथोममपीडाव्य०६ योसोनिधिपतिर्देवः खड्गशूलगदाधरः॥ चंद्रोपरागककु
बंधनदोमेव्य०७ योसोचंद्रधरोदेवः पिनाकीदृषवाहनः॥ चंद्रोपरागजंपादं विनाशयतु शंकर
८ त्रैलोक्ययानिभूतानि स्तावराणि चराणि च॥ ब्रह्मविष्णुवैकरुद्राश्च दहंतु मम दुष्टं॥ एवमावा
हयेत्कुंभे मंत्रैरेभिश्च वारुणैः॥ एतानेव च मंत्रांश्च स्वर्णपत्रे विलेखयेत्॥ ताम्रपत्रे धातुरव्यनव
वस्त्रेथवापि च॥ मस्तके यजमानस्य निदध्युत्तेहि ज्योत्तमाः॥ कलशाद्व्यसंयुक्ता नाना

१०६
४

रत्नोपशोभितान्॥ गृहीत्वा स्नापयेद्गुहं मद्रपीठोपरि स्थितं॥ पूर्वोक्तैरेव मंत्रैश्च यजमानं हि
ज्योत्तमाः॥ अभिषेकं ततः कुर्यान्मंत्रैर्वारुणसूक्तैः॥ ततः शुक्लांबरधरः शुक्लमात्यानुलेपनः॥
आचार्यवर्येण आत्स्वर्णपात्रनिवेदयेत्॥ आचार्येदक्षिंदद्याद्दोदानं च स्वशक्तितः॥ मंत्रैश्च
त्वे अतर्जध्वं ब्रह्मपूजातदर्थं न विशेषतः॥ पूजयेद्ब्रह्मगोदानं ब्रह्मणानपिशक्तितः॥ गंधमा
त्येधूपदीपैः पूजयेद्विष्टदेवतां॥ होमं चैव प्रकुर्वीत तिलैर्व्याहृतिभिस्तथा॥ निरुत्तेग्रहणे सर्व
ब्राह्मणेभ्यो विशेषतः॥ दानं च शक्तितो दद्याद्यदीक्षेदात्मनोहितं॥ सूर्यग्रहे सूर्येनामसर्व
मंत्रेषु कीर्तयेत्॥ अनेन विधिना यस्तु ग्रहणे स्नानमाचरेत्॥ न तस्य ग्रहदोषः कदापि न विजा
यते इति॥ अन्यच्च॥ स्वर्णेन वाद्यपिष्टेन कृत्वा सर्वस्य चाकृतिं॥ ब्रह्मणा यददेत्तस्य न रोगो हि
तत्कृतः॥ सर्पस्य सर्पाकारस्य राहोः॥ मंडलाधिपदेवस्यै मंत्रैश्च यजयादिभिः॥ होमं कुर्यात्प्रयत्ने
न ततस्मिन् राजपेक्षुधीरिति॥ मंडलानि तत्तन्मन्त्रैश्च गणात्मकाणि॥ तेषामधिपाः अग्निवायुमह
देवरुणास्तदेवस्यैः॥ मंडलानि यथा॥ पौष्णं मघा विशाच पूर्वोषा ढा चरुत्तिका॥ पूर्वाभा
द्रपदा याम्य माग्नेयं मंडलं नैसत्॥ पुनर्वसुशिवनी चित्रा हस्तस्वानी मृगस्तथा॥ उत्तराफल्गुनी
चेति० वायव्यं मंडलं तथा॥ मित्रभरणी हिणी ज्येष्ठा धनिष्ठा श्रवणस्तथा॥ अजिजिडुत्तराषाढा
७ माहेंद्रं मंडलं शुभं॥ मूलोपांशुशतशैलेषा पूर्वाषाढा च पुष्यभं॥ आर्द्रा चित्रविद्योत्या त

का. नि
९०७

बाह्यो मंडलं शुभं ॥ इति जन्मशौचगृहणे सति स्नानविधिः ११० अथ प्रसंगादर्घ्योदयपर्वकथ्यते ॥
दर्शार्कश्रावणपातमिलनं चैषोषमाघात रास्यादर्घ्योदययोग एषे दिनकृत्यर्वेककोद्यो समः ॥ यो
गोयं दिवसेव शौचकपिलाषष्ठीति भाद्रेऽसिते हस्तेर्के कुजधातुपातयुजिस्तऽर्कग्रासशायपरा १११
व्याख्या ॥ चेष्टादिषोषमाघसमयोरंतरामध्ये माघादिषोषांतर्दृष्टोऽमावास्या ॥ श्रवणार्धपातो व्यती
पातः अर्को रविवारः एतेषां मिलनयोगस्तदेष्टोर्घ्योदयनामयोगः स्यात् ॥ महाभारते ॥ अमार्कपा
तश्रवणे युक्ती चेत्पुष्यमाघयोः ॥ अर्द्धोदयः सवितेयः कोटि सूर्यग्रहेः सम इति ॥ अयं योगो दिवस
एव वरः ॥ यत उक्तं ॥ दिव्येव योगः शस्तोयं नतुरात्रो कदाचनेति ॥ अथ भाद्रमास्यसिते पक्षे षष्ठी हस्ते
र्के सति ॥ कुजभौमवारः ॥ धातारोहिणी ॥ पातो व्यतीपात एतेषां युक्ते योगो यत्र भवति सा कपिला
षष्ठीति नाम्ना भवति ॥ साध्यर्कग्रासानां सूर्यपर्वणां शतीति तस्याः परा उत्कृष्टा भवति ॥ भाद्रमा
सास्यसिते पक्षे भानुधिष्ठेयदिवाकरे ॥ पाते कुजे च रोहिण्यां सावष्ठी कपिला मता ॥ दिव्येव योगः शस्तो
यं सूर्यपर्वशताधिकः ॥ योगोयं स्याद्यदारात्रो चं पाषष्ठीति सा स्मृतेति स्मृत्यंतरात् ॥ १११ ॥ ॥
अथ कृतादियुगधर्मद्वेवान्धर्मप्रवक्तृनाह ॥ ध्यानं सत्ययुगे तपस्त्रिचरणं यत्तत्तथादापरे प्रा
प्त्येदानदयादमाः क्रमतया केनान्युतेशान्यजेत् ॥ वक्तारो मनुगो तं मोसलिखितः शंखश्च पारा
शरो धर्मस्येषु च देशपत्तनकुलान्येकं स जेत्यातकात् ॥ ११२ ॥ व्याख्या ॥ सत्ययुगे कृतयुगे

३६०

मा ॥ फाल्गुने वरुणा पुण्या आषाढे तापिकानक्षी ॥ श्रावणे सिंधुसंज्ञा च भाद्रपुण्या च गंडकी ॥ अ
श्विने सरयू पुण्या भयः पुण्या तु नर्मदेति ॥ ग्रहणकाले नदीपुरजस्वला पिस्तानमुक्ते ॥ चंद्रो गप
रिधिष्टे ॥ उपाकर्मणि चोत्सर्गे प्रतस्माने तथैव च ॥ चंद्रसूर्यग्रहे चैव रजो दोषो न विद्यते इति ॥ न
दीनां रजोदर्शनकालः ॥ प्रासद्वयं श्रावणाद्यं सर्वो नद्यो रजस्वलाः ॥ तासु स्नानं न कुर्वीत वर्ज
यित्वा समुद्रगाः ॥ सिंहकर्क गते सूर्ये सिंधुगान्यारजस्वलाः ॥ सिंधुगाः समुद्रगाः ॥ याः शेषमु
पगच्छति ग्रीष्मे कुम्भरिते भुवि ॥ तासु प्रावृषि न स्नायादूर्ध्वं दशवासरे ॥ भूमिस्नानं वादकेषु
वं ॥ कर्कटहरे रवौ गंगारेवा चंद्रभागा गोमती सरयूश्च ज्येष्ठं रजस्वलाः ॥ अथ जन्मशौचजन्म
भेचग्रहणं भवति सोप्येकवारं ग्रहणं दृष्ट्वा मस्य पुराणोक्तविधिना स्नानादिकं कुर्यात्पुनः पुनर्न
पश्येत् ॥ तद्यथा ॥ यज्जन्मभंससा साद्य भवेद्ग्रहणसंभवः ॥ तस्य स्नानं प्रवक्ष्यामि मंत्रोपधि
समन्वितं ॥ चंद्रोपरो गंसं प्राप्य कला ब्राह्मणवाचनं ॥ संपूज्य चतुरो विप्राः शुक्ला माल्या
नुलेपनेः ॥ पूर्वमेवोपरागस्य समानी योषधादिकं ॥ रुद्रापयश्चतुरः कुंभान्यतः सागरानिव ॥
पंचगव्यं पंचरत्नं पंचत्वक्पंचपल्लवं ॥ रोचनं पक्कं शंखं कुंकुमं रक्तचंदनं ॥ शुक्तिस्फटिकं

ध्यानमेववरं॥ त्रिचरणे त्रेतायां तपस्तथा श्रेष्ठं॥ द्वापारे यज्ञो याग एव॥ प्रांसेतुर्ये कलौ दान दया मा
उक्ताः॥ तथा च वसिष्ठः॥ ध्यानं परं कृतयुगे त्रेतायां लिंग पूजनं॥ द्वापारे ध्ययनं तिष्ठे माहादेवस्य की
र्तनं॥ विष्णुधर्मे तरे॥ ध्यानं परं कृतयुगे त्रेतायां चतपः परं॥ द्वापारे तु तथा यज्ञः प्रतिष्ठा च कलौ युगे॥ बृ
हस्पतिः॥ तपो धर्मः कृतयुगे ज्ञानं त्रेतायुगे स्मृतं॥ द्वापारे बाध्यः प्रोक्तः तिष्ठे दानं दया दमाः॥ अथ क्र
मतया चतुर्णां मपि युगानां पूज्य देवानाह॥ क्रमतया क्रमेण कृतादियुगेषु केनाच्युतेशानूकश्च इन्द्रश्चा
च्युतश्चेऽश्वकेनाच्युतेशास्तान्॥ ब्रह्मसूर्यविष्णुरुद्रानूयजेत्॥ तथा च स्कांदे॥ ब्रह्मा कृतयुगे दे
वस्त्रेतायां भगवान् विः॥ द्वापरे भगवान् विष्णुः कलौ देवो महेश्वरः॥ अथेतेषु युगेषु धर्मस्य व
क्तारः॥ मनुश्च गोतमश्च कृत त्रेतायुगयोः मनुगोतमौ॥ सतिखितः शंखः शंखलिखितो द्वाप
रे॥ कलौ पराशरः॥ इति धर्मप्रवक्तारः॥ तथा च पराशरः कृते तु मानवो धर्मस्त्रेतायां गोतमः स्मृतः॥
द्वापरे शंखलिखितो कलौ पराशरः स्मृतः॥ च परंपातका न्महापातक करणात्कृतादियुगेषु दे
वपतेन कुलानि एकं पातकिनं त्यजेत्॥ तथा च पराशरः॥ त्यजेद्देशं कृतयुगे त्रेतायां ग्रामं सुहृ
जेत्॥ द्वापरे कुलमेकं तु कर्तारं तु कलौ त्यजेदिति॥ तस्मै सर्गसातकी भवति तेनैषां त्यागः॥ त
था च तत्रैव॥ कृते संभाव्य पतति त्रेतायां स्पर्शनेन तु॥ द्वापरे त्यक्तमादाय कलौ कर्तव्यं लिप्य

का. सि.
९०८
११३

ते ॥ ११२ अथ कलिवर्ज्यानाह ॥ मद्यं गोहयगोमधमेधकरणं ज्येष्ठांशकोत्थारणं व्यूढायाः पु
नरुद्धहंवरसुरातिथ्यर्थं संपशोः ॥ आदेशात्सहजस्त्रियांसुतजनिं ब्रह्मव्रतं निष्ठायावानप्रसूगति
कमंडलुधृतिं स्तेयान्ययाप्युद्धृतिं ॥ संकोचं गुणवत्तयाधनिकृतौ युद्धोद्यतास्त्रीद्विजन्त्राणांतद्विज
पापनिःकृतिमसुभ्योविप्रशा मित्रकं ॥ मातुर्वंशसपिंडजापरिणयं हीनादधानाहृतिंदत्तोरस्कसुता
न्यपालनमिराग्राहं च सौत्रामणो ॥ ११५ ॥ सोमस्य क्रयणं प्रमां च शकुने सामुद्रिकोपश्रुतिस्वप्ना
दिष्वसवर्णजोद्धमथो विप्राब्धिनो प्रस्थितं ॥ प्रसूतं महद्गतिहोत्रहवणीलेहावलीढग्रहाविस्थादी
निकलोत्सजेदथहरेरारव्यागुणां कीर्तयेत् ॥ ११५ ॥ त्रयाणां व्याख्या ॥ कलौ कलियुगे इत्यादी
निविवर्जयेदिति प्रत्येकं संबध्यते ॥ तानियथा ॥ मद्यं मद्यपानं ॥ द्विजातीनां गोर्धनुर्हयोश्वः गोधोन
रः एतेषां मेधाकरणं गोमेध २ हयमेध ३ नरमेध ४ करणं त्यजेदित्यर्थः ॥ विभागकाले ज्येष्ठापत्यस्य
द्विगुणांशोत्थारः ५ एकवारं व्यूढायाः पुनरुद्धहं विवाहं ६ वरो विवाहः सुरांश्च देवाः पित्रादयः
अतिथिरभ्यागतस्तदर्थं पशोर्गोवृषस्यांतं नाशं त्यजेत् ७ ज्येष्ठाद्यादेशात्सहजस्य भ्रातुः स्त्रियां दे
वरात्सुतजनित्यजेत् ८ निष्ठाया ब्रह्मव्रतं नैष्ठिकं ब्रह्मचर्यं ९ वानप्रसूगतिं वानप्रसूतश्रमगमनं १०
कमंडलुधृतिं कमंडलुधारणं ११ स्तेयी सुवर्णस्तेयी तद्वृत्तिरिक्तपापिनस्त्रयः ब्रह्मासुरापीगुरुतः
त्यगस्तेषामुद्धृतिः प्रायश्चित्तेनोत्थारस्तां त्यजेत् १२ श्रोतादिगुणवत्तयाऽधनिकृतौ प्रायश्चित्ते

१०८
स्त
दत्त
ध

संकोचं न्यूनतां २२ युल्ले उद्यता स्त्रो द्विजस्तस्य प्राणांतं प्राणानां १४ असुभ्यः प्राणेभ्यो हेतुभ्यो
द्विजस्य पापो निष्कृतिः ॥ द्विजस्य कारीषामग्निप्रभृतिभिः प्राणांतैः प्रायश्चित्तैः पापनिष्कृतिं २५ वि
प्रस्यशामित्रकंशमितुः कर्म २६ मातुर्वंशे सपिंडाज्जायते या कन्या तया सह परिणयं विवाहं १७ अ
थ हीनाधीनवर्णजनादन्तस्याहति मन्त्रानयनं २८ दत्तः केन चिद् औरस्क औरसस्ताभ्या मन्ये ये सु
ताः क्रीतपालितलेब्धादयस्तेषां पालनं स्वीकारं २९ सोत्रा मणिनामक यज्ञे इरायाः सुरायाः ग्रह
ग्रहं त्यजेदिति २० यज्ञे सोमस्य सोवत्याः विक्रयं २१ च परं एतेषु प्रमा प्रमाणं त्यजेत्केषु ॥ ११ कुने
मृगविहंगसमुत्थे ॥ सामुद्रिकं । सुलक्षणप्रतिपादकं । उपश्रुतिः । रजकालयांतिगत कन्यादिभ्युत
वा क्यार्थं ॥ स्वप्नः स्वप्नावस्थायां दृष्टवस्तु इत्यादिषु प्रमा प्रमाणं त्यजेत् । अथ सवर्णजाऽन्य
वर्णजा कन्या तस्या उद्वाहं विवाहं । अथो विप्रा विधिनो प्रस्थितिः । विप्रस्याध्वो नाना प्रस्था
नां । महत्प्रस्थानं । हिममार्गेणामेहगमनं । महाप्रस्थानं त्यजेत् । केदारकल्पोक्ता घोरमंत्र
स्यासिद्धिरिति ॥ अग्नि होत्रस्य हवण्याः लेह आस्वादनं । तथालीढायाः ग्रहं ग्रहणं । इत्या
दीनि व्यजेदिति पूर्वमास्नातं ॥ तथा भ्वादिषु पुराणो ॥ दीर्घकालं ब्रह्मचर्यं धारणं च क
मंडलोः ॥ गोत्रान्मातुः सपिंडाश्च विवाहो गोवधस्तथा ॥ नराश्वमेधौ मध्यं च कलोवर्ज

का.सि.

१०९

द्विजातिभिरिति॥ उट्टायाः पुनरुट्टाहो ज्येष्ठांशो धारएवच॥ सत्यंतरो॥ विधवायां सुतोत्प
तो देवरस्य नियोजनं॥ बालायाः क्षतयो न्यास्त वरेणान्येन संस्केतिः॥ कन्यानामसवर्णा
नां विवाहश्च द्विजातिभिः॥ आततार्यो द्विजाग्राणां धर्मयुक्तेन हिंसनं॥ द्विजस्याव्योतु नोपातुः शो
धितस्यापि संग्रहं॥ सत्रदीक्षा च सर्वेषां कर्मंडलु विधारणं॥ महाप्रस्थान गमनं गोसंज्ञग्निश्च गोसवे॥
सोत्रामण्यामपि सुराग्रहणस्य च संग्रहः॥ अग्निहोत्रह वण्याश्च लेहोलीठपरिग्रहः॥ वानप्रस्था
श्रमस्यापि प्रवेशो विधि नोदितः॥ वृत्तस्वाध्यायसोपेक्षं मघसंकोचं ततथा॥ प्रायश्चित्तविधानं च
विप्राणां भरणं तृकं॥ संसर्ग दोषस्ते यानां महापातक निष्कृतिः॥ वगै तिथि पितृभ्यश्च पशुपा
करणा क्रिया॥ दत्तोरसैतरेषां च पुत्रत्वेन परिग्रहः॥ असवर्णा गना पुनः पुष्टेः संसर्गशोधितिरि
ति॥ अयेनो संग्रहे वृत्ते परित्यागा गुरु स्त्रियाः॥ परो देशात्स संत्याग उद्दिष्टस्यापि वर्जनं॥ प्रतिमा
भ्यर्चनार्थाय संकल्पश्च सधर्मकः॥ अस्ति संचयना इर्ध्वं मंगस्य रश्मिमेव च॥ शामित्रं चैव वि
प्राणां सोमविक्रयणं तथा॥ षड्भूतानि शनचान्नहरणं हीनकर्मणः॥ एतानि लोकगुण्यर्थं कलेरादौ
महात्मभिः॥ निवर्तितानि विद्वद्भिरव्यवस्था पूर्वकं बुधैः॥ समयश्चापि साधूनां प्रमाणं वेदवद्भवे
दिति॥ आदित्यपुराणे॥ शायथः शकुनः स्वप्नः सामुद्रिकमुपश्रुतिः॥ उपयाचितमोदेशाः संभ

१०९

४

का.सि.नि.
११०

एते त्रयः पुत्राः ब्रह्मा चेशश्च विष्णुश्चैतैरुपमीयंत इति ब्रह्मेशविष्णुपमाः ॥ तत्र त्रिषु पुत्रेषु श्रीजयरामज
येन जयरामसुतेन श्रीरघुरामेण च या बुध्यानेकनिबुंधकान् कालमाधवकालतत्त्वविवेकादिनिबंधा
न ज्ञात्वा सम्यग्निचार्य उद्घातो गद्योर्लखितं । तत्सर्वं दृष्ट्वा विलोक्य श्रीगिरिनारो रैधता चलतस्य रा
जातेन महितः पूजितः श्रीकान्हो जिह्वा उवस्तस्य सुतो महादेव वित्ततर्कहरो मिताहतेः षोडशोत्तरशतै
रिमंग्रथं व्यरचयदिति ॥ ११७ ॥ स्वस्ति श्रीनृपविक्रमान्तववियत्सप्तदुसंख्ये ११९९ बके मार्गे मासि
सिते दले स्मरति यो वारे भृगोर्वाहिने ॥ साध्ये युज्यधतैतिलारव्यकरणे श्रीमद्गुजारव्यपुरे दृष्ट्वा रं
घुरामकृत्तमकरोद्धं महादेव वित् ॥ ११८ ॥ स्वस्ति श्रीनृपविक्रमान्तववियत्सप्तदुसंख्ये बके ११००
वर्षे मार्गे शिर्षे मासि सिते दले शुक्लपक्षे स्मरति यो त्रदश्यां भृगुवारे कृत्तिका नक्षत्रे साध्ययोगे तैतिल
करणे एवं पंचांगे श्रीमद्गुजाभिधेपुरे रघुरामेण कृत्तं रचितमर्थं विलोक्य महीदेव वित् ग्रंथमकरो
दलिखच्च ॥ ११८ ॥ अथ दीकालिखनसमयं व्याख्यातमुपदिशति ॥ ॥ शाके विक्रमभूपतेर्गगनभू सप्त
दुसंख्ये ११० यने सोम्ये माधवमास उज्ज्वलदले भानो स्तिथौ पुष्यभे ॥ जीवाहे युजिगंजनाम्नि करणे षष्ठ्यु
जिपत्तने व्याख्येयं जयरामजेन रघुणा ग्रंथस्य बुध्या कृता ॥ ११९ ॥ इति श्रीजयरामसुतद्विवेदी रघु
रामतनूजकन्हो जीब्राह्मणमाहावदेव विद्वद्विरचितो निर्णयसिद्धांतः समाप्तः ॥ तथा शाके १११० उत्त ११०
रायणे वैशाखमासे शुक्लपक्षे सप्तम्यां गुरुवारे पुष्यनक्षत्रे गंडयोगे वणि करणे एतादृशे समये भुजे

नगरे द्विवेदी जयरामजेन रघुवरामेण महादेव विद्वद्विरचितो ग्रंथस्येयं व्याख्या बुध्या मनीषया कृतेति
निर्गलितार्थः ॥ इति श्रीमद्विवेदी जगन्निहोत्री कान्यकुब्ज श्रीजयरामसुत श्रीरघुरामविरचिता
निर्णयसिद्धा व्याख्या समाप्तिगमत् ॥ ११९ ॥ श्रीदत्तात्रेय ॥ श्रीशालिवाहन शाके ११२४ दुंडुभिरं

132/200

+

वन्तिकलोकचित्॥ तस्मात्तन्मात्रलाभेन कलौ कार्ये न कारयेदिति॥ एवं वलिवर्जान्युक्ता क
लौ कर्तव्यमादिशति॥ अथ हरि विष्णो राख्य नामानि गुणान् गजेन्द्र मोक्षणादीन् कीर्तयेदिति ता
त्पर्यार्थः॥ तथा चोक्तं विश्वामित्रेण॥ रामेति वर्णद्वयमादरेण सदा स्मरन् मुक्तिमुपैति जंतुः॥
कलौ युगे कल्मषमानसानामन्यत्र धर्मे खलु नाधिकारः॥ इति॥ दालयेपि॥ आलोक्ष्य सर्व
शास्त्राणि विचार्य च पुनः पुनः॥ एक एवार्थ उल्लेखो ज्येष्ठो नारायणः स देविकलिधर्मा स्या
ज्यानि च॥ ११५॥ अथ ग्रंथ कर्ता स्वात्मानमुपदिशति॥ श्रीमत्सिंहपुरांतिके द्विनिगमी वेला
तदारव्येपुरे श्रौतस्मार्तविधानसारचतुरो वैकुण्ठनामा भवत॥ तत्सु नुर्यजरा मआद्य उदितः श्री
रामनामा परस्तस्य ह्ये हरिराम इत्यभिधया ब्रह्मशविष्णुमाः ११६॥ तत्र श्रीरजयरा मजेन रधु
रामेणात्र बुद्ध्या स्वयाज्ञात्वा नेकनिबन्धकान् विलिखितं निश्चित्य यद्येकं तः॥ तदृष्ट्वा गिरिनाग
उराजमहितः श्रीकात् जीतसुतो वृत्तेस्तर्कहरोन्मिते ११६॥ व्यरचय द्रुथं महोद्देववित्॥ ११७॥
द्वयोर्व्याख्या॥ श्रीमत्सिंहपुरस्य लोकप्रसिद्धसीहोरस्यांतिके समीपे वेलावटारव्येपुरे लोकप्रसि
द्धवेलावटपुरे दिनगमी द्विवेदी वैकुण्ठनामा द्विजो भवत॥ किलक्षणाः॥ श्रौतमग्निहोत्रादिस्मार्तमा
वसध्यादितयोर्विधानमाचरणं तस्य सार इति कर्तव्यता तत्र चतुरः कुशलः तस्य द्विवेदी वैकुण्ठना
म्नः आद्यः सुतः जयराम इत्यध्यानाम्नोदितः समुद्भूतः तस्यरः श्रीरामनामा तस्य ह्ये हरिराम इति